
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

3 (83)
2022

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Заступник головного редактора	Павло ГРИЦЕНКО
Відповідальний секретар	Оксана ЯЦЕВСЬКА
Ніна ГОРГОЛЮК	Марина НАВАЛЬНА
Василь ГРЕЩУК	Світлана СОКОЛОВА
Світлана ГРИЦЕНКО	Микола СТЕПАНЕНКО
Світлана ЄРМОЛЕНКО	Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА	Марія ЧИЖМАРОВА
Андрій КОЛЕСНИКОВ	Світлана ШАБАТ-САВКА
Мирослава МАМИЧ	Ірина ШКІЦЬКА
Людмила МАРЧУК	Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України категорії «Б» (наказ МОН України № 420 від 15.04.21)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. Михайла Грушевського, 4, к. 706
Електронна пошта: movajournal@ukr.net
сайт: ukrmova.iul-nasu.org.ua
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 14 від 10.11.2022 р.*

Редагування
Лілія Петренко

Комп'ютерне верстання
Катерина Васильковська

Підписано до друку 26.10.22. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 12,25. Обл.-вид. арк. 11,19. Наклад 154 прим. Зам. 6742.

Видавець та виготовлювач ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01024

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.03.003>

УДК 811.161.2'373'374

Н. В. СНІЖКО, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: natasnow@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3664-7079>

КОНЦЕПЦІЇ НОВІТНІХ ТЛУМАЧНИХ СЛОВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ПРОБЛЕМИ МЕТАЛЕКСИКОГРАФІЇ

Статтю присвячено аналізу концепцій новітніх тлумачних словників та осмисленню сучасної лексикографічної термінології. Увиразнено виняткове наукове й культурно-просвітницьке значення *Словника мови творчих особистостей України другої половини ХХ — початку ХХІ ст.* та багатотомного *Словника української мови активного типу*, основою яких є лексичні, фразеологічні та художньо-образні надбання українських мовотворців. Подано зразки словникових статей, підкреслено переваги інтегрального словника тлумачного типу, відображено інновації лексикографічного опрацювання різноаспектної стратифікації лексики, обґрунтовано вагомість методу інтегрального лексикографічного моделювання для комплексного дослідження закономірностей розвитку мови й суспільства.

Ключові слова: металексикографія, тлумачний словник, словник мови творчої особистості, словник активної лексики, інтегральний словник, лексичне ядро мови, метод інтегрального лінгвістичного моделювання

1. ВСТУП

Традиційно тлумачні словники української мови (*Словник української мови* П. П. Білецького-Носенка ХІХ ст., *Словарь української мови* за редакцією Б. Д. Грінченка (1907—1909), *Словник української мови* в 11 томах (1970—1980) та *Додатковий том* (2017) до цього словника, однотомний *Словник української мови* за редакцією В. В. Жайворонка (2012), *Словник української мови* у 20 томах, укладання якого ще триває) є надзвичайно важливими для розвитку науки й культури лексикографічними працями. Вони відтворюють досягнення пізнавальної діяльності соціуму, виконують інформативно-довідкові функції, є вагомим підґрунтям для вивчення динаміки розвитку мови й суспільства, моделювання мовної та концептуальної картин світу.

Ц и т у в а н н я: Сніжко, Н. В. (2022). Концепції новітніх тлумачних словників української мови та проблеми металексикографії. *Українська мова*, 3(83), 3–24. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.03.003>

У теорії лексикографії (металексикографії) за типологійними ознаками такі словники кваліфікують як тлумачні лінгвістичні. Вони інформують читача про зміст слова та особливості його вживання в різних стилях мови, засвідчують найважливіші граматичні, правописні, акцентуаційні та ін. характеристики. Згідно з визначеним типом тлумачні словники не містять енциклопедичної інформації, не відтворюють повної парадигми словозміни та слововживання, для яких існують інші аспектні словники (орфографічні, орфоепічні, граматичні тощо). Новітні тлумачні словники постають як словники інтегральні (універсальні). Вони поєднують лінгвістичну й енциклопедичну інформацію, синтезують знання різних галузей, забезпечують розвиток макронаукових досліджень (Карпіловська, 2003; Карпіловська, 2013; Сніжко, 2020а; Сніжко, 2020b).

Актуальним завданням сучасного словникарства є формування методології укладання інтегральних (комплексних, універсальних) тлумачних словників, які б відтворювали повну парадигму структурно-функціональних властивостей лексики, засвідчували культурні пріоритети народу, були корисними для активного спілкування мовців.

Наукові засади сучасної тлумачної лексикографії, теорія системного впорядкування лексики, яка найповніше реалізована у практиці укладання попередніх тлумачних словників, продуктивно опрацьовані в колективних монографіях за редакцією М. М. Пешак (*Формалізовані основи семантичної класифікації лексики* (1982), *Лексична семантика в системі «людина-машина»* (1986), *Український семантичний словник. Проспект* (1990) та Н. Ф. Клименко (*Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі* (2008), а також у численних статтях із проблем лексикології та лексикографії (Карпіловська, 2017; Єрмоленко та ін., 2011; Гнатюк та ін., 2012; Гриценко та ін., 2020; Гнатюк, 2021 та ін.). Сучасні лексикографи активно вивчають метамову й лексикографічний апарат одинадцятитомного *Словника української мови* (1970—1980) та однотомного *Словника української мови* (за ред. В. В. Жайворонка, 2012). Ці словники моделюють системно-структурну організацію лексики, комплексно відтворюють парадигматику, синтагматику та епідигматику мовних одиниць, засвідчують досягнення теорії системного дослідження лексико-фразеологічного багатства мови. Укладачі *Словника української мови* (за ред. В. В. Жайворонка, 2012, 2-е видання 2016 р.) оновили реєстр словника відповідно до суспільних змін, сформувавши модель лексикографічного опису особливостей словозміни та слововживання, сформувавши вагоме наукове підґрунтя (про що свідчить Передмова до словника) для наступних версій тлумачного словника, розвитку методології інтегрального лексикографічного відтворення динаміки системно-структурного упорядкування лексики (Сніжко, 2016; Сніжко, 2017; Сніжко, 2021с).

Важливим зразком систематизування знань про розвиток мови й суспільства та формування нової методології комплексного аналізу парадигматики, синтагматики й епідигматики мовних одиниць поставив ідеографічний словник нової лексики *Активні ресурси сучасної української*

номінації, укладений науковцями під керівництвом Є. А. Карпіловської (Карпіловська, 2013). Особливої уваги заслуговує Передмова до цього словника, у якій узагальнено теорію і практику інтегрального дослідження динамічних змін у мові. Формування перспектив-інструкцій до словників тлумачного типу, а також подання змістовних передмов до новітніх словників — визначальна риса теорії і практики сучасної української лексикографії (Карпіловська, 2013; Карпіловська, 2017; Гриценко та ін., 2020; Гнатюк, 2021).

2. УКРАЇНЬСЬКА ТЛУМАЧНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ В СИСТЕМІ СУЧАСНИХ ІНТЕГРАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ РОЗВИТКУ МОВИ Й СУСПІЛЬСТВА

Українська лексикографія, яка органічно поєднує дві галузі — металексикографію і практичне словникарство, — постає нині основою потужного напрямку інтегральних лінгвістичних досліджень. Вона сприяє удержавленню української мови, відтворює сучасне мовомислення, увиразнює нові когнітивні й комунікативні аспекти мови в нових умовах утвердження української державності. Новітні словники, виконані на основі інтегрального опрацювання мовосвітів провідних українських письменників, публіцистів, перекладачів, науковців, громадських діячів та ін., є потужним виявом української ментальності, моделлю національної української свідомості (Сніжко, 2017; Сніжко, 2018; Сніжко, 2021a; Сніжко, 2021b).

Систематизуванню знань про національні та культурні пріоритети українців присвячено новітній *Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ — початку ХХІ ст.* (далі — СМТО), який уклали лексикографи Інституту української мови НАН України З. Г. Козирєва, Л. В. Мовчун, І. А. Самойлова, Н. В. Сніжко, О. М. Тищенко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко, Л. І. Дідун. У ньому зібрані зразки мовотворчості провідних українських письменників, публіцистів і перекладачів — О. Гончара, Є. Сверстюка, Григора Тютюнника, І. Дзюби, М. Лукаша, О. Забужко, Ю. Андруховича. Засвідчені індивідуально-авторські й загальномовні новотвори, які ще не представлені в українських словниках, подано парадигму образного вживання слів та стійких сполучень слів, систематизовано афоризми та образні вислови письменників, зібрано й лексикографічно опрацьовано матеріал про розбудову концептосфери «Українська духовність». Результати теорії і практики укладання нового СМТО упродовж 2017—2021 рр. лексикографи оприлюднили в наукових виданнях *Українська мова та Лексикографічний бюлетень*.

У макроструктурі словника передбачено нові інформаційні зони та систематизувальні маркери, які відтворюють енциклопедичні дані про визначних творчих особистостей, увиразнюють індивідуально-авторське світосприймання письменників, моделюють провідні ідеї українського мовомислення, відображають динаміку лексико-семантичної системи та мовно-виражальних засобів. Словникові статті СМТО поєднують різ-

ні типи інформації, унаслідок чого постає тлумачний словник інтегрального типу (Сніжко, 2020а; Сніжко, 2020b).

Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ — початку ХХІ ст., електронна версія якого представлена на сайті Інституту української мови НАН України, репрезентує особливості комплексного лексикографічного відтворення розвитку мови, лексикографії та суспільства. Метамова СМТО (система ремарок, архітектоніка макро- та мікроструктури словника) спрямована на відображення національно та культурно значущих складників української ментальності, моделювання світосприймання та мовомислення творчої еліти України. Словникові статті демонструють закономірності колективного осмислення письменниками явищ тоталітаризму, духовного зубожіння людей у радянську епоху, руйнівні наслідки імперської політики СРСР та Росії, а також увиразнюють тенденції та напрями Українського Відродження, активну боротьбу українського народу та його національної еліти за Незалежність і свободу України, її прогресивний розвиток, утвердження ідеалів гуманізму й добротворення. У реєстрі СМТО постає низка стійких слів на позначення радянської імперії (*імперія брехні, імперія гулагів, імперія закам'янілого зла, катівська сталінська імперія, неосіяжна концентраційна Північ*), процесів національного Відродження (*духовне відродження, українське Відродження, розстріляне Відродження, задушене відродження*), розвитку національних мов, свободи слова, полілогу культур та високої духовності українців (*національна мова як вищий вияв духовності, мова — душа народу, джерельна мова культури, газетна мова часу, любовна мова, мова серця, мова душі*) та ін. Словник актуалізує проблеми суспільного розвитку другої половини ХХ — початку ХХІ ст., реєструє мовні засоби їхнього відображення, заповнює лакуни, які виникли в українській лексикографії після оприлюднення 11-томного СУМ (1970—1980).

3. НАЦІОНАЛЬНА ТА КУЛЬТУРНА ЗНАЧУЩІСТЬ СЛОВНИКА МОВИ ТВОРЧИХ ОСОБИСТОСТЕЙ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Суспільна потреба в систематизуванні знань про мовотворчість майстрів слова та увесь попередній досвід інтегральної та індивідуально-авторської лексикографії сприяли формуванню нової зони енциклопедичної довідки в СМТО. Ця інновація і визначає новий тип словника — *лінгвістично-енциклопедичний*. Зразки мовотворчості в новому словнику супроводжуємо інформацією про життєвий і творчий шлях визначних діячів науки й культури в Україні та світі.

Вагомий внесок у розвиток методики інтегрування лінгвістичних та енциклопедичних знань зробив М. І. Степаненко, який на основі тритомових *Щоденників* О. Т. Гончара синтезував нову інформацію про аксіосферу українського світосприймання та роль творчих особистостей у

розвитку суспільства, мовного й літературного процесів другої половини ХХ ст. (Степаненко, 2010; Степаненко, 2011; Степаненко, 2012).

У цій статті подаємо приклади лексикографічного опрацювання щоденникових записів О. Гончара, адже вони містять багату інформацію про життя і творчість українських (Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, О. Довженка, Д. Яворницького, О. Потебні, І. Карпенка-Карого, М. Заньковецької, С. Єфремова, А. Ніковського, А. Малишка, Григорія і Григора Тютюнників, Л. Костенко, І. Драча, Б. Олійника, І. Козловського, С. Крушельницької, І. Миколайчука, Д. Гнатюка, Н. Матвієнко, А. Демиденка та ін.) та зарубіжних творчих особистостей (Сократа, Платона, Аристотеля, Конфуція, Гомера, В. А. Моцарта, Рафаеля Санті, Б. Ф. Растреллі, К. Моне, Л. ван Бетховена, М. Огінського, І. Чавчавадзе, Ж. Сіменона, К. Цюлковського, М. Шолохова, В. Шукшина та ін.).

Значне місце у реєстровій частині нового словника посідають образні вислови («золоті» метафори) та перифрази Олесь Гончара, якими він відтворює особливу значущість творчих особистостей у розвитку національної та світової культури:

півня¹: **найспівучіша пісня нашої літератури ХХ віку**, *поет., уроч.* Про Павла Григоровича Тичину (1891—1967) — українського поета світового масштабу, надзвичайно обдаровану людину з абсолютним музикальним слухом, поетичні твори якого звучать, як музика. | *Образно. Павло Тичина з його геніальною інтуїцією, чистотою й ніжністю — найспівучіша пісня нашої літератури ХХ віку* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1975), т. 2, 228). — П. Г. Тичина — автор збірок «Сонячні кларнети», «Замість сонетів і октав», «Плуг», «Вітер з України», «Чернігів», «Чуття єдиної родини», «Осінні зорі» та ін., а також поем «Похорон друга», «Золотий гомін». — Див. **великий національний поет; пісенспіви; титан духом; чутливий, як арфа; гордість: гордість нашої культури**, *уроч.* Про Дмитра Михайловича Гнатюка (1925—2016) — визначного діяча культури України. *А життя йде. Сьогодні Дмитру Гнатюку — 60. Підемо поздоровимо. Йому дали Героя. Гідно вшановано того, хто є гордістю нашої культури* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1985), т. 3, 51). — Д. М. Гнатюк — видатний оперний співак (баритон), режисер, педагог, народний артист України та СРСР, Герой Соціалістичної Праці, Герой України, депутат Верховної Ради України 8—10-го скликань (1972—1984). Виконував пісні («Два кольори», «Рідна мати моя», «Пісня про рушник», «Черемшина», «Ясени», «Марічка», «Очі волошкові», «Сніг на зеленому листі», «Моя стежина», «З сиром пироги», «Дивлюсь я на небо», «Ой ти, дівчино» та ін.), які стали хітами української естради, був режисером понад 20 оперних вистав («Князь Ігор», «Наталка Полтавка», «Мазепа», «Тарас Бульба», «Аїда», «Травіата» та ін.). — Див. **золотоголої орфеї України; люди найталановитіші; ювілейний вечір**.

¹ Тут і далі словникову статтю подаємо, зберігаючи графічне оформлення.

Вагоме місце в реєстрі СМТО посідають стійкі сполучення слів на позначення констант української культури:

мова: мова як духовний код нації. Мова як засіб відтворення та утвердження системи морально-етичних та естетичних цінностей, важливих для збереження нації та увиразнення її особливостей в полікультурному просторі. *То сьогодні виступив по радіо зі словом привітання до учасників свята. Зімпровізувалось хвилин на 15 і, кажуть, нібито вдало. Уславлення мови як духовного коду нації* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1988), т. 3, 190). — Див. **духовне добро; мова — душа народу; національна мова як вищий вияв духовності; рідне мовне середовище.**

СМТО засвідчує важливість проблем розвитку української мови та необхідність утвердження її державного статусу:

державність: державність української мови. Юридично закріплений в основному законі держави — Конституції — державний статус української мови в Україні. *Велика річ — підтримка людська! Після всього пережитого на сесії, після страшних перевиснаг, здається, тільки й тримають тебе на світі оці телеграми та листи з усіх кінців України, де люди виказують свою таку схвильовану вдячність тим, хто в умовах неймовірно складних виборювань таки виборов закон про державність української мови* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1989), т. 3, 262); *У Верховній Раді конфлікт: головуючий на засіданні харківський шовініст Гриньов провокаційно спробував усе повести російською мовою. Лубківський дуже коректно вказав йому, що він, цей спікер, порушує закон про державність української мови* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 300). <...> — Див. **бітва за мову; рідна мова; українська мова; українська мова як духовний код нації.**

Знаковими для української культури є поняття високого рівня освіти й науки, тому закономірно в СМТО реєструємо стійкі сполучення слів *Шевченківська енциклопедія, Музей книги і друкарства, храм книги, храм вічності, ядро національної культури, духовна цитадель* та под.:

музей: Музей книги і друкарства України. Культурно-освітній та науково-дослідний заклад, створений 1972 р. на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника в будинку колишньої лаврської друкарні, яка діяла понад 300 років (1615—1918). *Були в Музеї книги й друкарства. Це в Лаврі, де колись була упродовж віків лаврська друкарня* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1988), т. 3, 188). — У музеї зібрано близько 56 тисяч експонатів, які відтворюють історію вітчизняної книги і книжкової справи від часів Київської Русі до наших днів: копії (факсиміле) рукописних книг XI—XV ст., копії перших друкованих кирилических книг, оригінали стародруків XVI—XVIII ст., раритети друкованої українки XIX—XX ст., дерев'яні й мідні кліше граверів XVII—XVIII ст., окремі друкарські верстати XVIII—XIX ст., оригінали книжкової графіки XX ст. тощо. Експонуються стародруки відомих церковних і культурно-освітніх діячів XVII—XIX ст. (Петра Могили, Інокентія Гізеля, Іоанікія Галятовського, Лазаря Барановича, Дмитра Туптала та ін.).

На основі щоденникових записів Олеся Гончара наповнюємо реєстр нового СМТО стійкими сполученнями слів з компонентом *Україна* та складними назвами прикладкового типу (*Україна-Мати*, *Україна-Мадонна*, *Україна-ненька*), які формують основу концептосфери «Україна», на що вказує ремарка Див. у кінці словникових статей:

Україна: Бо́гом да́на нам Украї́на, уроч. Рідна країна Україна, яка споконвіків славиться високим рівнем духовності та гуманізму, і яку українці безмежно люблять і обожають. *Де ви, троглодити й цькувачі? Розступіться, згиньте, вже він* [роман «Собор»] *для вас недосяжний... Захистили його, відстоїмо і все інше: мову, культуру, Дніпро і саму нашу багатостраждальну й незрівнянну, Богом дану нам Україну!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1988), т. 3, 200). — Див. **дарована від Бо́га земля Украї́ни; Ма́ти; степова́, сонячна, коза́цька, незрівня́нна Украї́на; Украї́на-не́нька;**

Україна: степова́, сонячна, коза́цька, [незрівня́нна] Украї́на, уроч. Художньо-історичний образ України з її сонячними степовими ландшафтами, генетичною могутністю нації, героїчною історією запорозьких козаків. | Образно. *Коли я малював сонячну степову Україну, з півночі вже насувався Чорнобиль. Дехто мені дорікав: забагато світлого в тебе, забагато сонця! А в житті стільки похмурого... Відповідав на це: моя сонячність — це теж правда! Хіба ні? Я ніби передчував неминучість Чорнобильської ери і знову й знову спішив ухопити для людей більше сонця; любов моя линула до степів, до південних весен, до золотих українських серпнів, бо **степова, сонячна, козацька, незрівнянна Україна** була для мене найвищим натхненням, це була моя пектораль, втілення самої краси планети!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1991), т. 3, 354). — Див. **Бо́гом да́на нам Украї́на; дарована від Бо́га земля Украї́ни; моя пектораль; Украї́на-Мадонна;**

Україна-Мадонна, ~и-~и, ж. Урочиста назва України, яка для українців є найріднішою і найдорожчою, як рідна матір для кожної людини, як мати всіх людей, уособлена в образі Богородиці. *А сьогодні 30 квітня, сьогодні Великдень! Ми в Кончі. І кульбаба вже золотаво цвіте (Леся набирала), і так сонячно, і повінь велика на луках, і звідкись здалека ніби долинають над водами дзвони — великодній благовіст!.. Але то лиш дзвони дитинства... Треба, пора братися за роботу! Ще оцю для тебе святу книгу встигнути б написати, книгу **України-Мадонни**...* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1978), т. 2, 336). — Див. **Бо́гом да́на нам Украї́на; Богома́тір; Мадонна; Украї́на-не́нька; як у Рафа́еля.**

Варто зазначити сучасний активний розвиток моделі прикладкового позначення України. Дара Корній в оповіданні *Також люди* зі збірки *Місячне насіння* (2017), створює образ *Оранти-України*, яка береже своїх синів і доньок, молиться за кожного з них з високо піднятими до Неба руками. Сучасні ЗМІ засвідчують, що золота метафора О. Гончара «Українці — нація поетів» в умовах російсько-української війни 2014—2022 рр. знаходить розвиток у патріотичному гаслі «Українці — нація героїв».

Вагомим засобом моделювання концептосфери «Україна» постають у новому словнику стійкі сполучення слів з компонентами *український*,

національний, нація: українська духовність, євшан-зілля духу українського, наші українські Фермопіли, трипільський праматерик української культури, хліборобська українська Атлантида, українська душа, Український Дім, Товариство української мови імені Тараса Шевченка, геній нації, мозок нації, лідер нації, духовний Мойсей української нації, мова як духовний код нації, генетична могутність нації, прапор нації, світоч нації, інтелігенція — нерв нації, письменник — нервова клітина нації, саморозквіт нації та ін. Особливого звучання в умовах сучасної російсько-української війни набуває сентенція О. Гончара про високі морально-етичні традиції та людяність українців:

чистота: чистота й цнотливість нації. Високі моральні принципи українців, дотримання Божих заповідей; людяність, доброчесність. | Образно. Слово — категорія моральна. Українська пісня свідчить про **чистоту й цнотливість нації**. Я виріс у хаті, де не було лихослів'я. Де навіть черкання (згадувати чорта) вважалося гріхом. Загидила Україну матириною Московія. Солдатчина. Табори-гулаги. Майбутня Україна від цього (вірю!) очиститься! Буде — як у пісні. Буде великодня... (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т. 3, 454). — Див. **високе мистецтво людяності; духовна краса; духовна чистота; духовне здоров'я; людинолюбство.**

Потужним надбанням новітнього СМТО є система стійких сполучень слів з компонентами *дух, душа, духовний, духовність*, на основі яких моделюємо концептосферу «Українська духовність»: *сила духу, титан духом, духовна сфера, духовне добро, духовна краса, духовна культура, духовні цінності, вогнище духовного життя, духовні вершини людства, духовний лідер нації, духовна твердиня нації, духовна цитадель, духовне ядро, духовне життя, мова як духовний код нації, духовне здоров'я, духовне зубожіння, духовне озлидніння, духовна деградація, духовний вакуум, духовний апокаліпсис, сфера духовності* та ін. Високу духовність нації Олесь Гончар пов'язує з волелюбністю українського народу, незламним духом українського козацтва та творчістю М. В. Гоголя:

дух: [сонячний] дух України, уроч. Самобутність України — сонячного степового краю та волелюбного українського народу; українська духовність, традиції, архетипи культури. | Образно. *Буніну відкрився самий дух України, її творча неповторність у культурі світовій* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1988), т. 3, 184); *Гоголь — це синтез двох культур. І тим унікальний. Може, тільки в античності геній міг так поєднувати в собі різні дві стихії... В російську культуру він приніс сонячний дух України, дух Тараса Бульби, «Вечорів на хуторі...». А російське життя для нього було те, що відтворилося в «Ревізорі», «Мертвих душах»... Якби було менше літ і більше сил, взявся б писати книгу про Гоголя* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1988), т. 3, 206—207). — Див. **геній світового масштабу; ментальність; незламний дух козацьких натур;**

дух: незламний дух козацьких натур, уроч. Про волелюбність — визначальну рису українського народу на всіх етапах його історичного розвитку. *Втративши Україну, він [М. Гоголь] опинився в духовному вакуумі.*

Він задихався від нестачі повітря. Звідси його містика, муки, страждання, почуття найчорнішої безвиході... З'являлись час від часу якісь нові інтереси, нібито близькими ставали інші реальності та ілюзії, але ніщо не могло замінити йому Україну, її сонце, поезію, сміх, її здорову народну кров і незламний дух (хай і покріпачених, хай і закутих) козацьких натур (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1976), т. 2, 273). — Микола Васильович Гоголь (1809—1852) — визначний український і російський письменник, що походить з козацько-старшинського роду Гоголів-Яновських. Автор роману «Мертві душі», збірок «Вечори на хуторі біля Диканьки» («Сорочинський ярмарок», «Пропала грамота», «Ніч перед Різдом» та ін.), «Миргород» («Старосвітські поміщики», «Тарас Бульба», «Вій»), «Петербурзькі повісті» («Шинель», «Нотатки божевільного» та ін.). — Див. **гений світового масштабу; козацька душа; козацький рід; сонячний дух України**.

Доречно зауважити потужний вплив повісті *Тарас Бульба* (1835) на творчість Василя Шкляра, який переклав цей твір з російської мови (2017), написав про запорожців роман *Характерник* (2019) та відтворив незламний дух сучасних захисників України в романі *Чорне сонце або дума про братів азовських* (2015).

У *Словнику мови творчих особистостей України другої половини ХХ — початку ХХІ ст.* висока духовність українців постає у зіставленні з явищами бездуховності, моральної деградації суспільства за тоталітарної епохи:

знедуховлені, -их, *мн.* Про людей, позбавлених духовності, високих моральних цінностей; для яких матеріальні цінності переважають над духовними. *В східних регіонах мільйони знедуховлених, позбавлених чуття національної гідності. І вони не винуваті, їх від колиски вчили відступництву від мови, від нації, вчили науки безликості* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 283—284); *А скільки в нас знедуховлених, окрадених примітивним атеїзмом. Щасливий той, хто вірить!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1995), т. 3, 554). — Див. **бездуховність; знедуховлення; чорна діра бездуховності**.

Одухотвореність української творчої інтелігенції та народу-творця увиразнена в СМТО низкою словосполучень із компонентами *високий* (*високе мистецтво людяності, високі висоти, високі мальви поезій, світ високого, висока блакить українського неба*) та *високість*:

високість: високість помислів, *уроч.* Велич, величчя високої духовності, людяності, одухотвореності. *І ніколи ніде не побачиш стільки разом людяних-людяних облич! Об'єднує глибоке чуття, любов, високість помислів, що музикою возносять в отій ущелині людину увись* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1968), т. 2, 28). — У СУМ: високість 3, *перен.* — велич, величчя; у СУМЖ: високість (при високий), без іл.; високість духу. — Див. **високі висоти; духовна краса; усевишня любов**.

Високу художню образність мови письменників позначаємо у словнику ремаркою *Образно*:

віквіт: віквіт душі. Результат одухотвореної творчої праці та осмислення людиною краси й гармонії Божого світу. | *Образно. Ніщо не має*

значення. *Ніщо, крім того, що було творчістю, виквітом душі. Та ще має значення оцей веселий голос синички, що озивається за вікном, віщує весну* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1986), т. 3, 86). — Див. **богонатхнённий; боговдохновённий; високі висоти; високі мальви поезій; сонячність життя;**

гала́ктика: гала́ктика лю́дства. Сукупність усіх людей, які населяють планету Земля; людство, людність. | Образно. *В галактиці людства — маленьке сузір'я людей: його рідна сім'я. Тепле. Найдорожче* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1968), т. 2, 27). — Див. **однопланетяни; рід людський; співпланетники.**

Новітній СМТО містить авторські та модифіковані фразеологізми, до яких додаємо інформацію з відомих фразеологічних кодексів:

душá: на душі наболіло. Те, що найбільше непокоїть людину. *Сказав про все, що на душі наболіло. Нарешті воздав їм, нищителям української мови, душителям культури. Вітають усі, особливо брати-націонали* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1987), т. 3, 164). — У СФУМ: душá болить (щемить, ятритьсá і т. ін.) / заболіла (защеміла, заятрїлася і т. ін.) у кого, чия і без додатка — хто-небудь дуже переживає, страждає з якогось приводу. Також: душá беретьсá бóлем. — Див. **душá щемить; крик душі; ніч на душі;**

живчик: з живчиком, з пёрчиком, жарт. Про веселу, життєрадісну людину з хорошим почуттям гумору. | Образно. *За прилавком у чайній, що зветьсá «Волошка степова», одразу побачив свою знайому — буфетницю Ганнусю. Особа з живчиком, з пёрчиком, вона глянула на таксиста задирливо, в голосі її чується насміх* (О. Гончар, Далекі вогнища, 1987, 162). — У СУМ: живчик, — про вертлявого, рухливого чоловіка легковажної вдачі, ірон.; з пёрчиком; з пёрцем; у ФСУМ: ін. іл. — Див. **вишневий сміх; жаркоокий; жакхий.**

Новітній глумачний словник засвідчує активний іменниковий та прикметниковий словотвір із переважанням складних слів (*межилісся, понадлужжся, мовоненависник, народ-красолюб, крутояр-байрак, людина-легенда, людина-пристрасть, хмаросяжний, крутоплечий, круточолий, ніжний-преніжний, ніжно-блакитний*), містить низку відтопонімних прикметників, які супроводжуємо цікавою українознавчою інформацією:

великосорочинський, -а, -е. Стос. до Великих Сорочинців — села в Миргородському районі Полтавської області. *Оглядали ще раз великосорочинську Преображенську церкву — усипальницю гетьмана Апостола та його рідні* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1975), т. 2, 230). — Великі Сорочинці — батьківщина гетьмана Лівобережної України Данила Апостола (1654—1734), письменників Миколи Васильовича Гоголя (1809—1852), Володимира Івановича Самійленка (1864—1925), Олесья Васильовича Донченка (1902—1954) та ін. відомих українців. — Див. **генетична могутність нації; геній світового масштабу; Сорочинський ярмарок.**

Варто зазначити, що новітній словник містить значну кількість слів та стійких сполучень слів з негативною конотацією. Вони засвідчують ганебні явища тоталітаризму, інформують про духовний занепад сус-

пільства, пов'язаний із злодіяннями сталіністів, неошовіністів, душителей культури:

залізобетонники, -ів, *мн., перен., зневажл.* Узагальн. назва для тих, хто активно гальмує розвиток країни і суспільства, протидіє демократичним нововведенням та процесам національного відродження; реакціонери, ретрогради, консерватори. | Образно. *Реакції багато, гальмівні сили скаженіють, але динамічний процес відродження України ніяким залізобетонникам не зупинити!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 316). — Див. **найдрімучіші сталіністи; ошкірене мурло тоталітаризму; шовінізм-сталінізм.**

Отже, новітній СМТО постає як інтегральна наукова праця про розвиток мови й суспільства другої половини ХХ — початку ХХІ ст. у полікультурному просторі світу. Засвідчені екскурси в минуле аж до античності, представлені короткі енциклопедичні відомості про філософів світу, напр.:

сократівський, -а, -е. Стос. до Сократа — давньогрецького філософа (IV ст. до н. е.), якого вважають засновником західної філософії, уособленням життєвської мудрості. *В рисах його [Михайла Шолохова] обличчя є щось сократівське, — мабуть, оце високе чоло і лагідний добрий усміх, що осяює його весь час. Вражає стрункiстю постави, жвавістю рухів. Козак. І в той же час є в його постаті щось крихке, незахищене* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1954), т. 1, 169). — Сократ [грец. Σωκράτης] — перший публічний грецький філософ, який у центр філософії ставить людину, її релігійно-моральний світогляд, надає великого значення совісті, внутрішньому голосу людини. Основними чеснотами вважав стриманість, мужність і справедливість, які, на його думку, є вічними і незмінними. Був звинувачений у вільнодумстві і страчений. Цій події Т. Г. Шевченко присвятив малюнок «Смерть Сократа» (1837 р.). — У СУМД: Сократичні школи. — Див. **козацька душа; як античний мудрець.**

Новітній СМТО — приклад лексикографічного моделювання закономірностей уселюдського поступу до гармонійного міжкультурного взаємозбагачення та духовного розвитку.

4. СУЧАСНИЙ ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ АКТИВНОГО ТИПУ ЯК ЗАСІБ ІНТЕГРАЛЬНОГО ВІДТВОРЕННЯ НОВІТНІХ ПРОЦЕСІВ РОЗВИТКУ МОВИ ТА СУСПІЛЬСТВА В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

У новітньому багатотомному *Словнику української мови активного типу* (далі — АСУМ), над яким працюють науковці відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, будуть засвідчені результати поглибленого дослідження проблем сучасного мовного та суспільного розвитку, постане синтезований мовосвіт провідних письменників, культурних та громадських діячів України: О. Гончара, Л. Костенко, В. Шкляра, Н. Гуменюк, В. Лиса, М. Матіос, М. Руденка, В. Стуса, В. Симонен-

ка, І. Багряного, В. Сухомлинського, Григора та Григорія Тютюнників, В. Рутківського, Р. Андріяшика, М. Слабошпицького, В. Шевчука, С. Талан, Г. Вдовиченко, В. Слапчука, Л. Ворониної, Дари Корній, Є. Кононенко, Н. Нікалео, М. Гримич, В. Голобородька, З. Мензатюк, А. Кокотюхи, Ю. Винничука, Г. Пагутяк, С. Жадана, М. Кідрука та ін.

Потужним блоком джерельної бази АСУМ є перекладні твори відомих американських (С. Джю, М. Міллер), британських (Дж. Роулінг, П. Мейл, Р. Волш), німецьких (Н. Джордж), французьких (М. Бюссі, Л. Гунель), чеських (Я. Гашек), шведських (А. Ліндгрєн), польських (З. Косідовський), латиських (З. Мара), італійських (А. Грамші), японських (О. Кендзабуро) письменників, публіцистів, науковців, громадських діячів та ін. Новітній АСУМ засвідчує полілог культур, відтворює лексико-фразеологічні та художньо-образні здобутки сучасних українських перекладачів, синтезує знання про загальнолюдські та національні цінності. Для порівняння варто згадати, що в 11-томному СУМ опрацьовано двадцять два твори перекладної (переважно російської) літератури.

Новітня джерельна база сучасного тлумачного *Словника активного типу* забезпечує комплексне відтворення розвитку різних наукових галузей. Словник містить активну термінологію з математики, фізики, хімії, біології, геології, медицини, фармації, філології, літературознавства тощо. Представлені термінопоняття з різних сфер економіки, суспільно-політичної діяльності, мистецтва, спорту та інших галузей. Засвідчені активні неозапозичення, які увиразнюють результати міжмовних та міжкультурних зв'язків. Отже, новітній АСУМ інтегрує інформацію про розвиток мови й суспільства в новому глобальному світі, відтворює активний лексикон сучасного українця.

У поданих нижче пробних статтях нового АСУМ засвідчуємо активне вживання в сучасному мовленні слів лексичного ядра мови, давніх та нових стійких сполучень слів, неозапозичень, розбудову нових галузей знання, застосування нових галузевих ремарок тощо:

борщ, -у́, ор. -ём, ч. Рідка страва з посічених буряків, капусти, моркви з додатком картоплі та різних приправ. *Вони саме полуднували борщем із карасями та потягували густі наливки, що їм у семи бутлях виставив напоказ сотник Паливода — від вишняку і тернівки до смородинівки і берсенівки* (В. Шкляр, Характерник, 2019, 70); *А в хаті лісника Гречаного вже пахло упрілим борщем, однак до столу не сідали — мали надійти ще хлопці* (В. Шкляр, Чорний ворон, 2019, 18); *Її люба бабуся Тереза... То вона варила найсмачніші у світі борщі, бульйони, помідорники та юшки, ліпила найліпші вареники й пельмені* (Дара Корній, Сузір'я Дів, 2018, 41); *Наш в'язеньський кислочий ніцимний борщ він [кочегар] їв з чорним глизявим хлібом з таким смаком, наче цілий день росинки в роті не мав* (Л. Лук'яненко, 3 часів неволі, 2005, 180). * У порівн. *Це вже була зрада. І я не міг йому пробачити її. У мене всередині все клекотіло, як борщ у глечуку* (В. Нестайко, Тореадори з Васюківки, 2008, 359). **Зелений борщ** — борщ, у який замість буряків і капусти кладуть весняну зелень (щавель, ло-

боду, шпинат). *Рецептів зеленого борщу* — десятки. Дехто, приміром, додає до страви квасоллю, гриби, крупи, болгарський перець та іншу городину, починаючи з гороху і аж до кабаків. За великим рахунком, все вирішує смак автора страви. Головне, щоби борщ був наваристим, густим, яскравого зеленого забарвлення через закладену у нього зелень, а не спеції (Арміяінформ, 02.10.2021); **Пісний борщ** — борщ без м'яса. Смачно та без м'яса. *Рецепт пісного борщу Полісся: покроковий рецепт. Крок 1. Приготуйте бульйон на буряці. Для цього потрібно почистити буряк, розрізати його навпіл, залити водою і варити 40 хвилин до готовності* (Клопотенко, 12.07.2022); *Важливо, щоб пісний борщ був одночасно кислим, солодким, солоним і перченим — це головний секрет смачного борщу. Для швидкості готуємо борщ з консервованою квасолею, але можна відварити і звичайну. Пісний борщ обов'язково слід подавати з зеленню, сметаною, приправити сумішшю перців і не забути додати подрібнений часник. Завдяки цьому він виходить по-справжньому ароматним і смачним* (Країна У, 02.10.2022); **Холодний борщ** — Тс. **холоднік**. Для приготування **холодного борщу** необхідно заздалегідь зварити картоплю — 3 шт., моркву — 2 шт.; запекти 250 г свинини. За бажання овочі теж можна запекти, а не варити (Гордон, 02.10.2022); **Холодник** — це по-білоруськи, а українською — **холодний борщ** з буряка! *Найкраще для нього молодий бурячок, ніжний та червоний, мов оксамит у театрі* (Рецепти українських страв, 16.07.2017). ♦ **Індік думав-думав, та й у борщ попав (плюсь) див. індік; Наплювати в борщ див. наплювати;**

бóрщик, -у, ч. Зменш.-пестл. до **борщ**. *Осінь матусі їсти несе: Борщик у горищукі, Кашка у жменьці, Скибка у пазусі, Грушки в фартушку. Осінь така мила, Осінь Славна* (П. Тичина, Українська дитяча література, 2002, 217); *Топтали бузковий верес, трусили на голови хвощ. Здіймали страшенний вереск, ласкаво просили дощ: «Йди, іди, дощику! Зварим тобі борщукі, зварим тобі борщукі в полив'янім горищукі!»* (Л. Костенко, Вибране, 1989, 186); *Раз, два, три, чотири, п'ять. Вийшов борщик погулять. Розімлілий, розігрітий і сметанкою политий. Нумо борщик доганять! Нумо борщик куштувать* (Л. Мовчун, Усе підрастає, 2010, 20); *А тепер — обідати, їсти смачний бабусин борщик із пампушками, а потім терміново втілювати ідею* (Дара Корній, Сузір'я Дів, 2018, 35);

боскёт, -а, ч., ланд. Група рівно підстрижених у вигляді стінок дерев і кущів, висаджених у парку, саду або на їх межах. **Боскёт** (фр. *bosquet*, від італ. *Boschetto* — лісок, гайок) — елемент садово-паркової архітектури, сформований як щільний масив високостовбурних дерев або кущів. Це може бути висаджений уздовж ліній підстрижених чагарник, якому надано геометричних форм, або окремо розташована група дерев зі штучно сформованими кронами, зокрема й оточена підстриженими чагарниками. **Боскети**, висаджені уздовж паркових алей і полян, можуть утворювати різні геометричні форми в плані, альтанки, павільйони, арки, вежі, кабінети (із **боскетами** по периметру) тощо (ВУЕ, 19.09.2022); **Боскет** — щільний масив дерев або чагарників, оточених живоplotом. У парках епохи бароко замкнені простори всередині боскетів називалися кабінетами, або зеленими

залами (Н. Крижановська, Основи ландшафтної архітектури та дизайну, 2019, 331); *Працівники підприємств, що входять до складу КО «Київзеленбуд», продовжують дивувати киян. Зараз фахівці працюють над тим, аби перетворити дерева та кущі у справжні зелені, «живі» скульптури... Базою для боскету можуть бути як листяні, так і хвойні насадження, кущі та дерева. У перспективі планується впроваджувати топіарну стрижку, — повідомили в прес-службі Київзеленбуду (Вечірній Київ, 05.05.2016);*

браузер, -а, ч., інформ. Програма, що надає користувачеві можливість пошуку та перегляду ресурсів інтернету; син. веб-браузер. **Браузер** — програма для перегляду веб-сторінок (С. Дмитрів, Короткий термінологічний словник..., 2013, 10); *Зрештою хлопець розкрив браузер, відшукав програму для конвертації двійкового коду в шістнадцятковий, скопіював до неї всю послідовність з одиниць і нулів, після чого натиснув «Convert» (М. Кідрук, Заради майбутнього, 2019, 272); За дві хвилини до кінця зміни я запускаю браузер. Упевнена, за весь день сумлінної праці я заслуговую на маленьку перерву (Дж. Варга, Моє серце..., перекл. з англ. Ю. Костюк, 2019, 140); Я дивлюся на відкритий браузер, де в полі пошуку набрано «допомога безпритульним у Сіетлі» (С. Джіо, Я кохатиму тебе завжди, перекл. з англ. С. Мокра, 2019, 107).*

До реєстру нового АСУМ вводимо лексику сучасної російсько-української війни (*азовці, айдарівці, холодноряці, волонтер, волонтерка, волонтерити, касетна бомба, фосфорна бомба, рашисти, ракетно-бомбовий удар, депутатізувати та ін.*), а також художньо-образні засоби її відтворення (*стерти «градами», коридор смерті, двоногі звірі, криваві жнива, смерть прийшла під російським прапором та ін.*), які засвідчені в художніх творах українських письменників (Г. Вдовиченко *Ось відкрита доля* (2016), С. Жадан *Інтернат* (2017), В. Шкляр *Чорне сонце* (2018), С. Талан *Повернутися дощем* (2016), *Ракурс* (2018), *Я захищу тебе...* (2019) та ін.) та текстах ЗМІ.

Глумачний *Словник української мови активного типу* забезпечує потреби сучасного активного мовця, інтегрує знання про особливості новітнього світосприймання та мовомислення українців у полікультурному просторі.

5. ТЕРМІНОПРОСТІР СУЧАСНОГО СЛОВНИКАРСТВА ТА МЕТАЛЕКСИКОГРАФІЇ

Під *активним лексиконом* розуміємо систему лексичних та фразеологічних засобів мови, які забезпечують комунікацію сучасних мовців. Основу активного лексикону українців становить *лексичне ядро мови* — найбільш активні, переважно прості за будовою, давні питомі слова: *серце, мати, син, рука, час, душа, слово, небо, добро, бути, брати* та ін. Лексичне ядро мови — основа українських мовотворчих процесів, постання нових слів та нових значень слів, розвитку переносного та образного вживання тощо (Черторизька, 1973; Сніжко, 2016; Гнатюк, 2021).

Поняття активного лексикону ширше за поняття лексичного ядра мови. До сучасної активної лексики, яку опрацьовуємо в АСУМ, входять також неозапозичення (*бонітет, бонус, браузер, боулінг* та ін.), без яких неможливе сучасне спілкування. Вони засвідчують активні міжмовні контакти, є основою творення похідних слів та нових стійких сполучень слів (*бонітетний, бонітування, бонітетна оцінка ґрунту*).

Серед найважливіших завдань новітнього тлумачного словника активного типу — відтворення особливостей написання та вживання слів. Концепція АСУМ передбачає подання відмінкових форм іменників та часових форм дієслів, у яких відбувається чергування звуків, зміна наголосу тощо: **бо́чка**, -и, дав. і місц. -чці; *мн.* бо́чки, бо́чок, дві (три, чотири) бо́чки, *ж.*; **бо́чечка**, -и, дав. і місц. -чці, *мн.* -чки, -чок, *ж.*; **бо́язкість**, -кості і -кости, *ор.* -кістю; **борсе́тка**, -и, дав. і місц. -тці, *мн.* -тки, -ток, *ж.*; **борсу́к**, -а, *кл.* -у́че (*мн.* борсу́кі, -ів), *ч.*; **брова́**, -і; *мн.* брови, брів, дав. брова́м, дві брови́, *ж.*; **борозна́**, -і, *знах.* бо́розну, *ор.* -о́ю; *мн.* бо́розни, -зен, дав. бо́рознам, дві (три, чотири) бо́розни́, *ж.*; **бурла́ка**, -и, дав. і місц. -ці, *кл.* -а́ко; *мн.* бурла́ки, -ів і бурла́к, -а, *кл.* -а́че; *мн.* бурла́кі, -ів, *ч.*; **булькотати**, -очу́, -о́чеш; *нак.* -очи́ і **булькотіти**, -очу́, -оти́ш, -отимо́; *нак.* -оти́; **бурмотати**, -очу́, -о́чеш; *нак.* -очи́ і **бурмотіти**, -очу́, -оти́ш, -отимо́, -отите́; *нак.* -оти́; *недок.* **що**; **будь-хто́**, будь-кого́, дав. будь-кому́, *ор.* будь-ким, *місц.* на будь-кому́ (на будь-кім, будь на ко́му, будь на кім), *займ. неозн.*; **будь-який**, будь-яко́го, дав. будь-яко́му, *ор.* будь-які́м, *місц.* на будь-яко́му (на будь-які́м, будь на яко́му, будь на які́м), *займ. неозн.*

У новому АСУМ систематизуємо матеріал про форми однини й множини іменників, явища міжчастиномовної перехідності, упорядковуємо таксономічні дані (**британці́**, -ів, *мн.* (*одн.* **британе́ць**, -нця, *ор.* -нцем, *кл.* -нцю, *ч.*, **британка́**, -и, дав. і місц. -нці, *кл.* -нко, *мн.* -нки, -нок, *ж.*); **бокопла́ви**, -ів, *мн.*, (*одн.* **бокопла́в**, -а, *ч.*), *зоол.*); відтворюємо явища повної і часткової субстантивзації (**гре́чкові́**, -вих, *мн.*, *бот.* Родина дводольних рослин і **алілу́я**, *виг.* ... 2. *ім.* **алілу́я**, -ї, *ж.* Хвальний приспів церковних піснеспівів); застосовуємо маркери синонімічних та антонімічних відношень (*син.*, *ант.*) для слів та стійких сполучень слів та ін. Формуємо потужну базу даних для моделювання семантичної та граматичної будови мови.

Для систематизування усіх типів інформації про парадигматику, синтагматику, епідигматику й аксіологію лексичних одиниць використовуємо усталену *модель словникової статті*, яка забезпечує адекватне відтворення структури та функціонування активного лексикону української мови. Кожна словникова стаття подає *слово як мовний знак*, який має зміст і форму вираження. Для опису семантичної структури слова здійснюємо його *семантизацію*, тобто з'ясовуємо семантичну структуру слова та його місце в лексико-семантичній системі мови. Семантизація слова є найважливішим завданням тлумачного словника (Клименко, 1990, 21).

Лексикографічний опис слова та його значень здійснюємо за допомогою *типових формул тлумачення*, які містять словникові іденти-

фікатори та конкретизатори значення, відтворюють гіперо-гіпонімічні, синонімічні й антонімічні відношення лексичних одиниць, засвідчують стилістичні особливості функціонування, розвиток переносного й образного слововживання тощо. Утверджуємо *метод інтегрального лексикографічного моделювання*, формуємо *метамову* словника, здатну забезпечити реалізацію особливостей структури та типу створюваного словника. *Передмова* до нового словника, у якій зазначено тип, структуру та призначення словника, а також *Інструкція* до його укладання узагальнюють теоретичні засади сучасної металексикографії.

Важливим досягненням сучасних інтегральних досліджень є поглиблення теорії *стратифікації лексичного складу мови* за різними ознаками та формування методології її системного лексикографічного відображення.

Для позначення наукової галузі, яка досліджує теоретичні засади класифікації лексики за парадигматичними, синтагматичними, епідигматичними та аксіологічними параметрами, використовуємо термін *металексикографія* (з грец. *meta* — понад і *лексикографія*). Внутрішня форма цього терміна (порівняно із синонімічним — *теорія лексикографії*) виразніше відтворює вагомість сучасних теоретичних узагальнень для макронаукових досліджень розвитку мови й суспільства. *Металексикографія* узагальнює знання про теорію слова, його значення, функціонування в різних стилях і жанрах мовної діяльності, увиразнює роль лексикографічних параметрів (семантичних, граматичних, стилістичних, хронологічних та ін.) у моделюванні мовної системи.

Металексикографія належить до досить молодих наукових галузей (Демська-Кульчицька, 2008), тому сучасні лексикографи активно працюють над її теоретичними засадами та розробляють нові лексикографічні проекти, які увиразнюють поступ теорії лексикографії.

Сформований *реєстр АСУМ* є результатом теоретичного осмислення особливостей стратифікації лексики за активними та пасивними сферами вживання, увиразнює сучасні моделі активного словотворення. Основу формування реєстру АСУМ забезпечують попередні академічні тлумачні словники, словник-індекс *Український лексикон кінця XVIII — початку XXI століття* (2017) та новітня джерельна база тлумачної лексикографії. До реєстру АСУМ входять одиниці лексичного ядра мови, активна лексика, зокрема й активні неозапозичення, а також реактивовані лексичні одиниці, які відновили своє функціонування в наш час. У *перспективі* такий словник постане основою новітнього академічного видання з теорії лексикології, лексикографії, семасіології, идеографії, фразеології, лінгвокогнітології, лінгвокультурології та ін. наукових галузей, тобто забезпечить макронаукове дослідження закономірностей розвитку мови й суспільства.

Подані нижче фрагменти пробної словникової статті до дієслова *бути* засвідчують теоретичні та практичні здобутки сучасної тлумачної лексикографії і відтворюють особливості світосприймання та мовомислення сучасних активних українців:

бути, *теп. одн. і мн.* — є (також еліптична форма); *нак.* будь, будьмо, будьте, *недок.* **1.** Існувати. **Були** шістдесятники. **Була** студентська революція на граніті. **Були** протестні акції початку століття. Тепер прийшло покоління Помаранчевої революції. *І вже ці переможуть* (Л. Костенко, Записки українського самашедшого, 2014, 407); *Україна відчайдушно хотіла бути. І вона є* (Л. Костенко, Записки українського самашедшого, 2014, 394); *Я був. Я є. Я буду* Такий собі волинський муж. *Я посланець сільського люду І маю в місті бути дуж* (І. Вихованець, Весняні коні. Поезії, 2014, 35); *І цілий світ, і ось така дрібничка — димок туману в пригоріах долин, і кухлик той, і та в яру криничка, і обважнілі грона горобин...* (Л. Костенко, Вибране, 1989, 326); *Усе своє — усе своє з грядки, як то кажуть* (Н. Нікалео, Квітникарка, 2018, 44); — *Пригадуєш, Оксано, як ми колись, ще дівками бувши, туди на ярмарки їздили, — вже звеселилим голосом зверталась тітка Василина до Софійчиної матері* (О. Гончар, Твоя зоря, 2005, 273); *Оце і є твоє, Вороне, щастя — коротке, мов сон, мов та коліскова казка, яку співає ця жінка, що явилася тобі на часину із казки...* (В. Шкляр, Чорний ворон, 2019, 298); — *..Я люблю тебе. Ми ж родина! У нас син. Спільні плани на майбутнє. Будь мудрою, зрозумій мене, мала* (Н. Нікалео, Квітникарка, 2018, 28); *..Були й будуть ті, хто звучанням свого серця розкриває у вас вміння слухати себе* (Е. Сафарлі, Я хочу додому, перекл. з азерб. Т. Ключкіна, 2019, 39). <...>

Будь ласка (ласочка); Будьте ласкаві — ввічлива форма звертання до кого-н. з якимось проханням. — *Візьміть і мене! Будь ласка! Їй [Ліді], виявляється, ну просто необхідно подивитись на ту сенсаційну слов'янську Мадонну, що про неї тут зараз стільки розмов* (О. Гончар, Твоя зоря, 2005, 294); *Шипшина важко віддає плоди. Вона людей хапає за рукава. Вона кричить: — Людино, підожди! О, підожди, людино, будь ласкава* (Л. Костенко, Вибране, 1989, 336); — *Ні, я хочу почути. Будь ласка. Як ти мене кохаєш? — Смертельно. — Як це? — Так, що можу задихнутися від щастя* (В. Шкляр, Чорний ворон, 2019, 293); — *Дякую, — промовила вона. — Будьте ласкаві, почепіть мені [намисто]. Тут прикра зацібка* (В. Шкляр, Троща, 2021, 225); — *Яка милозвучна мова [українська]! Звучить, як пісня! — промовив Ной захоплено. — Що ти сказала? Переклади, будь ласка!* (С. Талан, Сафарі на щастя, 2021, 259); — *А що це буде, тату? Ну скажи! Ну будь ласка! Будь ласка! Будь ласочка...* (М. Кідрук, Заради майбутнього, 2019, 161); — *Зателефонуй, будь ласка, і ми домовимося щодо зустрічі* (Р. Волш, Сім щасливих днів, перекл. з англ. Ю. Максимейко, 2020, 202). <...>

Здоровий (здоров) був; Здорова була; Здорові (здоровенькі) були! — ужив. як форма вітання під час зустрічі. — *Здорові були!* — *привітався він [Сірко], як гетьман Мазепа вітав своє товариство* (В. Шкляр, Троща, 2021, 361); — *Здорові були,* — *сказав Петрик з порога, хоч сьогодні вже вітався з дідом Мотичкою* (В. Шкляр, Треба спитати у Бога, 2019, 200); — *Здорові були, дідуся!* — *я потяг за віжки, спиняючи коней. — Що це за пожежа така страшна прокотилася вашим селом?* (В. Шкляр, Чорний ворон, 2019, 286); *Мудей [кінь] те все наче знав, бо, як тільки Ворон ширше*

прочинив двері, без жодних запитань зайшов до стодоли й став у порозі — **здоровенькі були!** — ну, **здоровий будь**, привіталася Тіна, будьмо знайомі, який красень, сказала вона, підійшла до коня, обняла його і притулилася щочкою до гривастої шиї... (В. Шкляр, Чорний ворон, 2019, 166—167); — **Здоровенькі були**, — замість відповіді блазнювато вклонився Льонька (А. Кокотюха, Таємниця козацького скарбу, 2017, 191). <...>

Бу́ти людиною — виявляти гуманне, доброзичливе ставлення до інших. *І думка така: поет повинен бути людиною. Такою, що повна любові, долає природне почуття зненависті, звільнюється від неї, як од скверни. Поет — це людина* (В. Стус, Вибране, 2019, 18); — *Що ж я повинен? — Бути людиною*, — відповідає мати. — *Це найголовніше. Працювати. Шанувати старших. Зневажати лінощі та недбалість. Любити рідну землю* (В. Сухомлинський, Я розповім вам казку, 2016, 519); **Бу́ти на зв'язку** — підтримувати постійний контакт з ким-н. *Наприкінці розмови лунає обіцянка бути на зв'язку. Середні три пальці притискають до долоні й підносять руку до вуха, а випрямлений великий палець і мізинець символізують телефон* (П. Мейл, Рік у Провансі, перекл. з англ. О. Гладкий, 2020, 131); **Бу́ти собою** — поводитися відповідно до власних принципів і переконань. *..Бути собою — це Боже призначення і найбільше щастя буття* (В. Шкляр, Треба спитати у Бога, 2019, 244); *Повз мене ходять мавпи чередою, у них хода поважна, нешвидка. Сказитись легше, аніж **бути собою**, бо ж ні зубила, ані молотка* (В. Стус, Під тягарем хреста, 1991, 55—56); — ***Будь собою і почуватимешся щасливішою*** (Л. Гунель, Я обіцяю тобі волю, перекл. з фр. Ю. Кузьменко, 2020, 193); *Еволюціонуючи як особистість, ми крок за кроком переходимо від пекельного життя, де спираємося на ілюзії й прирікаємо себе на страждання та упереджені погляди, до райського життя, де можна **бути собою**, звільнитися від ілюзій, бачити справжній світ і справжніх себе, а в поведінці й поглядах спиратися на власний вибір, а не на автоматичні реакції, продиктовані хибними уявленнями й підсвідомими тривогами* (Л. Гунель, Я обіцяю тобі волю, перекл. з фр. Ю. Кузьменко, 2020, 342); **Бу́ти в розпачі (шоці)** — перебувати в стані сильного душевного потрясіння, безнадійності, безвихідності. *Я був у розпачі. Мене їла така досада, що спершу навіть не зміг по-справжньому оцінити цього унікального, цього навдивовижу рідкісного діда, який знав усе на світі, усе вмів і за все брався* (В. Шкляр, Ключ, 2018, 103—104); — *Серйозно? — Дженні, здавалося, **була в шоці**. — Навіть маленького келишка не вип'єш?* (Р. Волш, Сім щасливих днів, перекл. з англ. Ю. Максимейко, 2020, 175); **Бу́ти у марципанах** — жити розкішно, безтурботно (перев. за чужий рахунок). *Батьки мають свій бізнес, **будеш** весь у марципанах* (Дара Корній, Львів. Вишні. Дощі, 2017, 22); **Усе́ (все) бу́де добре (гаразд)** — запевнення у позитивному завершенні справи. — *Унас усе буде добре. — Укого «унас»? — незрозуміла товаришка. — У нас, в Україні, — відповіла їй Віра. — Бо так щиро, як вчора, я ніколи не молилася* (Г. Вдовиченко, Ось відкрита долоня, 2016, 34); — *..Ви слухайте мене, будьте уважні, то **все буде добре**. Втечете від цього Содому й Гоморри, тільки, я ж кажу, йдіть і нічого не бійтеся, не оглядайтеся,*

як було велено в Старому Завіті... (В. Шкляр, Чорний ворон, 2019, 297); *Я стою за лаштунками, заплющивши очі і притискаючи до грудей кулаки, і шепочу: «Все буде гаразд! Усе буде гаразд! Усе буде гаразд!»* Як заклинання (В. Нестайко, Тореадори з Васюківки, 2008, 192); *«Не будь істериком, — нагадав собі. — Все буде добре, все відбудеться, як має бути. І відразу. Ні, щось буде не так»* (В. Лис, Обітниця, 2019, 309); *Людина не має тримати в пам'яті стільки страху й злості. Як із цим потім жити? Він усе забуде, з ним усе буде добре, він забуде про інтернат, про сирітство, про відчуття замкнутості, з яким прокидаєшся в чорному підвалі* (С. Жадан, Інтернат, 2017, 307); — *Мало що люди кажуть! — промовила Любаня удавано веселим голосом. — Я вірю, що в нас усе буде добре!* (С. Талан, Сафарі на щастя, 2021, 116).

Наведені приклади словникових статей до АСУМ засвідчують вагому роль новітньої джерельної бази (творів української та перекладної літератури різних стилів і жанрів, текстів ЗМІ) для відтворення динамічних змін у мові й суспільстві. Новітній словник синтезує колективний розум національної та світової еліти, відображає потужну мовотворчість українців ХХІ століття, увиразнює поліфункційне застосування сучасної української мови.

6. ВИСНОВКИ

На основі традиційної методології системного вивчення та лексикографічного відтворення лексики та фразеології української мови сучасні науковці формують нові підходи до інтегрального опису лексики як репрезентанта мовних та культурних досягнень соціуму. Створено новий тип тлумачного словника — лінгвістично-енциклопедичний словник мови творчих особистостей, закладено підґрунтя для формування багатотомного тлумачного словника активного типу, який інтегрує інформацію про вживання та правопис активної лексики, засвідченої у творах сучасної автентичної та перекладної літератури. Поглиблюємо теорію типології словників, увиразнюємо вагомість застосування новітньої методології інтегрального лексикографічного моделювання розвитку мови й суспільства, посилюємо систему лексикографічних засобів опису стратифікації словникового складу мови, досліджуємо її лексичне ядро та структуру активного лексикону. Особливості метамови новітніх словників відтворюємо у проспектах-інструкціях та передмовах до словників, а також у монографічних дослідженнях.

Застосовуємо новітні засоби моделювання концептуальних домінант українського світосприймання у словнику мови творчої особистості та інтегрування орфографічної, граматичної та семантичної інформації у словнику активного типу. Структуру словникової статті новітнього тлумачного словника посилюємо новими інформаційними зонами, що забезпечує високу наукову й культурну значущість лексикографічної праці. Синхронізуємо процеси розбудови нової джерельної бази тлумачної

лексикографії, укладання модерних словників та написання монографій з теорії лексикології та лексикографії.

Теорія (металексикографія) і практика сучасної лексикографії постають основою перспективного комплексного вивчення динамічних змін у мові, дослідження тенденцій розбудови лексико-семантичної системи та засобів художньо-образного відтворення дійсності.

ЛІТЕРАТУРА

- Гнатюк, І. С., Городенська, К. Г., Гриценко, П. Ю., Єрмоленко, С. Я., Карпіловська, Є. А., Паламарчук, О. Л. ... Чернишова, М. І. (ред.). (2012). *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*. Київ: КММ.
- Гнатюк, І. С. (ред.). (2021). *Динаміка лексичної та фразеологічної систем української мови в лексикографічному відображенні*. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/06/monografia_dynamika.pdf
- Гриценко, П. Ю., Горголюк, Н. Г., Гнатюк, А. Д., Карпіловська, Є. А., Козирева, З. Г., Гнатюк, І. С. ... Дідун, Л. І. (ред.). (2020). *Галактика Слова. Галині Макарівні Гнатюк*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Демська-Кульчицька, О. М. (2008). Лексикографія: між ремеслом і наукою. *Наукові записки. Філологічні науки*, 85, 3—9.
- Єрмоленко, С. Я., Гриценко, П. Ю., Городенська, К. Г., Гнатюк, І. С., Самойлова, І. А., Тищенко, О. М., Цимбалюк-Скопненко, Т. В. (ред.). (2011). *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Карпіловська, Є. А. (2003). Роль інтегральних словників у вивченні сучасного українського лексикону. *Українська історична та діалектна лексика*, 4, 4—15.
- Карпіловська, Є. А. (ред.). (2013). *Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики*. Київ: КММ.
- Карпіловська, Є. А. (ред.). (2017). *Вплив суспільних змін на розвиток української мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Пешак, М. М. (ред.), Клименко, Н. Ф., Карпиловская, Е. А., Шкуров, В. А., Цымбалюк, И. В. (1990). *Украинский семантический словарь. Проспект*. Киев: Наукова думка.
- Сніжко, Н. В. (2015). Проблеми, здобутки та перспективи інтегрального дослідження розвитку лексики української мови. *Лексикографічний бюлетень*, 24, 56—70.
- Сніжко, Н. В. (2017). Український мовосвіт XVIII—XXI століття: проблеми інтегрального лексикографічного моделювання. *Система і структура східнослов'янських мов*, 12, 73—84.
- Сніжко, Н. В. (2018). Українські духовні цінності у мовотворчості Олеса Гончара (словникові матеріали). *Лексикографічний бюлетень*, 27, 116—129.
- Сніжко, Н. В. (2020a). Інновації лексикографічного опису українського світосприймання. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*, 87, 26—31.
- Сніжко, Н. В. (2020b). Метамова словника мови творчих особистостей України: традиції та інновації. *Eurasian scientific congress. Abstracts of the 8th International scientific and practical conference. Barcelona, Spain*, 271—277. <https://sci-conf.com.ua/>
- Сніжко, Н. В. (2021a). Активний словник сучасних українців: проблеми лексикографічної параметризації. *International scientific innovations in human life. Proceedings of the 5th International scientific and practical conference. Manchester, United Kingdom*, 741—748. <https://sci-conf.com.ua/>
- Сніжко, Н. В. (2021b). Словник мови творчих особистостей України про гуманізм, духовність, людинознавство. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*, 88, 60—66.
- Сніжко, Н. В. (2021c). Традиції та інновації тлумачної лексикографії в Україні. *Innovations and prospects of world science. Proceedings of the 3rd International scientific and practical conference. Vancouver, Canada*, 704—712. <https://sci-conf.com.ua/>

- Степаненко, М. І. (2010). *Літературний простір «Щоденників» Олесь Гончара*. Полтава: ТОВ «АСМІ».
- Степаненко, М. І. (2011). Галактика людства в щоденниковій сповіді Олесь Гончара. *Рідний край*, 2, 171—180.
- Степаненко, М. І. (2012). *Світ в оцінці Олесь Гончара: аксіосфера щоденникового дискурсу письменника*. Полтава: ПП Шевченко Р. В.
- Черторизька, Т. К. (1973). Активна і пасивна лексика в сучасній українській літературній мові. *Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія*, 211—261.

Статтю отримано 07.06.2022

Статтю схвалено 24.10.2022

REFERENCES

- Chertoryz'ka, T. K. (1973). Aktyvna i pasyvna leksyka v suchasni ukrains'kii literaturnii movi. *Suchasna ukrains'ka literaturna mova. Leksyka i frazeolohiia*, 211—261 (in Ukrainian).
- Dems'ka-Kul'chyts'ka, O. M. (2008). Leksykohrafiia: mizh remeslom i naukoiu. *Naukovi Zapysky. Filolohichni Nauky*, 85, 3—9 (in Ukrainian).
- Hnatiuk, I. S., Horodens'ka, K. H., Hrytsenko, P. Iu., Iermolenko, S. Ia., Karpilovs'ka, Ie. A., Palamarchuk, O. L. ... Chernyshova, M. I. (Eds.). (2012). *Ukrains'ka i slov''ians'ka tлумachna ta perekladna leksykohrafiia. Leonidovi Sydorovychu Palamarchukovi*. Kyiv: KMM (in Ukrainian).
- Hnatiuk, I. S. (Ed.). (2021). *Dynamika leksychnoi ta frazeolohichnoi system ukrains'koi movy v leksykohrafichnomu vidobrazhenni*. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/06/monografia_dynamika.pdf (in Ukrainian).
- Hrytsenko, P. Iu., Horholiuk, N. H., Hnatiuk, A. D., Karpilovs'ka, Ie. A., Kozryieva, Z. H., Hnatiuk, I. S. ... Didun, L. I. (Eds.). (2020). *Halaktyka Slova. Halyni Makarivni Hnatiuk*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia., Hrytsenko, P. Iu., Horodens'ka, K. H., Hnatiuk, I. S., Samoilova, I. A., Tyshchenko, O. M., Tsybaliuk-Skopnenko, T. V. (Eds.). (2011). *Ukrains'ka leksykohrafiia v zahal'noslov''ians'komu konteksti: Teoriia, praktyka, typolohiia. Larysi Hryhorivni Skrypyk*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Karpilovs'ka, Ie. A. (2003). Rol' intehralnykh slovnykiv u vyvchenni suchasnoho ukrains'koho leksykonu. *Ukrains'ka Istorychna ta Dialektna Leksyka*, 4, 4—15 (in Ukrainian).
- Karpilovs'ka, Ie. A. (Ed.). (2013). *Aktyvni resursy suchasnoi ukrains'koi nominatsii: Ideohrafichni slovnyk novoï leksyky*. Kyiv: KMM (in Ukrainian).
- Karpilovska, Ie. A. (Ed.). (2017). *Vplyv suspilnykh zmin na rozvytok ukrains'koi movy*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Peshchak, M. M. (Ed.), Klimenko, N. F., Karpilovskaia, Ie. A., Shkurov, V. A., Tsybaliuk, I. V. (1990). *Ukrainskii semanticheskii slovar'. Prospekt*. Kyiv: Naukova dumka (in Russian).
- Snizhko, N. V. (2015). Problemy, zdobutky ta perspektyvy intehral'noho doslidzhennia rozvytku leksyky ukrains'koi movy. *Leksykohrafichni Biuletyn'*, 24, 56—70 (in Ukrainian).
- Snizhko, N. V. (2017). Ukrains'kyi movosvit XVIII—XXI stolittia: Problemy intehral'noho leksykohrafichnoho modeliuvannia. *Systema i Struktura Skhidnoslov''ians'kykh Mov*, 12, 73—84 (in Ukrainian).
- Snizhko, N. V. (2018). Ukrains'ki dukhovni tsinnosti u movotvorchosti Olesia Honchara (Slovnkovi materialy). *Leksykohrafichni Biuletyn'*, 27, 116—129 (in Ukrainian).
- Snizhko, N. V. (2020a). Innovatsii leksykohrafichnoho opysu ukrains'koho svitosprymannia. *Visnyk Kharkivs'koho Natsional'noho Universytetu imeni V. N. Karazina. Serii Filolohiia*, 87, 26—31 (in Ukrainian).
- Snizhko, N. V. (2020b). Metamova slovnyka movy tvorchykh osobystostei Ukrainy: Tradytsii ta innovatsii. *Eurasian scientific congress. Abstracts of the 8th International scientific and practical conference. Barcelona, Spain*, 271—277. <https://sci-conf.com.ua/> (in Ukrainian).
- Snizhko, N. V. (2021a). Aktyvnyi slovnyk suchasnykh ukrainsiv: Problemy leksykohrafichnoi parametryzatsii. *International scientific innovations in human life. Proceedings of the 5th*

- International scientific and practical conference. Manchester, United Kindom, 741—748.* <https://sci-conf.com.ua/> (in Ukrainian).
- Snizhko, N. V. (2021b). Slovnyk movy tvorchykh osobystosti Ukraïny pro humanizm, dukhovnist', liudynoznavstvo. *Visnyk Kharkivs'koho Natsional'noho Universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya Filolohiia*, 88, 60—66 (in Ukrainian).
- Snizhko, N. V. (2021c). Tradytsii ta innovatsii tlumachnoi leksykohrafiï v Ukraïni. *Innovations and prospects of world science. Proceedings of the 3rd International scientific and practical conference. Vancouver, Canada, 704—712.* <https://sci-conf.com.ua/> (in Ukrainian).
- Stepanenko, M. I. (2010). *Literaturnyi prostir "Shchodennykiv" Olesia Honchara*. Poltava: TOV "ASMI" (in Ukrainian).
- Stepanenko, M. I. (2011). Halaktyka liudstva v shchodennykovii spovidi Olesia Honchara. *Ridnyi Krai*, 2, 171—180 (in Ukrainian).
- Stepanenko, M. I. (2012). *Svit v otsyntsi Olesia Honchara: Aksiosfera shchodennykovoho dyskursu pysmennyka*. Poltava: PP Shevchenko R. V. (in Ukrainian).

Received 07.06.2022

Accepted 24.10.2022

Nataliia Snizhko, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of Lexicology, Lexicography, and Structural and Mathematical Linguistics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine 4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: natasnow@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3664-7079>

CONCEPTS OF THE NEWEST EXPLANATORY DICTIONARIES OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AND PROBLEMS OF METALEXICOGRAPHY

Powerful development of the latest explanatory lexicography contributes to the deepening of the theory of lexicography and to the development of its terminological apparatus. Compilation of new explanatory dictionaries (one-volume *Dictionary of the Creative Personality Language of Ukraine of the Second Half of the 20th — Early 21st Century* and multi-volume *Dictionary of the Active Type Ukrainian Language*) is conducted in conjunction with theoretical research of lexicographical set of instruments and modeling of the new linguistic and linguoculturological objects that appears on the basis of the modern lexicographic works.

Lexicographers of the Institute for the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine actively use macrostructural means of material systematizing and scientifically prove their importance for modeling of linguistic and conceptual pictures of the world. We approve a new method of integral linguistic modeling, on the basis of which the lexical core of the language, ideographic groups of vocabulary, conceptual dominants of the Ukrainian worldview, and systems of figurative means and stable word combinations appear.

The typology of dictionaries is undergoing innovative changes. Each newest explanatory dictionary appears as an integral (complex, universal) because the new dictionaries contain significant amount of diverse information. We trace the strengthening of a new direction of integral linguistic research and the active development of metalexicography.

The newest dictionaries emphasize the powerful spiritual development of Ukrainian society, its desire for independence and relentless understanding of the linguistic and cultural features of other nations in the world. Explanatory dictionaries of the Ukrainian language of the XXI century are axiologically oriented. They register values common to all mankind as well as national ones, strengthen the process of operating of the Ukrainian language as a state one in Ukraine. They also register understanding the fact that integral type explanatory dictionaries have the leading value in the development of the state of Ukraine.

Keywords: metalexicography, explanatory dictionary, dictionary of the creative personality language, dictionary of active vocabulary, integral dictionary, lexical core of language, method of integral linguistic modeling

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.03.025>
УДК 811.161.2'38

Т. А. КОЦЬ, доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: tetyana_kots@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4622-9559>

МОВНА ЕКСПРЕСІЯ В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано функціонування мовних одиниць в інформаційному просторі сьогодення в умовах масштабної війни проти української державності. Позамовні чинники стають визначальними в доборі лексичних, синтаксичних, стилістичних засобів для семантичного, оцінного, образного протиставлення війни і миру, чужого й свого, ворога і життєво важливих національних цінностей. Негативнооцінні раціональні та експресивні одиниці з розширеною семантикою формують словник низької експресії номінацій ворога, а позитивнооцінні — словник високої експресії для вербального вираження явищ національного спротиву в боротьбі за збереження власної ідентичності. Ядром обох оцінних парадигм є суспільно-політична лексика, яка в контексті набуває нових семантичних і стилістичних конотацій. Основою творення публіцистичного словника лінгво-психологічного опору війні є стилістичний потенціал мови: епітети, метафори, порівняння з прозою образною семантикою. Активізовані мовні ресурси сьогодення уможливають одну з найважливіших функцій ЗМК — формування національно-мовної свідомості суспільства.

Ключові слова: раціональний словник, експресивна лексика, суспільно-політична лексика, позитивнооцінні одиниці, негативнооцінні одиниці, семантика, стилістична конотація

1. ВСТУП

Життя мови в умовах війни та життя мови в мирний час — це різні за своєю суттю її історичні періоди. У мирний час мова повноцінно розвиває свій внутрішній потенціал, забезпечує комунікативні потреби усіх сфер суспільного життя, раціонально реагує на повсякденні й глобальні виклики часу. В умовах війни, як засвідчують наша історія і сучасність, мова максимально активізує увесь свій словниковий запас, кожна одиниця якого набуває символічного значення, усі свої внутрішні ресурси (раціональні й особливо експресивні) для збереження національної ідентичності, для боротьби за державність. Найдієвішою і найефектив-

Ц и т у в а н н я: Коць, Т. А. (2022). Мовна експресія в сучасному інформаційному просторі України. *Українська мова*, 3(83), 25–39. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.03.025>

нішою сферою мовного опору є ЗМК, які не лише фіксують оновлення лексичних і стилістичних засобів, відбивають вплив позамовних чинників, а й мають зворотній ефект — формують національну свідомість суспільства. Мова ЗМК дуже динамічна, як і саме суспільне життя, тому для мовознавців (на долю яких випало бути свідком цих історичних подій) важливо синхронно виявити зміни, зафіксувати й дати їм належну лінгвістичну оцінку.

2. ВІЙНА – МИР ЯК ЯДЕРНІ ПОНЯТТЯ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕКСТІВ

Ядерними поняттями нашого сьогодення, навколо яких формуються оцінні мовні парадигми, є одвічні явища людського буття — *війна* і *мир*. *Війна* у свідомості суспільства завжди асоціюється з агресивністю: руйнуванням, лихом, смертю, а *мир* — із спокоєм, будівництвом, життям. Саме таке сприймання цих явищ споконвіку закріпилося в антонімічному співвідношенні цих двох одиниць українського лексикону (пор. у *Словарі української мови* за редакцією Бориса Грінченка: «Мир: мирь, спокійствие. Помирились так, що миру не стало й до вечора (Нечуй-Левицький)» (СБГ 2, с. 1312). У тлумаченні слова *війна* подано вислів з народної мудрості: *На войну йдучи по чужу голову, й свою неси* (СБГ 1, с. 383). Базовим елементом протиставлення *війни* і *миру* є вихідна семантика слова *війна*, яка містить контрадикторну ознаку, що заперечується в дефініції поняття *мир* (пор.: добро — зло, життя — смерть тощо). Лексема *мир* потребує власного семантичного наповнення, але з обов'язковою вказівкою на відсутність стану війни (пор. тлумачення їх у СУМ: *війна*: «1. Організована збройна боротьба між державами, народами або ж збройними угрупованнями всередині країни. 2. *перен.* Стан ворожнечі між ким-небудь; суперечка, сварка з кимсь; боротьба» (СУМ I, с. 669); *мир*: «1. Відсутність незгоди, ворожнечі, сварок; згода (у 4 знач.). 2. Відсутність збройної боротьби між двома або кількома народами, державами; протилежне *війна*» (СУМ IV, с. 712).

Показовою для мови публіцистичних текстів є категорія оцінності, яка уможливорює інтерпретацію раціональними й експресивними засобами мови понять *війни* і *миру* (Коць, 2019, с. 133). У мові художньої літератури, як зазначає С. П. Бибик, засади інші, у ній поєдналися два плани словесно-образного зображення суспільно-політичної дійсності — індивідуально-авторська лінгвософія війни та людини з війни, на війні, поза війною, орієнтована на публіцистичне представлення під кутом соціальної оцінності, суб'єктивності реалістичних подій і вербальні химерні, сюрреалістичні копії того, що актуалізувалося в асоціативно-образній уяві митця (Бибик, 2021, с. 4).

2.1. Семантико-стилістичні модифікації поняття *війна*

У інформаційному просторі сьогодення значення слова *війна* розширюється відповідно до реалій часу. Про це свідчить оновлення традиційного раціонального словника епітетів *війни* з семантикою ‘руйнування’, ‘знищення’ (*важка, цинічна, виснажлива, смертельна, руйнівна, антигуманна*) означеннями з семами ‘підступність’, ‘цинізм’, ‘насильство’ (*гібридна, «братня», терористична, конвенційна*), напр.: *Ми вневнені у невідворотній та безумовній перемозі України в нав’язаній їй гібридній, підступній, антигуманній війні* (УМ, 19.06.2014); *Для протидії таким проявам гібридної війни нам потрібно об’єднуватися, щоб боротися, діяти, допомагати хто як може і хто чим може, щоб швидше вигнати з нашої землі російських окупантів* (УМ, 12.06.2019). Семантику словосполучень *гібридність війни, гібридна війна* тлумачать самі журналісти, розкриваючи зміст слова відповідно до нової суті самого поняття, пор.: *«Гібридність» такої війни полягає в тому, що для досягнення поставлених вищим політичним керівництвом держави цілей використовуються не тільки військові методи, а й дипломатія, економічні, фінансові та енергетичні проєкти, проведення «активних» заходів розвідкою та іншими спецслужбами, і, що особливо важливо, масштабні засоби інформаційно-психологічного впливу. Проведення операцій з використанням перерахованих методів об’єднані єдиним задумом і характеризуються складним сценарієм взаємодоповнення з метою отримання максимального синергетичного ефекту* (РС, 04.04.2022). Вислів *гібридна війна* в публіцистичних текстах функціонує як антонім до словосполучення *конвенційна війна*, пор.: *Однак гібридна війна — це не класична конвенційна війна (масові звірячі злочини проти мирного населення це підтверджують), в якій збройні сили однієї держави у відкритій конфронтації за нормами міжнародного права протистоять військовим силам іншої* (РС, 04.04.2022). Дослідники зазначають, що в «умовах *гібридної війни* перемога переміщується зі сфери мілітарних дій, що відбуваються у фізичній реальності, до когнітивного (ментального) виміру війни, а полем боротьби за перемогу стає боротьба за домінування смислів та інтерпретацій» (Парахонський & Яворська, 2019, с. 66).

Мова реагує на нові загрози сучасної російсько-української війни й у вжитку актуалізується означення — *терористична*, яке акцентує на застосуванні під час війни країною-агресором насильства з політичною метою, напр.: *Дедалі більше країн мають волонтерські чи державні організації, які протистоять російським гібридним терористичним загарзам* (УТ, 26.05.2017—01.06.2017, с. 25).

Раціональнооцінний словник сучасної *війни* розширює експресивні означення: *звіряча, нелюдська, нещадна, випалювальна*, напр.: *Ця війна, здавалося б, вже не може бути ще більш звірячою. Але щодня доводить — може* (УП, 04.04.2022). Контекстуально їх доповнюють і увиразнюють

описові висловлення відомих митців української і світової культури: *Як написав у соцмережах український поет Андрій Любка, «у січні американська розвідка повідомила, що росія готує розстрільні списки українців. Усі думали, що в тих списках — представники влади, інтелігенція, патріотичні активісти. А Буча показує, що в тих списках 43 мільйони людей. Просто всі українці — без розбору й різниці. Це війна на повне знищення (ВС, 04.04.2022); Французький актор Жерар Депардьє, відомий своїми симпатіями до російського президента Володимира Путіна, засудив вторгнення в Україну, яке він назвав «божевіллям», «шаленим і неприпустимим ексцесом» Путіна. Така реакція артиста, який ще недавно заплющував очі на дії російського президента, стала явною несподіванкою для Кремля (РС, 02.04.2022).*

Про розширення семантики слова війна свідчить доповнення традиційного асоціативно-образного поля катастрофи (*землетрус, руйнування, хвороба, чума, пекло, лихо, зло, смерть*) суспільно-політичними поняттями (*анексія, сепаратизм, імперський шовінізм, російська операція, агресія, геноцид, рашизм*), які функціонують у текстах ЗМК як синоніми, пор.: *Усі вже переконалися — це війна на знищення всього українського. Окрім людей, вони знищують наші музеї, архіви та церкви. Вони знищують нашу ідентичність. Це неприкритий геноцид, тому перемогти ми зможемо, коли усвідомимо необхідність знищення всього російського. Напівтонів не може бути — або ми їх, або вони нас (УП, 13.03.2022); Російська операція, як вони її називають, — це звільнення України від самих же українців, а іншими словами, це звичайний геноцид (УП, 13.03.2022).* Вихідна семантика терміна *геноцид* («винищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами» (СУМ XI, с. 675) у текстах ЗМК експресивізується внаслідок системного вживання негативнооцінних загальноновживаних абстрактних іменників, прикметників, прислівників, напр.: *Дії ворога воістину жахливі! Ненависть, лють до України з боку путіна, яку він демонструє у ці дні, свідчить, що у російського керівництва є бажання вчинити геноцид нашого народу. Ця ненависть має системний характер. Під час цієї війни багато руйнувань зазнає не тільки військова, а й цивільна інфраструктура. І мирних громадян гине, мабуть, більше, ніж військових. Жахливо, що окупанти вбивають дітей. А яку масакру рашисти вчинили у Бучі! Думаю, що і в інших містах, які перебували під тимчасовою окупацією росіян, можемо побачити подібні жахи (ВЗ, 12.03.2022).*

Ненависть як найвищий вияв мовної зневаги у протидії російським агресорам стає емоційно-психологічною зброєю сьогодення в боротьбі за збереження національної ідентичності, напр.: *Щоб вижити, ми маємо зненавидіти все російське. Так, включно з культурою, літературою, мовою тощо. А головне, ми маємо зненавидіти всіх росіян [у тексті йдеться про Росію як державу. — Т. К.] (УП, 02.03.2022).*

Текстовим антонімом слова *геноцид* є лексема *ідентичність*, яка в ЗМК втрачає стилістичну ремарку «книжне» і розширює свою се-

мантику, акцентуючи на ‘відчутті належності людини до певної нації’ (пор. у СУМ прикметник *ідентичний*: ‘тотожний, однаковий’ (СУМ IV, с. 11). Показовим для мови публіцистики є увиразнення в цьому слові семантики ‘творення’, що в антитезах протиставляється руйнуванню, знищенню, напр.: *Ми не протиставляємо, а доповнюємо світову спадщину. Руйнуючи наші храми, собори і пам’ятки культури, ви сподіваєтеся затоптати ідентичність, завдати національних душевних ран і підірвати нашу віру. Але вона ще більше міцніє, бо не в рукотворних храмах живе, а в храмах наших сердець. І завдяки силі духу ми відбудуємо те, що ви знищили. Наша ідентичність у творенні, а ваша ідентичність — у тотальній руйнації і привласненні. Ми пишаємося своїм, але не підносимося й не загарбуємо чуже. Наша правда не в силі, а в любові та в єдності* (УП, 15.03.2022).

Поняття *ідентичність* у метафоричних конструкціях набуває семи ‘істина’, що метафорично протиставляється ‘неправді’: *Річ у тім, що у кризових обставинах ще дужче проявляється ідентичність, обличчя оголюються і сутність стає очевидною* (УП, 15.03.2022).

ЗМК є сферою деекспресивізації суспільно-політичної лексики та творення на її основі політичної термінології, наприклад *рашизм* у публіцистичних текстах часто вживається з семантичним коментарем журналістів, пор.: *Я також запропонував би ввести спочатку в українське, а згодом і в міжнародне законодавство термін «рашизм». Це явище разом із тоталітарним нацистським і комуністичним режимами має бути заборонено на державному рівні в Україні. А також в інших державах його має бути прирівняно до цих режимів і заборонено. Рашизм має бути класифіковано як людиноненависницьку ідеологію, яку просувають путін й усе російське керівництво* (ВС, 12.04.2022).

2.2. Номінації ворога та формування словника низької експресії у ЗМК

У діалектичному поділі на своїх і чужих мова стала зброєю в боротьбі з ворогом і буквально активізувала всі свої внутрішні ресурси — від орфографії до стилістики. Чуже в умовах війни природно викликає зневагу, яка прочитується в написанні з малої літери прізвиськ ворогів, географічних назв країни-агресора тощо (*путін, москва, росія*), що є основою сучасних експресивних тропів (*путін — вбивця століття, бункерний щур, скабеева — зливний бачок, росія — смердюча бензоколонка*). Негативна оцінність у написанні цих назв з малої літери часто посилюється в одному контексті контрастними стилістичними засобами (антитезою, риторичними запитаннями, однорідними експресивними означеннями з семами ‘зневаги’, ‘занепаду’), напр.: *Того самого дня, коли кадри з чудових українських міст, які світова спільнота дозволила перетворити на катівні, облетіли весь світ, я побачив дві заяви. Дві заяви представників країн, які не готові відмовлятися від добробуту задля того, щоб зупинити путіна* (М. Ткач, УП, 04.04.2022); *Скажіть, що є*

в росії, чого можна повчитися? Ненависті? Жорстокості? Безпросвітної тупості? (А. Климчук, УП, 04.05.2022).

Стилістична орфографія є засобом оцінки ширшого кола ворогів — тих політиків, які підтримують агресію проти України. Їх уживання у множині створює узагальнювальний образ ворога, негативну оцінність якого посилюють контекстуальні синонімічні перифрази Путіна як головного ідеолога й агресора війни, напр.: *Співчувати вбитим, підтримуючи вбивць — це той шлях, який не зупинить війну. І чим швидше вони оберуть, тим менше у підручниках історії усі ці орбани розташовуватимуться поряд з головним катом сучасного світу* (М. Ткач, УП, 04.04.2022).

Несолідарні з Україною держави викликають у свідомості суспільства нові іронійні асоціативно-образні сприйняття, які експресивно обігруються в мові ЗМК (*Франція — глибока стурбованість; Угорщина — страусяча позиція*), напр.: *Про наших союзників. У їхньому колі немає кількох європейських країн, зокрема нашої сусідки Угорщини. З чим може бути пов'язана її страусяча позиція? Чому угорська влада не переживає, що росія може вдарити також по тій українській території, де живуть етнічні угорці?* (ВЗ, 12.04.2022).

Показовим для мови ЗМК є вживання звертань, закликів, запитань і відповідей на них, риторичних запитань до політиків, що наповнюють контекст діалогічністю. Зміст таких конструкцій увиразнюють абстрактні іменники з семантикою 'байдужості', 'злочинності', напр.: *Панове, а яка така відповідальність є у світі за стільки і за такі злочини? Його злочини вже давно вийшли за рамки злочинів. Його треба зупинити, а не продовжувати лякати відповідальністю. Ваша система стримування не спрацювала. Досить прикривати нею свою бездіяльність* (М. Ткач, УП, 04.04.2022).

Апеляції до політиків мають психологічний підтекст і часто набувають модальності вимоги, що уможливорює вживання дієслів із відповідною семантикою, напр.: *Зупиніть путіна. Не лякайте, не попереджайте, не тисніть, не обіцяйте, а зупиніть. Припиніть виписувати чеки путіну. Чеки, які оплачує Україна* (М. Ткач, УП, 04.04.2022).

Характерною особливістю таких апеляційних конструкцій є контрастне порівнювання цінностей життя і матеріального світу. Назви повсякденних реалій набувають виразно профанного звучання і наповнюють увесь контекст цинічним змістом війни, напр.: *Уявіть своїх дітей в тих підвалах зі скотчем на руках. Свою родину — у братській могилі. Уявили? Хочете ще російських енергоносіїв? Тоді російські солдати вбивають і від вашого імені. Ні? Тоді чому і досі від SWIFT не відключені всі російські банки?* (УП, 04.04.2022).

Цинічність дій країн світу виразно ословлюють метафори й оксиморони, які формують засобами мови жорстокий образ сучасної російсько-української війни в широкому зовнішньополітичному контексті, пор.: *Ваші гроші йдуть на патрони, які летять в нас. На ракети, які*

падають на наші будинки. Ваш добробут знищує життя мільйонів українців. Ваш невикористаний «арсенал демократії» перетворюється на музей демократії просто зараз (М. Ткач, УП, 04.04.2022); Цим країнам, а ще Угорщині, Ізраїлю, Франції, Молдові, Грузії та іншим путін запропонував не газ, не рублі — він запропонував їм тіла закатованих людей. І ці країни сказали: беремо! (М. Ткач, УП, 04.04.2022).

У діалектичному поділі на своїх і чужих чужою є країна-агресор Росія з відповідними негативнооцінними означеннями. Їх функціонування в ролі однорідних членів речення, синонімів створює ефект текстової градації зневаги, напр.: *підступна, брехлива, терористична, ненажерлива, імперсько-шовіністична, країна-терорист, фашистська країна, напр.: Треба пам'ятати, що вся російська еліта, навіть ліберально-демократичні кола, які, здавалося б в опозиції проти Путіна, миттєво займають імперсько-шовіністичну, фашистську позицію, коли йдеться про загарбання України* (УМ, 12.06.2022).

Традиційний раціональнооцінний словник номінацій ворога — це актуалізовані слова 50—60-х рр. ХХ ст.: *фашисти, загарбники, окупанти, кати, нелюди, вбивці*, синонімічне вживання яких посилює негативну оцінність усього контексту, напр.: *Це нелюди, кати, маніяки у військовій формі, які вбивають мирних мешканців України за вказівкою таких самих нелюдів, катів та маніяків у краватках* (Д. Козубов, УП, 04.04.2022). Текстова антонімічне протиставлення словника ворога власній мовній традиції фіксує, як змінюється вихідна семантика слова в умовах інформаційної війни, напр.: *«Антифашисти» — насправді справжні фашисти. А «миротворці» — терористи, які не поступаються у своїй жорстокості бойовикам Ісламської держави* (ФП).

Мовно-інформаційний простір сьогодення розширює цей синонімічний ряд виразно експресивними негативнооцінними номінаціями: *кати сучасного світу, терористи, тупе бидло з російського болота, орда вбивць дітей, криваві мерзотники, мародери, гвалтівники, фашисти-різуни, маніяки у військовій формі, маніяки в краватках, русня, русняві, путінці, рашисти, рашистські фіурери, смердючі орки*, напр.: *Де тепер ті, хто бігли з роззявленими ротами слухати московських психологів, коучів, великих педагогів? Як ці спеціалісти викохали орду вбивць дітей? Як ці моралізатори і світочі думки створили суспільство, де дружини самих орків спокійно слухають розповіді своїх самців про групі згвалтування і замовляють своїм орченням планшети «для учьоби»? (А. Климчук, УП, 04.05.2022); «Русня хвалиться нищівними успіхами в Маріуполі. І як доказ наводить фотку трофею», — радник міністра внутрішніх справ Антон Геращенко (УНІАН); *Для того, щоб розібратися, наскільки обгрунтованими є твердження російської влади, що в Україні панує нацистський режим, а також чи не намагаються путінці цим прикрити власні «гріхи», необхідно пригадати, що ж являє собою нацизм* (Гл.). Посилюють негативну оцінку назв ворога розмовні слова та вислови, які часто присутні в мові волонтерів, воїнів, очевидців подій, пор.: *Русняві! Зад-**

вбетесь «денацифікувати» країну, де населення бігом біжить будувати для армії укріплення, а армія біжить рятувати людям хати. Тупо за-риють вас! Всім вам, фашисти, кінець (ВЗ, 12.03.2022). Як деструктивний вияв зневаги до ворога кваліфікуємо ненормативні вислови, які свідчать про кризу психологічного стану людини в умовах війни. Це несистемне явище, яке згодом зникне з інформаційного простору, адже в мові, як засвідчують ЗМК, є повноцінний ресурс для інтелектуального опору. Це переважно експресивні слова з прозорою семантикою, деякі мають літературне походження. Наприклад, слово *орки* походить з давньогрецької міфології: «Орк — давньогрецький бог підземного царства; підземне царство мертвих у давніх греків» (Ізборник, 2019). Згодом у художній літературі лексема розширила значення і позначала «армію міфічних істот, відлюдників з низьким інтелектом та потворним виглядом». У мовотворчості англійського письменника Джона Толкіна *орки* — це темні створіння, які втілюють зло. Цей варварський народ підкорявся Темному Володарю і становив основу його збройних сил. У 2022 р. в ЗМК номінація *орки*, зберігаючи непрозору первісну семантику, закріпилася як експресивна назва армії РФ, пор.: *Зараз всі роздивляються фото тих жахів, які відбувалися в Бучі, а у мене не було ніяких ілюзій. «Орки» вже як стадо ходили містом* (УП, 03.12.2022). Слово стало частовживаним і розширило сфери вживання, зокрема в офіційно-діловому стилі, на офіційній сторінці Верховної Ради України *орками* називають окупантів території України, напр.: *І в Бучі, і в Ірпені можна побачити не тільки знаки стрільби артилерії, а й стрілянини по кожному вікну. Орки систематично блукали по хатах. Шукали місцевих жителів, аби «денацифікувати»* (ФП).

Експресивну низку сучасних номінацій ворога розширюють детермінологізовані поняття. Наприклад, термін *біомаса* («Маса живих організмів, що припадає на одиницю поверхні суші (дна водойми) або об'єму води») розвинув додаткове значення і функціонує в мові ЗМК як експресивний синонім *російських окупантів*, напр.: *Вибачте за грубість, але не можу втриматися: росіяни — це не народ, а біомаса* (УНІАН); *Геноцид українців... Це саме те, що відбувається по всій країні, це те що творила біомаса, яка чомусь називає себе людьми...* (ТСН).

Деяка суспільно-політична лексика навпаки термінологізується, втрачає виразну експресивно-негативну оцінність. Такий потенціал помітний у слові *рашизм* (калька з англ. *rushism*, утворена телескопічним способом на основі словосполуки *Ru[ssian fa]shism* «російський фашизм» за зразком відомої історичної назви ідеології *фашизм* — назви радикальної імперіалістичної ідеології, характерними ознаками якої є сильний культ особи, мілітаризм, тоталітаризм). Журналісти інтерпретують його як людиноненависницьку ідеологію. Політологи вже пропонують його чітку термінологічну дефініцію: *Рашизм — політична ідеологія владного режиму Росії кінця ХХ — початку ХХІ століття, що базується на ідеях «особливої цивілізаційної місії» росіян, «старшості братнього народу», не-*

терпимості до елементів культури інших народів; на тоталітаризмі й імперіалізмі радянського типу (Є. Кізілов, УП, 12.08.2022).

Відчуття масштабності злочинів ворога в текстах ЗМК створюють градація однорідних дієслів, віддієслівних, абстрактних іменників із семантикою «знищення», які в поєднанні з означеннями аналогічної семантики максимально розкривають зміст самого поняття російсько-української війни й розгортають довгі синтаксичні конструкції, напр.: *Русофобія — це санітарний мінімум, на який росіяни заслуговують після: віроломного нападу без оголошення війни на Україну; тимчасової окупації Криму і частини Донбасу; терористичних обстрілів цивільної інфраструктури міст (лікарні, пологові будинки, школи, музеї, університети, адмінбудівлі, густозаселена міська забудова) із тисячами жертв; розстрілів гуманітарних конвоїв; знищення цивільного авіалайнера із сотнями невинних пасажирів на борту; грабування, мародерства, катування, гвалтування та вбивства невинних осіб; створення псевдоімперської неонацистської ідеології рашизму-путінізму; підтримки екстремістів та диктаторських режимів в інших країнах світу; замовних вбивств ворогів путінського режиму забороненою хімічною зброєю на території інших країн; брутального захоплення атомних об'єктів; свідомого знищення та деградування міжнародної системи безпеки та інструментів колективної безпеки в ООН; цинічної брехні, виправдання зла, пропаганди та розпалення міжнаціональної ворожнечі; створення та підтримки маріонеткових терористичних режимів, на території яких діють секретні тюрми-катівні та не дотримуються елементарні права людини; корумпування та деградації російської православної церкви (цезаропанізм у найпотворніших проявах); енергетичного та військового шантажу сусідніх країн* (УП, 15.03.2022). Причиново-наслідковий зв'язок речень уможливорює змістове увиразнення масштабів гуманітарної катастрофи, напр.: *Братські могили, в одній із яких поховано 280 осіб. Нещасні мирні жителі, яких катували, гвалтували, над яким знущалися просто за те, що вони є українцями* (Д. Козубов, УП, 04.04.2022).

Доповнюють зміст сучасного поняття *війна* синонімічні ряди віддієслівних іменників і дієслів, що формують лексико-семантичне поле «злочинності» (*пограбування, мародерство, згвалтування, вбивство, красти, обкрадати, грабувати, мародерити*). Ці мовні засоби часто контрастують у текстах з перифразами Росії на кшталт *друга армія світу*, що створює відчуття сарказму, напр.: *Традиційні цінності виявилися в результаті бомбардуванням житлових кварталів, пограбуванням, мародерством, згвалтуваннями, вбивствами мирних жителів — цілою низкою воєнних злочинів, які героїчно вчиняла друга армія світу* (РС, 02.04.2022).

Зневажлива іронійна оцінність ворога прочитується в контекстах з однорідними іменниками — назвами профанних предметів побуту, пор.: *Чому ж такі успішні росіяни крадуть у нас, найбідніших, труси мішками,*

вантажать консервацію з наших льохів, килими, і дивуються мурованим парканам у найвіддаленіших селах? І це вони не бачили сіл Заходу України, це вони не увірвалися в Київ (А. Климчук, УП, 04.05.2022).

Найекспресивнішим засобом висловлення зневаги до ворога, який є уособленням війни, є метафори і порівняння. *Росія* в публіцистичних текстах — це *країна-свердловина*; *смердюча діра*, яка живе буквально з продажу перегною динозаврів; *надувна декорація*, яка здулася на очах; *монстр*, *вбивця*, *мародер* тощо, напр.: *Росія навіть не заправка, як говорив Джон Маккейн. Без західних технологій — це країна-свердловина, смердюча діра, яка живе буквально з продажу перегною динозаврів* (УП, 04.05.2022); *Образ Росії як монстра і вбивці вже міцно зацементувався навіть в тих країнах, де Кремль ще три тижні тому інформаційно панував, а де знаходиться Україна і що є навіть така країна не знали* (УП, 15.03.2022).

Негативна метафорична образність посилюється уживанням трансформованих фразеологізмів, пор.: *Росія — це надувна декорація, яка здулася на наших очах. Украв, випив, у тюрму — ось весь цикл життя цього суспільства, оспіваний у совковому кінематографі* (А. Климчук, УП, 04.05.2022).

Відчуття масштабності вбивств і руйнувань війни передають метонімічні конструкції із градацією символічних назв українських міст, які пережили окупацію. Показово, що контекстуальними синонімами топонімів є загальні назви злочинів війни, напр.: *«Велика війна» — це Буча і Маріуполь, Ізюм і Чернігів, Ірпінь і Охтирка, рівненська телевежа й миколаївські казарми, Гостомель і Старичі, Волноваха і Тростянець, Харків і Бородянка, ЧАЕС і ЗАЕС, Мотижин, Херсон, звалтовані жінки, вбиті діти, розстріляні медички, сотні місць злочинів по півночі, сходу, півдню України, та й у центрі й на заході теж. Скільки ще таких великих димерок не стали медійними* (Н, 15.04.2022).

Частовживаними є експресивні негативнооцінні перифрази на позначення проросійських політичних партій: *російська п'ята колона*, *агентура КДБ*, *кремлівський окупаційний блок*. Мовні засоби їхньої оцінності здебільшого обмежуються традиційним загальноживаним словником, напр.: *Росія хотіла добитися деукраїнізації руками Кучми й Януковича, інвестувала в ОПЗЖ, Медведчука та його інформаційну службу. путін напав не через НАТО, а через те, що руками цих мерзотників нас підкорити не вдалося* (УП, 04.04.2022).

Оцінність ворожої антиукраїнської влади увиразнюють саркастичні оксиморони, в основі яких непоєднане протиставлення раціональної позитивної і негативної оцінності, напр.: *Інтелектуальна, але глибоко аморальна владна еліта глибоко і тонко розробляла теоретичні основи ведення тотальної інформаційної війни із Заходом* (РС, 05.04.2022).

Мовні засоби негативної оцінності ворога оновлюють актуалізовані символічні цитати з біблійних джерел з однорідними означеннями, що

актуалізують зміст нехтування християнських законів, напр.: *Дивлячись на це все, мимоволі згадуються біблійні слова: «А що вони не вважали за потрібне мати Бога в пізнанні, видав їх Бог на розум перевернений, щоби чинили непристойне. Вони повні всякої неправди, лукавства, зажерливості, злоби, повні заздрости, убивства, суперечки, омани, лихих звичаїв, обмовники, наклепники, богоненавидники, напасники, чваньки, пишні, винахідники зла, неслухняні батькам, нерозумні, зрадники, нелюбовні, немилостиві. Вони знають присуд Божий, що ті, хто чинить таке, варті вмерти, а проте не тільки самі чинять, але і хвалять тих, хто робить таке» (Рим 1:28—32) (УП, 15.03.2022).*

2.3. Номінації національних цінностей і формування словника високої експресії у ЗМК

Філософи наголошують, що в умовах справедливої війни, мир можна досягти лише, використовуючи силу, зі зброєю в руках. На думку Г. В. Ф. Гегеля, мирний час і спокій не дають людству оновлюватися, а війна — це поштовх до змін. Боротьба за незалежність, державність робить суспільство національно свідомим, згуртованим, сильним і забезпечує його від загрози стати чиеюсь здобиччю. Завойований народ перестає себе самоідентифікувати та втрачає власну гідність. Масштабна російсько-українська війна увиразнила закладений в лексиконі української мови ціннісний поділ світу на свій і чужий. Дослідники вважають, що основною функцією вживання номінацій зі словника опору є ідентифікація власної позиції, «адже у ситуації конфлікту, тим більше збройного, завдання швидко визначити, маєш ти справу зі «своїм» чи «чужим», стає життєво важливим» (Парахонський & Яворська, 2019, с. 456). На противагу усталеній негативнооцінній низці синонімів на означення війни сьогодення пропонує раціональний лексикон високої експресії із семантикою 'визволення' (*національно-визвольна, праведна, переможна, всенародна, оновлювальна*), який є віддзеркаленням своїх цінностей у контексті загальнолюдської лінгвософії *війни і миру*. Своє в мовно-інформаційних текстах окреслюють позитивнооцінні суспільно-політичні номінації з інтелектуальної сфери мовомислення в суспільно-політичному словникові високої експресії: *Рідна земля, Україна, суверенітет, українська державність, національно свідомі українці, націоналістичний рух, націоналізм, визвольний рух, боротьба за незалежність, виборювання гідності, захист, боротьба за суверенітет, збройна відсіч; захисники, воїни, професійна армія, патріоти, незламні*. ЗМК як позитивні явища в боротьбі за своє інтерпретують суспільно-політичні поняття *націоналістичний рух, націоналізм, європейська інтеграція*. Ці вислови семантично доповнюють словник високої експресії сучасного інформаційного простору, напр.: — *Спостерігаю об'єднавчі речі. Це дуже добре, тому що націоналістичний рух як політичний в такі буремні часи дуже потрібний Україні. Націоналісти досить гідно проявили себе і під час*

революції, і під час війни. Бажая їм все ж таки максимального єднання на президентських, парламентських виборах. Під час війни бавитися такими речами, як доля держави, не бажано (Д. Ярош, УП, 10.07.2019). Показово, що слово націоналізм у мовно-інформаційному просторі актуалізоване із другим значенням, зафіксованим у СУМі («Рух, спрямований на боротьбу за незалежність нації, народу проти іноземних гнобителів» (СУМ V, с. 232). Позитивнооцінене метафоричне осмислення націоналізму відповідає уявленню сформованій в умовах війни потужної патріотичної частини соціуму в боротьбі за незалежність держави: — *Націоналізм в ідеологічній його частині став вже частиною архетипу, — говорить Покальчук. — Він вже — як частина організму. Якщо її видалити, буде катастрофа. Націоналізм бере на себе багато функцій. Неприємних, технічних, малоестетичних. Як печінка. Без націоналізму українці не створилися б, як нація. Ми — не Росія* (УП, 10.07.2019).

Метафорична образність поширюється на всі поняття словника високої експресії із семантикою 'визволення', напр.: *Другий місяць поспіль Україна чинить відчайдушний опір російській агресії, своєю винятковою стійкістю вражаючи світ. Проти ворога повстав, згуртувався весь народ, у тому числі, на подив цинічних кремлівських верховодів, та його частина, яка розмовляє однією з ними мовою. Громадяни України різних національностей, різного віку, статі, фаху серцем прикипіли до своєї Батьківщини. І коли на рідну землю вдерся чужинець, безпощадно б'ють його, не вагаючись, віддають за свою державу найдорожче — життя* (ВЗ, 12.03.2022).

Висока експресія текстових метафор перемоги посилюється вживанням контрастних одиниць із семантикою 'руйнування' і 'насильства', пор.: *Тепер я мрію, аби Ода до радості звучала у зруйнованих, згвалтованих, понівечених містах та населених пунктах нашої прекрасної країни, яка сьогодні охоплена війною. У мирній Україні, яка з гідністю пройде всі ці випробування* (УП, 12.03.2022); *Російські військові та репресивні сили стікають кров'ю в Україні, великий шовінізм росіян буде смертельно вражений, а швидко падіння продажів нафти і газу в поєднанні з подальшими санкціями економічно зруйнує Кремль і не дасть йому далі підкуповувати політичну еліту всередині Росії та за кордоном* (ЄП, 07.04.2022).

Показовим для сучасних публіцистичних текстів є збереження розмовного, спонтанного синтаксису мови (коротких речень), за яким можна визначити соціальний статус мовця. *Перемога і мир у мовній свідомості воїнів і волонтерів — це слова-синоніми, які виразно протиставляються війні, напр.: — Погано, мабуть, бути людиною війни. Краще бути людиною миру, переможного миру. Коли ми не досягаємо перемоги, в мене дуже болить. Нам треба виграти, щоб все суспільство було психологічно здоровим, мало перспективи розвитку* (Д. Ярош, УП, 15.01.2019). Є. Головаха наголошує: *Слово не спинає кров, не спинає війну, воно змінює передовсім того, хто його промовляє. А далі —*

змінюється простір довкола, змінюються люди в цьому просторі... Слово працює повільніше, ніж хочеться, але працює! Процес творення змінює дійсність на ірраціональному рівні. Це травма і цілення водночас (Є. Головаха, УП, 30.09.2019).

3. ВИСНОВКИ

Українська мова в умовах війни є відображенням психологічних настрів суспільства, соціально-політичної ситуації в країні, інструментом боротьби за національну ідентичність. ЗМК засвідчують формування двох полярних аксіологічних мовних парадигм — негативнооцінного словника низької експресії для номінації ворога та позитивнооцінного словника високої експресії для фіксації явищ героїчного в боротьбі за власну державність і незалежність. Ці два світи мови побудовані на одвічних засадах світогляду українців, на протиставленні та всеохопності одиниць із семантикою, що розкриває власний філософський зміст війни і миру, зла і добра, смерті і життя, свого й чужого. Активізовані мовні ресурси сьогодення уможливають одну з найважливіших функцій ЗМК — формування національно-мовної свідомості суспільства.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВЗ — *Високий замок*. <https://wz.lviv.ua>

Гл. — *Главком*. <https://i-ua.tv/politics>

ЄП — *Європейська правда*. <https://www.eurointegration.com.ua>

Н — *Новинарня*. <https://novynarnia.com>

РС — *Радіо «Свобода»*. <https://www.radiosvoboda.org>

СБГ — Грінченко, Б. (ред.). (1907—1909). *Словарь української мови* (т. 1—4). Київ.

СУМ — Білодід, І. К., Горещкий, П. Я., Бурячок, А. А., Гнатюк, Г. М., Швидка, Н. І., Доценко, П. П. ... Головачук, С. І. (ред.). (1970—1980). *Словник української мови* (т. 1—11). Київ: Наукова думка.

ТСН — *Медіапортал ТСН*. <https://tsn.ua>

УМ — *Україна молода*. <https://www.umoloda.kiev.ua>

УНІАН — *Інформаційне агентство УНІАН*. <https://sport.unian.ua>

УП — *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua>

УТ — *Український тиждень*. <https://tyzhden.ua>

ФП — *Фейсбук політика*. <https://www.facebook.com>

ЛІТЕРАТУРА

Бибик, С. П. (2021). Лінгвософія війни та людини в художніх творах Б. Гуменюка. *Українська мова*, 2, 3—17. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.02.003>

Ізборник. Історія України IX—XVIII ст. Періоджерела та інтерпретації. (2019). https://supermf.com/greki/greki_a/aids_.html

Кізілов, Є. (2022). Слово «рашизм» увійде в підручники в усьому світі. *Українська правда*. 23.04.2022.

Коць, Т. (2019). Онтологія війни і миру в інформаційному просторі сьогодення. *Культура слова*, 90, 132—149.

Кульчицький, С., & Якубова, Л. (2018). *Кримський вузол*. Київ: «Кліо».

Парахонський, Б., & Яворська, Г. (2019). *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл*. Київ: НІСД.

Фур'є, Ф. Ш. М. (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. (В. І. Шинкарук, ред.). Київ: Абрис.

Яворська, Г. М. (2000). *Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова. Культура. Влада*. Київ. *Building a British military fit for future challenges rather than past conflicts. Speech by General Sir Nicholas Houghton, Chief of the Defence Staff*. (2015, 16 September). <https://www.gov.uk/government/speeches/building-a-british-military-fit-for-future-challengesrather-than-past-conflicts.2018>

Статтю отримано 26.08.2022

Статтю схвалено 24.10.2022

LEGEND

ІєР — *Ievropeis'ka pravda*. <https://www.eurointegration.com.ua>

FP — *Facebook polityka*. <https://www.facebook.com>

НІ. — *Hlavkom*. <https://i-ua.tv/politics>

N — *Novynarnia*. <https://novynarnia.com>

RS — *Radio "Svoboda"*. <https://www.radiosvoboda.org>

SBH — Hrinchenko, B. (Ed.). (1907—1909). *Clovar' ukrains'koï movy* (Vols. 1—4). Kyiv.

SUM — Bilodid, I. K., Horets'kyi, P. I., Buriachok, A. A., Hnatiuk, H. M., Shvydka, N. I., Dotsenko, P. P. ... Holovashchuk, S. I. (Eds.). (1970—1980). *Slovyk ukrains'koï movy* (Vols. 1—11). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

TSN — *Mediaportal TSN*. <https://tsn.ua>

UM — *Ukraina moloda*. <https://www.umoloda.kiev.ua>

UNIAN — *Informatsiine ahentstvo UNIAN*. <https://sport.unian.ua>

UP — *Ukrains'ka pravda*. <https://www.ppravda.com.ua>

UT — *Ukrains'kyi tyzhden'*. <https://tyzhden.ua>

VZ — *Vysoky zamok*. <https://wz.lviv.ua>

REFERENCES

Building a British military fit for future challenges rather than past conflicts. Speech by General Sir Nicholas Houghton, Chief of the Defence Staff. (2015, 16 September). <https://www.gov.uk/government/speeches/building-a-british-military-fit-for-future-challengesrather-than-past-conflicts.2018>

Bybyk, S. P. (2021). Linhvosiifia viiny ta liudyny v khudozhnikh tvorakh B. Humeniuka. *Ukrains'ka Mova*, 2, 3—17. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.02.003> (in Ukrainian).

Furie, F. Sh. M. (2022). *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk*. (V. I. Shynkaruk, Ed.). Kyiv: Abrys (in Ukrainian).

Iavors'ka, H. M. (2000). *Preskryptyivna linhvistyka iak dyskurs. Mova. Kul'tura. Vlada*. Kyiv (in Ukrainian).

Izbornyk. Istoriiia Ukraïny IX—XVIII st. Pershodzherela ta interpretatsii. (2019). https://supermif.com/greki/greki_a/aids_.html (in Ukrainian).

Kizilov, Ie. (2022). Slovo "rashyzm" uviide v pidruchnyky v us'omu sviti. *Ukrains'ka pravda*. 23.04.2022 (in Ukrainian).

Kots', T. (2019). Ontolohiia viiny i myru v informatsiinomu prostori s'ohodennia. *Kul'tura Slova*, 90, 132—149 (in Ukrainian).

Kul'chyt's'kyi, S., & Iakubova, L. (2018). *Kryms'kyi vuzol*. Kyiv: Klio (in Ukrainian).

Parakhons'kyi, B., & Iavors'ka, H. (2019). *Ontolohiia viiny i myru: Bezpeka, stratehiia, smysl*. Kyiv: NISD (in Ukrainian).

Received 26.08.2022

Accepted 24.10.2022

Tetiana Kots', Doctor of Philological Sciences, Senior Researcher
of the Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: tetyana_kots@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4622-9559>

LINGUISTIC EXPRESSION IN THE MODERN INFORMATION SPACE OF UKRAINE

The article analyzes the functioning of language units in today's information space in the conditions of a large-scale war against Ukrainian statehood. Extraneous factors become decisive in the selection of orthographic, lexical, syntactic, and stylistic means for semantic, evaluative, and figurative juxtaposition of war and peace, foreign and own, enemy and vital national values. Negatively evaluated rational and expressive units form a dictionary of low expression of nominations of the enemy, and positively evaluated — a dictionary of high expression for the verbal expression of phenomena of national resistance in the struggle to preserve one's own identity. The core of both evaluation paradigms is socio-political vocabulary, which in the context acquires new semantic and stylistic connotations. In the language of mass communication, the processes of creating a new socio-political terminology based on expressive vocabulary take place, and terminology becomes the basic element for the acquisition of an expressive connotation by a word. The basis of creating a journalistic dictionary of linguistic and psychological resistance to war is the stylistic potential of language: epithets, metaphors, comparisons with transparent figurative semantics. The most expressive means in journalistic texts are metaphors, which form a transparent psychological image of the nation in the context of non-verbal factors. Today's activated language resources enable one of the most important functions of mass communication — the formation of the national-linguistic consciousness of society.

Keywords: rational vocabulary, expressive vocabulary, socio-political vocabulary, positively valued units, negatively valued units, semantics, stylistic connotation

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.03.040>

УДК 81-13-112=161.2.167.2/3

Г. В. СЕМЕРЕНКО, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки та методик навчання української й іноземних мов, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова вул. Тургенєвська, 8–14, м. Київ, 01054
E-mail: semerenkoav@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1143-7326>

СИНТЕТИЧНО-АНАЛІТИЧНИЙ СПОСІБ ВИРАЖЕННЯ ДЕМІНУТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI – XVIII століть

У статті на матеріалі синтетично-аналітичних конструкцій із демінутивним значенням у пам'ятках української мови XI–XVIII ст. схарактеризовано синтетично-аналітичний спосіб передавання демінутивності, визначено його роль у розмежуванні здрібнілих та емоційних утворень, досліджено питання про наявність зменшеності без додаткових емоційних відтінків, первинність демінутивності та вторинність експресивності. Оскільки зменшеність у синтетично-аналітичних конструкціях експлікують не тільки суфікси, як в однослівних пестливих утвореннях, але й слова-індикатори, кожен компонент синтетично-аналітичних конструкцій із демінутивним значенням проаналізовано в конкретному лексичному оточенні. З'ясовано, що розмежування зменшеності й пестливості повністю залежить від контексту. Однак іноді й він не дозволяє переконливо розмежувати зменшеність і пестливість. Визначено роль текстуальних конкретизаторів у виявленні демінутивної семантики в поєднанні з ознакою розміру предмета. Простежено особливості синтетично-аналітичних конструкцій із демінутивним значенням у різні періоди функціонування української мови.

Ключові слова: словотвір, історичний словотвір, зменшеність, пестливість, синтаксичні засоби словотворення, синтетично-аналітичні конструкції

1. ВСТУП

Здрібніло-пестливі утворення, що зафіксовані у складі всіх повнозначних частин української мови досліджуваного періоду, свідчать про її значні експресивно-емоційні виражальні можливості.

Визначення часу фіксації зменшених і пестливих утворень серед іменників, прикметників, числівників, займенників, прислівників, діє-

слів, а також відстеження шляхів формування та розвитку українського демінутивного словотвору здійснено у праці Г. В. Семеренко *Історія формування українського демінутивного й гіпокористичного словотвору* (Семеренко, 1988). Численність демінутивних утворень у лексиконі української мови та їхня поширеність у різножанровій мовній практиці дає підстави вважати демінутиви виразниками українського менталітету (Беркешук, 2016, с. 20).

Дослідження демінутивів у східнослов'янських мовах має тривалу історію. Започаткований у працях О. Х. Востокова, Г. П. Павського, К. С. Аксакова, цей напрямок мав продуктивне продовження у студіях Ф. І. Буслаєва, О. О. Потебні, В. В. Виноградова, Л. А. Булаховського та ін. Згодом вивченню демінутивів присвячені розвідки В. П. Токаря, С. С. Плямоватої, Р. І. Аванесова, В. М. Покуц, В. К. Чернецького, Т. К. Черторизької, Л. П. Жаркової, М. В. Кравченко, О. І. Бондаря, Л. О. Родніної, В. Г. Чурганової, Т. І. Коновалової, Н. О. Ярової, Л. В. Юрашко та ін.

Історія демінутивного й гіпокористичного словотвору — предмет спеціального вивчення у працях Л. Л. Гумецької, С. П. Бевзенка, А. П. Грищенка, Ю. С. Азарх, В. В. Німчука, П. І. Білоусенка, Н. Л. Осташ і Р. І. Осташ, Н. П. Звірковської та ін.

Зосереджуючи увагу на актуальних проблемах сучасного демінутивного словотворення, дослідники (К. Г. Городенська, М. В. Кравченко) вважають творення зменшено-емоційних іменників невідривним від категорії здібності та категорії суб'єктивної оцінки (Городенська & Кравченко, 1981, с. 109—112). Т. П. Вільчинська вивчає демінутиви в аспекті оцінності, досліджує особливості виражених іменниками оцінних найменувань на семантичному та словотвірному рівнях, аналізує різні підходи до класифікації оцінних назв, звертає увагу на прагматичний компонент у структурі значень оцінних назв, серед яких значну кількість становлять демінутиви, що належать до «позитивно-оцінних назв» (Вільчинська, 1996, с. 9). У праці Л. В. Юрашко систематизовано погляди науковців щодо прагматичної функції демінутивів (Юрашко, 2009), у дослідженні О. Ф. Тилик обґрунтовано ідею розвитку на базі демінутивно-гіпокористичних суфіксів нової словотвірної функції форманта — передавання значення подібності (Тилик, 2006, с. 4). У контексті з'ясування понять «емоційний», «оцінний», «експресивний» Л. Б. Шутак виокремлює суфікси, що є типовими виразниками значення об'єктивної зменшеності, раціонально-емоційної оцінки (реалізують одночасно кількісне значення об'єктивної зменшеності та позитивне оцінне значення — пестливість, ласку, ніжність тощо), і лише пестливі. Об'єктивну зменшеність частіше передають слова-індикатори *малий, маленький* та ін. (Шутак, 2002, с. 8—9). В. І. Говердовський диференціює зменшеність предметну (денотативну) і пестливу (конотативну). На численних прикладах з однаковими суфіксами в українській і російській мовах автор переконливо доводить, що чіткої межі між ко-

нотацією (емоційним) і денотацією (раціональним, предметним) не існує: «в діяхронії можуть бути взаємопереходи. При високій частотності використання лексеми або морфеми конотація може зникати або переходити в денотацію» (Говердовський, 1985, с. 72—73).

Історію суфіксального творення іменників із демінутивним і гіпокористичним значеннями в українській мові вперше викладено в монографічному дослідженні Г. В. Семеренко *Історія суфіксального творення іменників із демінутивним і гіпокористичним значеннями в українській мові* (Семеренко, 2020). На матеріалі пам'яток різних стилів і жанрів здійснено діяхронічний аналіз усіх морфологічних засобів передавання демінутивності й гіпокористичності, з'ясовано походження кожного форманта, визначено його продуктивність, час зміни активності на різних етапах функціонування української мови. Однак неморфологічні способи передавання зменшеності не були предметом спеціального розгляду.

Мета пропонованої статті — на матеріалі зафіксованих у пам'ятках української мови синтетично-аналітичних конструкцій із демінутивним значенням дослідити синтетично-аналітичний спосіб вираження демінутивності в українській мові. Історичний аспект дає змогу простежити час виникнення, формування та розвиток неморфологічного способу передавання демінутивності, описати історичну динаміку, визначити його роль у сучасній українській мові.

Завдання пропонованої статті — відстежити зв'язок морфологічних і синтаксичних явищ на матеріалі синтетично-аналітичних конструкцій із демінутивним значенням, стрижневі компоненти яких є суфіксальними дериватами відповідної семантики, а означальні передають значення малого розміру, та з'ясувати питання про наявність зменшеності без додаткових емоційних відтінків, про первинність демінутивності та вторинність експресивних відтінків.

Для дослідження використано описовий і порівняльно-історичний методи.

2. СИНТЕТИЧНО-АНАЛІТИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ З ДЕМІНУТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

У теорії демінутивації питання про первинність демінутивності та вторинність експресивності, а також про існування зменшеності без додаткових емоційних відтінків належать до дискусійних.

Окремі мовознавці висловлювали думку, що об'єктивна зменшеність без додаткових емоційних відтінків ніколи не може бути виражена зменшеною формою слова, яка завжди має відтінок емоційного забарвлення. Тому для вираження значення об'єктивної зменшеності без додаткових емоційних відтінків, використовують описові звороти типу *маленький стіл, невелика колба* (Дементьев, 1953, с. 6). Однак більшість лінгвістів заперечують це твердження. Й. О. Мандельштам, зокрема, щодо російської мови зауважував: чим давнішими є так звані зменшу-

вальні суфікси, тим чіткіше значення вираження малої речі, об'єктивно усвідомлюваної, вони мають. Згодом ці суфікси набувають також значення суб'єктивного ставлення із різноманітними відтінками. Дослідник довів, що емоційні значення формантів є вторинними щодо значень зменшеності і що вони розвинулися пізніше на базі об'єктивних значень перших (Мандельштам, 1903, с. 37). М. В. Кравченко стверджує, що оцінні утворення набагато частіше, ніж прийнято вважати, містять значення реальної зменшеності без будь-якої емоційної забарвленості. Це лексеми, що позначають реалії, які можуть бути малими за розміром, об'ємом, вагою, виявляти більшою чи меншою мірою свої якості й ознаки, опредмечені в іменнику (Кравченко, 1977, с. 12). Суголосний висновок висловлює В. М. Покуц: «надмірно широке визнання за іменниками з досліджуваними суфіксами можливості виражати об'єктивну зменшеність тільки в сполученні з різноманітними емоціями, яке спостерігається в сучасних лінгвістичних працях і почасти в тлумачних словниках, пов'язане з недостатньо чітким розмежуванням — щодо цих слів — понять експресивності й емоційності» (Покуц, 1969, с. 10). Аналізуючи синтетичний і аналітичний способи вираження демінутивності, дослідниця зазначила, що ці способи не завжди взаємозамінні. Залежно від контексту зменшувальні суфікси в поєднанні з різними або й тими самими твірними основами можуть передавати зменшеність без додаткових емоційних відтінків чи поєднувати зменшеність із емоційним забарвленням (там само, с. 8). С. С. Плямовата зауважила, що думка про постійне емоційне забарвлення слів зі зменшеними суфіксами потребує корекції щодо окремих стилістичних обмежень. Демінутивні утворення часто мають оцінно-емоційний відтінок у розмовному, поетичному, ораторському мовленні. Науковий і діловий стилі, які позбавлені емоційного забарвлення, дозволяють вживання чистих демінутивних утворень. Погляд, відповідно до якого в мові немає абсолютно зменшених утворень, результатами спостережень не підтверджено (Плямовата, 1958, с. 241). К. Г. Городенська та М. В. Кравченко пропонують виокремлювати в сучасній українській мові оцінні іменники на позначення об'єктивної зменшеності реалій, зменшено-емоційні іменники з позитивним емоційним забарвленням, оцінні іменники із зменшено-пестливим значенням та зменшено-емоційні іменники з негативним значенням, а творення зменшено-емоційних іменників вважають невідривним від категорії здрібнілості та категорії суб'єктивної оцінки: «На ранній стадії розвитку мови зменшено-емоційні лексеми виражали реальні ознаки предметів: їх розмір, об'єм, вагу, колір, форму тощо. Такою була первинна їх функція. І лише в результаті вищого процесу пізнання, коли людське мислення стає здатним до абстрагування, в людини виникає суб'єктивне ставлення до речей. Така природа людського пізнання дійсності» (Городенська & Кравченко, 1981, с. 109–112). М. Я. Плющ стверджує, що категорія зменшеності / збільшеності, яка історично сформована на основі вираження реальних ознак предметів

(розміру, обсягу, зросту, ваги, насиченості та інших форм вияву), поступово почала виражати й суб'єктивне ставлення до реалій, експресивно-емоційна оцінність нашаровується на значення зменшеності / здрібнілості: *маля* — *малятко*, *маленя*, *маленятко* (Плющ, 2010, с. 45–46).

О. І. Бондар поділяє демінутиви на дві основні групи — демінутиви зі значенням зменшення і без такого значення (Бондарь, 1979, с. 4).

Г. М. Сагач використовує градацію демінутивів, запропоновану С. С. Плямоватою:

1. Зменшувальна лексика. До цієї групи належать слова, пов'язані з уявленням про кількісні відношення, тобто експлікується ознака розміру, міри вияву ознаки, напр.: *будинок* — *будиночок*, *хата* — *хатка*. Суфікси у словах можна замінити лексичними синонімами, які вказують на розмір, міру, ступінь вияву певної ознаки та ін. Такими можуть бути прикметники *маленький*, *невеликий*, *короткий*, *вузький* та інші частини мови.

2. Пестлива лексика. До цієї групи належать слова, які не викликають уявлення про розмір предмета, а лише вказують на пестливе ставлення автора до нього, напр.: *водиця*, *годинка*.

3. Зменшено-пестлива лексика. До цієї групи належать слова, які, з одного боку, викликають уявлення про розмір предмета чи явища, а з іншого, — вказують на ставлення автора до них. Наприклад: *сестриця*, *синок* (Сагач, 1976, с. 8–9).

Поділяємо думку Л. О. Родніної про вирішальне значення контексту під час визначення семантики утворень із демінутивними суфіксами: «Поza контекстом часто буває важко розрізнити значення чистої зменшеності і зменшеності-пестливості» (Родніна, 1979, с. 102).

Об'єктивну зменшеність в аналізованих контекстах частіше передано за допомогою слів-індикаторів *малий*, *маленький* і под. у поєднанні з суфіксами демінутивності чи гіпокористичності, тобто синтетично-аналітичним способом.

3. СИНТЕТИЧНО-АНАЛІТИЧНИЙ СПОСІБ ВИРАЖЕННЯ ДЕМІНУТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI—XIII ст.

Продуктивність синтетично-аналітичного способу передавання демінутивності в досліджуваних текстах XI—XIII ст. зумовлена тим, що за допомогою слова-індикатора *малъ(-ый)*, *мала(-а)*, *мало(-е)* легко розрізнялися демінутивні та пестливі утворення.

У складі конструкцій «*малъ(-ый)* + демінутивне утворення» суфіксальні деривати утворені від назв:

- частин натурогенного чи антропогенного рельєфу: *горька мала* (1106—1108, сп. XV, ЖХД, 21); *островець малъ* (1106—1108, сп. XV, ЖХД, 44), *рѣчка мала* (під 1150, КЛ, 411), *мѣстьце мало* (XII—XIII, сп. XV, КПП, 18);

- рослин: *древца мала* (1106–1108, сп. XV, ЖХД, 54); *предь дверми пещеркы тоя стоятъ смоквици малы* (1106–1108, сп. XV, ЖХД, 54);
- поселень: и сруби *городокъ малъ* (ПВЛ, 8); *градокъ малъ* (1106–1108, сп. XV, ЖХД, 17); и створи *градъць малъ* (під 1259, ГВЛ, 843);
- споруд, зокрема будівель: ископа ту *печерку малу* (під 1044–1051, ПВЛ, 144); *пещерка мала предь малымъ олтарцемъ* (1106–1108, сп. XV, ЖХД, 56); и поставила *церквицю малу* (під 1051, ПВЛ, 146); и введоша в *ыстобъку малу* (під 1097, ПВЛ, 234); пещера, яко *погребець малъ* (1106–1108, сп. XV, ЖХД, 54); *мала церквица* (1106–1108, сп. XV, ЖХД, 40); *печерку малу дву саждень* (XII–XIII, сп. XV, КПП, 17); поставиша *церковицю малу* (XII–XIII, сп. XV, КПП, 18); постави *малоу црквицю* (XII–XIII, ЖФ, 86);
- частин споруд, зокрема будівель: въ *кѣльиць малъ* (під 1074, 183); *дверци* имуши *малы* (1106–1108, сп. XV, ЖХД, 9); *предь малым олтарцемъ* (1106–1108, сп. XV, ЖХД, 56); *оконце мало* на версѣ пещеры (1106–1108, сп. XV, ЖХД, 54); *предь малым олтарцемъ* (1106–1108, сп. XV, ЖХД, 56); *трепезка мала*, кругла, мраморяна (1106–1108, сп. XV, ЖХД, 57); *малыми врати* пришедъ (XI, сп. XIII–XIV, КВОГМ, 543); *малоу престольцю* поставленоу (XI, сп. XIII–XIV, ЖСА, 341); сии ли *крестецъ малыи* (під 1152, Ср. I, 1349); въ *кельици малъ* (XII–XIII, сп. XV, КПП, 201); *малоу* створи *скважницю* (XII–XIII, сп. XV, КПП, 73); поставили *клѣтку малоу* (XII–XIII, СЧРД, 60); *малъмъ оконьцемъ* (XIII, Ср. II, 656);
- тканин: и вѣрхоу его полагаше *малъ сажецъ* (XIII, Ср. III, 244);
- одягу: въ *платкы малы* нитькою повѣрьзаючи (під 947, ПВЛ, 48); чѣрньцю малая манѣтка (під 1280, Ср. II, 112); *малы же ризица* (під 1074, Ср. III, 122);
- ємностей для зберігання чи транспортування: *лоуконьце мало*, пѣльно соуще сребра (під 1093, Ср. II, 54); *купляхомъ кадку малую* (під 1160, НЛ, 31);
- продуктів харчування: *возмъ малъ коврижекъ* (під 1074, ПВЛ, 175);
- посуду: в *судину малу* (під 1074, ПВЛ, 14) (пор. *сосуд малъ* (під 1074, ПВЛ, 12);
- знарядь: она же вѣземши *малу мотычицю* <...> копавши (XI–XII, СлРЯ 9, 280);
- частин інструментів: *бильцо мало* въ руцѣ держа, клеплють на заутрени (під 1200, СлРЯ 1, 185);
- транспортних засобів: *ладѣица мала* (XI, сп. XIII–XIV, КВОГМ, 537); в *лодьицу малу* введоша (XI, сп. XIII–XIV, КВОГМ, 537); *кораблець малои* (XI, сп. XIV, СлРЯ 7, 304);
- предметів духовної культури: *пременьшаа книжица* (XI, сп. XIII–XIV, КВОГМ, 27).

Аналогічні поєднання засвідчені у складних топонімах: *отъ великого Дону до малого Донца* (СПІ, 40); *Гюргии же заиде полкы своими за Малыи Роутецъ* (під 1151, КЛ, 435).

4. СИНТЕТИЧНО-АНАЛІТИЧНИЙ СПОСІБ ПЕРЕДАВАННЯ ДЕМІНУТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV—XV ст.

Цей спосіб передавання демінутивності продовжує бути активним в українській мові XIV—XV ст. Однак жанрово-стильові особливості текстів XIV—XV ст. і їх незначна кількість не дали змоги в повному обсязі визначити структурно-семантичні особливості синтетично-аналітичних конструкцій, які виражали демінутивність.

Демінутиви поєднано з прикметниками *малий, маленький, невеликий* та утворено від назв:

- частин натурогенного чи антропогенного рельєфу: *от малого лужка* (1420, ССУМ I, 557); *в селци малом* (1420, ССУМ I, 22); *мѣстечко невелике* (XV, ПТКВ, 9) (прикметник *невеликий* уперше засвідчено у XV ст.); *съ малыми горками* (1424, ЮГ, 100);
- частин рослин: *малое яблочко* (XV, ПТКВ, 31);
- споруд, зокрема будівель: *домокъ малый* (XV, ПТКВ, 10);
- посуду: *дасть склянницю малоую* (XV, ПТКВ, 41); *маленке судинки* (XV, ПТКВ, 41);
- грошових одиниць: *сто грошиковъ малыхъ* (1407, ЮГ, 72);
- шляхів сполучення: *зь малою оулочкою* (1410, ССУМ II, 435);
- абстрактних понять: *малыми частками* золота (XV, ПТКВ, 31).

Демінутиви, утворені синтетично-аналітичним способом, засвідчено серед топонімів: *малого криховца* (1421, ЮГ, 96).

5. СИНТЕТИЧНО-АНАЛІТИЧНИЙ СПОСІБ ВИРАЖЕННЯ ДЕМІНУТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI—XVIII ст.

У пам'ятках української мови XVI—XVIII ст. засвідчено демінутивні синтетично-аналітичні конструкції, у яких роль означальних компонентів зі значенням малого розміру виконували прикметники (*малий, маленький, невеликий, невеличкий, небольшой, дробный, кратчайший, дитячий, легкий, мілкий*), а роль стрижневих компонентів — суфіксальні деривати, похідні від назв:

- предметів природи: *маленькой камушек* (1768, Сков. 1, 148);
- частин натурогенного чи антропогенного рельєфу: *малого куточка* (1764, ДУГС, 304); *малыя сторонки* (1781, Сков. 1, 276); *огородокъ малый* (1593, АЮЗР I/I, 369); *на малой могилицѣ* (1703, КТМП, 220); *с той рѣчки невелички* (поч. XVIII, КРС, 38); *лѣсок небольшой* (1751, ДНРМ, 324); *маленькой земелькѣ* (1781, Сков. 1, 280);
- людей за:
 - віком: *оплакувала дѣток малых* (1603, УП, 151); *въ маломъ дитятку* (1616, ДМВН, 197); *малыхъ детокъ* много потопили (1618, АЮЗР I/III, 261); *невеликіе дітоньки* (1619, УІ, 47); *в дѣтках малых* (1646, ДАФ, 132); *отрочат-*

- ко *малейкоє* (1646, УП, 247); *Ірод црць послышавши ѿ рождествѣ іс хста всѣх маленкыхъ отрочаток* казав забіати (XVII, СУМ XVI — I пол. XVII 14, 62);
віком і статтю: *зъ хлопчикомъ малымъ* (1592, АЮЗР 1/I, 322); *дѣвчинку малую* (1667, АПГУ 1, 112);
спорідненістю і статтю: *сыночка малого* (1609, ДМВН, 137);
• груп людей: *малую громадку* (1720, ЛВ 1, 4);
• частин тіла людини: жилищѣ: *маленкій жилки* албо артирії (1627, ЛСПП, 37); *жилки маленкій артирки* (XVII, ЛЛЗСС, 114);
• відбитків частин тіла людини: *маленькій слідок* (1767, Сков. 1, 226);
• міфічних або казкових істот: *маленькими бѣсиками* (1773, Сков. 1, 360), *малий Телешик* (Котл., 162);
• тварин: *лисенята малыи* (XV–XVI, СЮППП, 51); *маль левокъ* (1627, ЛСПП, 219); *рыбка малая* (кін. XVII — поч. XVIII, ЗВПП, 228); *медведковъ малыхъ* (1704, РИСП, 131); *маленьких птичек* (Сков. 2, 192), як на *мале курча шулік* (Котл., 203);
• тваринної сировини: *лосинка*: на *к лосинъ великих а малых лосинокъ* *гі* (1583, СУМ XVI — I пол. XVII 16, 102);
• рослин: *соснѣка малая* (1642, СЛЛЛ, 151);
• частин рослин: якъ *вытоплю хатку дробными дровцами* (XVIII, ІСУЯ I / II, 828);
• поселень: *маліє городки* завоюваль *быль* (1720, ЛВ 2, 97);
• частин поселень: *дворикъ маленький* (1747, ДНРМ, 316);
• споруд, зокрема будівель: *домокъ малый* (1552, АЮЗР 1/VII, 615); *домокъ малый*;
• частин споруд, зокрема будівель: *ковната: ковнатка мала* ‘кімнатка’ (1552, СУМ XVI — I пол. XVII 14, 212); *двѣ свѣтлочки малыхъ* (1552, СУМ XVI — I пол. XVII 14, 615); *сенечки двои малыхъ* (1552, СУМ XVI — I пол. XVII 14, 614);
• меблів: *столік малій* (кін. 50 XVIII, Сков. 1, 96);
• тканих виробів: *воздушков малыхъ* два (1663, АБМУ, 66); *штучкі дробніє* (1704, РИСП, 116);
• одягу: *кожушокъ невеликии* (1605, ДМВН, 39); *малая кожушина* (1723, ДНРМ, 142); *балахонецъ малой* (1748, ДНРМ, 317); *кожушок малій дитячій* (1756, ДНРМ, 340);
• частин чи елементів одягу: *поясокъ малый* (1576, АЮЗР 1/I, 54); *кгузиковъ малых* (1720, ДНРМ, 118);
• прикрас: *жемчужки маленькихъ* (XVI, АЮЗР 1/III, 1); *невеликих двѣ бляшки* (1747, ДНРМ, 314);
• сакральних аксесуарів: *крестиковъ малых* (1663, АБМУ, 66);
• ємностей для зберігання чи транспортування: *малое судины* (1552, АЮЗР 1/IV, 618); *кадочка маленкая* (1555–1568, СУМ XVI — I пол. XVII 14, 7); *банечка* и *кадка* міденая, *маленкіє* (1583, АЮЗР 1/I, 183); *комлажка малая* ‘невелика бочка’ (1583, СУМ XVI — I пол. XVII 14, 221); *скринка малая* (1584, АЖМУ, 75); *шкатулка невеликая* (1591, АЮЗР 1/I, 288); *шкатулка маленкая* (1747, ДНРМ, 313); *соплел я маленькую плетеницу*, или *корзинку* (1787, Сков. 2, 99); в *мѣшечку маломъ* (1788, Кн., 29);

• посуду: *квартокъ чотыри невеликихъ* (1578, СУМ XVI — I пол. XVII 14, 72); *мисочка малая* (1583, АЮЗР 1/I, 183); *коновка малая* (1593, СУМ XVI — I пол. XVII 14, 366); *коновочька малая* (1633, СУМ XVI — I пол. XVII 14, 233); *горшечокъ малий* (1744, ДНРМ, 305); *двѣ миски невеликіе* (1747, АЮЗР 1/I, 316); *казанокъ маленький* (1751, АЮЗР 1/I, 323); *казанковъ невеликих* три (1756, ДНРМ, 340);

• знарядь: *молотокъ малый* (1744, ДНРМ, 305);
• інструментів: *звончокъ малый* (1583, АЮЗР 1/I, 183);
• зброї: три *арматки* тилко *легких* зь собою взявши (1720, ЛВ 2, 82);
• транспортних засобів: в *малои* и латаной *лодицѣ* ѣтець на море (1582, СУМ XVI — I пол. XVII 16, 91);

• предметів духовної культури: *малую книжку* приписую (КК, 35); *штучки* поетицкіе *маленкіе* (1691, Величк., 71); *маленькій образокъ* (1704, РИСП, 123); на *маленькой бумажки* (1773, РИСП, 387); *малую книжку* (1773, РИСП, 372); *малую книжечку* (1773, РИСП, 372); *кратчайшая сказочка* (1776, Сков. 2, 20); *мала книжка* (кін. XVII — поч. XVIII, ЗВПП, 204);

• одиниць міри: *дробніе частици* (1574, СИ, 347); труби *шматокъ малий* (1744, ДНРМ, 305); *малой шматокъ* лѣжника (1744, ДНРМ, 358); с *маленьких лѣт* (60—70 рр. XVIII, Сков., 1, 113); *маленькой крошкѣ* (1772, Сков. 1, 312); *маленький мір* или *мірик* (1776, Сков. 2, 17); *маленькая кучка* (1781, Сков. 1, 276); *частицю малу* (1786, ДУГС, 314);

• абстрактних понять: *маленькій дарик* (1772, Сков. 1, 307); *крошечный душок* (1772, Сков. 1, 350).

Аналіз демінутивних синтетично-аналітичних конструкцій (наприклад, *маль домокъ*) і суфіксальних дериватів (наприклад, *домокъ*) дозволяє відстежити зв'язки морфологічних і синтаксичних явищ, зв'язки слова і словосполучення.

У синтетично-аналітичних конструкціях зменшеність передає означальний компонент словосполучення (*маль*). Зв'язок між компонентами посилює демінутивний суфікс стрижневого компонента (*домокъ*). Номінація тут точніша, зв'язок між компонентами словосполучення міцніший.

У суфіксальному дериваті *домокъ* зменшеність передано за допомогою його власного суфіксального компонента. Тут набагато вищий ступінь абстрактності, збільшений ступінь неподільності семантики, що викликало й неподільність вираження — замість синтетично-аналітичного способу, де наявний синтаксичний зв'язок, виникає одне слово із зменшувальним формантом (синтетичний зв'язок): словосполучення замінюється словом.

Реальну зменшеність в охопленій досліджуваними пам'ятками період засвідчують і аналітичні словосполучення, у яких два слова позначають одне поняття (наприклад, *маль домъ*), а також цілі синтаксичні конструкції, у яких зменшеність передано описово. Вони засвідчені в різні періоди розвитку української мови: ископа ту *печерку малу* .ѣ. *саженю* (під 1044—1051, ПВЛ, 144); вь *кѣльицѣ малѣ* ко .ѣ. *лакоть* (під 1074, 183); *трепезка мала*, кругла, мраморяна, *обѣ единомъ столци* (1106—1108, сп. XV, ЖХД, 57); вь *кельици малѣ*, яко *четырь лакоть* (XII—XIII,

сп. XV, КПП, 201); *дѣвчинку малую, которой пошло на пятый год* (1667, АПГУ 1, 112); *сенечки двою малыхъ, обоюхъ полтретя сажня* (1552, СУМ XVI — I пол. XVII 14, 614); *светлочка — лавъ три* (1590, АЮЗР 1/VI, 206); *с маленьких лѣтъ, как только родились* (60—70 pp. XVIII, Сков. 1, 113); *шарик, величиною хотъ как зерно горчичное* (1773, Сков. 1, 399). Аналітичний спосіб вираження демінутивності є невід’ємною складовою демінутивації в українській мові XI—XVIII ст.

6. ВИСНОВКИ

Синтетично-аналітичний спосіб реалізації демінутивності полягає в поєднанні суфіксального деривата із семантичним поширювачем (словом-маркером). Суфіксальні деривати із семантичними поширювачами в аналізованих контекстах свідчать про те, що в українській мові XI—XVIII ст. демінутивні суфікси могли передавати зменшеність без додаткових емоційних відтінків.

Зафіксовані в пам’ятках української писемності XI—XVIII ст. однослівні суфіксальні демінутиви, а також синтетично-аналітичні демінутивні утворення, що мають семантику зменшеності без додаткових емоційних відтінків, підтверджують висновок лінгвістів про зменшеність як первинну функцію аналізованих суфіксів. Отже, пестливість та інші емоційні відтінки є пізнішими нашаруваннями на семантику зменшеності, яку передають суфікси однослівних демінутивів або стрижневих компонентів синтетично-аналітичних демінутивних утворень.

Синтетично-аналітичний спосіб вираження зменшеності в різні періоди розвитку української мови мав і неоднакову продуктивність.

В українській мові XI—XIII ст. синтетично-аналітичні сполучення слів були досить поширеними. Реалізація демінутивної ознаки за допомогою змішаного способу була зумовлена, очевидно, певною невизначеністю функцій демінутивних формантів. Із розвитком демінутивного словотвору, що виявився у спеціалізації функцій демінутивних формантів, необхідність у синтетично-аналітичному способі вираження демінутивності зменшилася, тому кількість синтетично-аналітичних конструкцій у текстах XVI—XVIII ст. скоротилася. Однак синтетично-аналітичний спосіб вираження зменшеності домінує під час утворення демінутивів від абстрактних іменників.

Крім зменшення кількості цих словосполучень, змінюється склад їхніх атрибутивних частин. У XI—XIII ст. в українській мові засвідчено атрибутивні компоненти, похідні від прикметників *маль (малыи)*, *пременьшии*; у XIV—XV ст., крім *маль (малыи)*, також *маленький*, *невеликий*, у XVI—XVIII ст., крім *маль (малыи)*, *маленький*, *невеликий*, також *маленькой*, *малейкий*, *маленьких*, *невеличкий*, *небольшой*, *крошечный*, *кратчайший*, *дробный*, *дитячий*, *легкий*, *мілкий* та ін., які вказують на невеликі параметри означуваних предметів (розмір, вагу, вік тощо). Значення об’єктивної зменшеності в таких синтетично-аналітичних конструкціях домінує над пестливістю, а суфіксальні деривати за відсутності слів-

індикаторів набувають емоційних відтінків різної інтенсивності: стають зменшено-пестливими чи пестливими.

Наявність синтетично-аналітичних словосполучень із семантикою зменшеності підтверджує її первинність щодо пестливості, а бінарна структура демінутивів свідчить про синтетично-аналітичний спосіб її реалізації.

В українській мові XI—XVIII ст., крім суфіксального способу, що є основним реалізатором зменшеності, існували й інші способи її втілення, зокрема синтетично-аналітичний, який став предметом аналізу в цій розвідці, і аналітичний, який стане предметом аналізу в наступних дослідженнях.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АБМУ — Стороженко, А. В. (ред.). (1892). *Акты Бориспольского мейского уряда 1612—1699 гг.* Київ: Киевская старина.
- АЖМУ — Бойчук, М. К. (упоряд.). (1965). *Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 pp.)*. Київ: Наукова думка.
- АПГУ — Модзалевский, В. Л. (ред.). (1912—1914). *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в.* (вып. 1—3). Чернигов.
- АЮЗР — *Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.* (1859—1914). (Ч. 1—8). Київ. Величк. — Величковський, І. (1972). *Твори*. Київ: Наукова думка.
- ГВЛ — Галицко-Волынская летопись. (1962). В *Полное собрание русских летописей* (т. 2: *Ипатьевская летопись*). Москва: Издательство восточной литературы.
- ГУ — Білодід, І. К., & Кудрицький, Є. М. (упоряд.). (1970). *Грамматика слов'янська І. Ужєвича*. Київ: Наукова думка.
- ДАФ — «Діаріуш» Афанасія Филиповича, 1646 р. (1965). В А. Коршунов, *Афанасий Филипович: Жизнь и творчество*. Минск: Наука и техника.
- ДМВН — Німчук, В. В., Русанівський, В. М., Симонова, К. С., Франчук, В. Ю., & Черторизька, Т. К. (ред.). (1981). *Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: збірник актових документів*. Київ: Наукова думка.
- ДНРМ — Передрієнок, В. А. (упоряд.). (1976). *Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України*. Київ: Наукова думка.
- ДУГС — Махновець, Л. Є. (упоряд.). (1959). *Давній український гумор і сатира*. Київ: Держлітвидав УРСР.
- ЖСА — Житие святого Алексѣя. (1903). В В. Н. Перетц, *Повесть о трех королях-волхвах в западно-русском списке XV в.* Санкт-Петербург.
- ЖФ — Житие преподобнаго отьца нашего Феодосия, игумена Печерьскаго. (1971). В О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, & М. В. Ляпон (подгот.), *Успенский сборник XII—XIII вв.* Москва: Наука.
- ЖХД — Житє и хоженє Данила Руськыя земли игумена 1106—1108 гг. (1883; 1885). В М. А. Веневитинов (ред.), *Православный палестинский сборник* (т. I, вып. 3; т. III, вып. 9; 1113 г. Сп. 1496 г.). Санкт-Петербург.
- ЗВПП — Зиновіів, К. (1971). *Вірші. Приповісті посполиті* (І. П. Чепіга & В. П. Колосова, ред.). Київ: Наукова думка.
- ІСУЯ — Тимченко, Є., Волошин, Є., Лазаревська К., & Петренко, Г. (ред.). (1930—1932). *Історичний словник українського язика* (т. 1: Зошит 1: А — Глу; Зошит 2: Глу — Жял). Київ — Харків: Державне видавництво України; Українська радянська енциклопедія.
- КВОГМ — Книги временьны и образны Георгии мниха. (1920). В В. И. Истрин, *Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе* (т. I: Текст: XI в., сп. XIV и XV вв.). Петербург: Издательство ОРИС РАН.
- КК — Казанье сѣго Кирилла Патріарха іерусалимського о антихриствѣ и знаках его. З розширенням науки против ересей розных. (1906). У *Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII ст.* Львів.

- КЛ — Киевская летопись. (1962). В *Полное собрание русских летописей* (т. 2: *Ипатьевская летопись*). Москва: Издательство восточной литературы.
- Кн. — Книжиця для господарства. (1915). У М. Возняк, *Український господарський по-радник з 1788 р. ЗНТШ* (с. 37–58). Львів.
- Котл. — Котляревський, І. П. (1969). *Повне зібрання творів*. Київ: Наукова думка.
- КПП — Абрамович, Д. (упоряд.). (1930). *Києво-Печерський патерик*. Київ.
- КРС — Яворський, Ю. А. (1909). *Два замечательных карпато-русских сборника XVIII-го в., принадлежащих Университету Св. Владимира*. Киев.
- КТМП — Книги третье мъские Ператинские. (1908). У *Стороженки. Фамильный архив* (т. 6). Киев.
- ЛВ — Величко, Самуил. (1848–1864). *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.* (т. 1–4). Київ.
- ЛЛЗСС — Німчук, В. В. (упоряд.). (1964). *Лексис Лаврентия Зизанія. Синоніма славено-росская*. Київ: Наукова думка.
- ЛСПП — Німчук, В. В. (упоряд.). (1961). *Лексикон словеноросський Памви Беринди*. Київ: Наукова думка. (Надруковано з видання 1627 р.).
- НЛ — *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. (1950). Москва — Ленинград: Издательство АН СССР.
- ПВЛ — Повесть временных лет. (1962). В *Полное собрание русских летописей* (т. 2: *Ипатьевская летопись*). Москва: Издательство восточной литературы.
- ПТКВ — Перетц, В. Н. (1903). *Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке XV в.* Санкт-Петербург.
- РИСП — Реєстр ім'янія Семена Пал'я. Реєстр всего описанного при бытности пана Димитрия Полоцкого, войта магистрату Киевского, і пана Яска Кривого, бургомистра Киевского, по указу его ясновельможности гетмана Мазепы, ім'янія Семена Пал'я. Учинень 1704 году, октября 12 дня. (1878). В *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического»* (с. 107–133). Київ.
- СИ — Собрание историческое изъ книгъ древняго писателя Александра Гвагнаина и изъ старыхъ вѣрнихъ русскихъ лѣтописей, абшитованнымъ полковымъ обознымъ, Стефаномъ Василіевымъ сыномъ Лукомскимъ сочиненное въ малороссійскомъ городѣ Прилукѣ 1770 году. (1878). В *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического»* (с. 133–147). Київ.
- Сков. — Сковорода, Г. (1973). *Повне зібрання творів* (т. 1–2). Київ: Наукова думка.
- СлЛЛ — Славинецький, Є. (1973). Лексикон латинський. У В. В. Німчук (упоряд.), *«Лексикон латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського*. Київ: Наукова думка.
- СЛРЯ — *Словарь русского языка XI–XVII вв.* (1975–1983). (Вып. 1–10). Москва: Наука.
- СПП — *Слово о плъку Игоревѣ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова (Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ удѣльнаго князя Новгорода-Сѣверскаго Игоря Святославича)*. (1800). Москва.
- Ср. — Срезневский, И. И. (1893–1912). *Материалы для словаря древнерусского языка* (т. 1–3). Санкт-Петербург.
- ССУМ — *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* (1977–1978). (т. 1–2). Київ: Наукова думка.
- СУМ XVI — I пол. XVII — Гринчишин, Д., & Чікало, М. (ред.). (1994–2013). *Словник української мови XVI — I пол. XVII ст.* (вип. 1–16). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- СЧРД — Съказание чюдсь... романа и двѣда. (1971). В С. И. Котков, О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, & М. В. Ляпон (ред.), *Успенский сборник XII–XIII вв.* Москва: Наука.
- СЮППП — Старинный южнорусский перевод Песни песней с послесловиями о любви. (1861). *Основа, ноябрь — декабрь*.
- УІ — *Українські інтермедії XVII–XVIII ст. Пам'ятки давньої української літератури*. (1960). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР.
- УП — Колосова, В. П., & Кречотень, В. І. (упоряд.). (1978). *Українська поезія. Кінець XVI — поч. XVII ст.* Київ: Наукова думка.
- ЮГ — *Южнорусскія грамоты, собранныя Владим. Розовымъ*. (1917). (т. 1). Київ: Изданіе отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ.

ЛІТЕРАТУРА

- Беркешук, І. С. (2016). Демінутиви та аугментативи — виразники українського менталітету. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*, 14, 20—26.
- Бондарь, А. И. (1979). *Структура деминутивных образований в современном украинском языке* [автореф. дисс. канд. філол. наук, Ужгородський державний університет]. Ужгород.
- Вільчинська, Т. П. (1996). *Семантико-словотвірна характеристика оцінних назв осіб в українській мові* [автореф. дис. канд. філол. наук, Львівський державний університет ім. І. Франка]. Львів.
- Говердовский, В. И. (1985). Диалектика коннотации и денотации (Взаимодействие эмоционального и рационального в лексике). *Вопросы языкознания*, 2, 71—79.
- Городенська, К. Г., & Кравченко, М. В. (1981). *Словотвірна структура слова (відіменні деривати)*. Київ: Наукова думка.
- Дементьев, А. А. (1953). Уменьшительные слова в русском языке. *Русский язык в школе*, 5, 5—11.
- Дяконенко, В. М. (1930). Здрібнілі форми в українській мові. *Збірник секції граматики української мови Науково-дослідного інституту мовознавства при ВУАН*, 1, 73—113.
- Кравченко, М. В. (1977). *Уменьшительно-эмоциональные имена существительные в современном украинском языке (закономерности семантики, словообразования и функционирования)* [автореф. дисс. канд. філол. наук, Інститут мовознавства ім. А. А. Потебни АН УССР]. Київ.
- Мандельштам, И. Е. (1903). Об уменьшительных суффиксах в русском языке со стороны их значения (К истории поэтического стиля). *Журнал Министерства народного просвещения*, 7, 34—66; 8, 317—353.
- Плющ, М. Я. (2010). *Грамматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Підручник*. Київ: Видавничий Дім «Слово».
- Плямоватая, С. С. (1958). Уменьшительно-оценочные и увеличительно-оценочные имена существительные в практике лексикографической работы. *Наукові записки Львівського державного університету ім. І. Франка*, 5, 240—250.
- Плямоватая, С. С. (1961). *Размерно-оценочные имена существительные в современном русском языке*. Москва: Просвещение.
- Покуц, В. Н. (1969). *Уменьшительные суффиксы имен существительных в современном русском литературном языке: грамматическая, семантическая специфика и словообразовательные возможности* [автореф. дисс. канд. філол. наук, Інститут мовознавства ім. А. А. Потебни]. Київ.
- Родніна, Л. О. (1979). Іменники з суфіксами суб'єктивної оцінки. У М. А. Жовтобрюх (ред.), *Словотвір сучасної української літературної мови* (с. 102). Київ: Наукова думка.
- Сагач, Г. М. (1976). Морфолого-стилістичні особливості емоційних суфіксів іменників чоловічого роду -ок, -ик, -чик, -ець, -очок, -ечок, -ичок. *Мовознавчі студії*, 7—11.
- Семеренко, Г. В. (1988). *История формирования украинского деминутивного и гипокористического словообразования* [автореф. дис. канд. філол. наук, Киевский государственный педагогический институт ім. А. М. Горького]. Київ.
- Семеренко, Г. В. (2020). *История суффиксального творения именных деминутивных и гипокористичных значениями в украинській мові*. Запоріжжя: ТОВ «ЛППС» ЛТД.
- Тилик, О. Ф. (2006). *Іменники зі значенням подібності: способи творення та сфери використання* [автореф. дис. канд. філол. наук, Запорізький національний університет]. Запоріжжя.
- Шутак, Л. Б. (2002). *Словотвірна категоризація суб'єктивної оцінки в сучасній українській мові* [автореф. дис. канд. філол. наук, Чернівецький національний університет]. Київ.
- Юрашко, Л. В. (2009). Короткий огляд деяких класифікацій демінутивів за їх прагмалінгвістичним компонентом. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*, 11, 436—439.
- Юрашко, Л. В. (2011). Демінутиви як об'єкт лінгвістичного дослідження. *Мова і культура*, 14(4), 141—147.

Статтю отримано 04.08.2022

Статтю схвалено 24.10.2022

LEGEND

- ABMU — Storozhenko, A. V. (Ed.). (1892). *Akty Borispolskogo meiskogo uriada 1612—1699 gg.* Kyiv: Kievskaiia starina (in Ukrainian).
- AluZR — *Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Komissiei dlia razbora drevnikh aktov, sostoiashchei pri Kievskom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatore.* (1859—1914). (Vols. 1—8). Kyiv (in Russian).
- APGU — Modzalevskii, V. L. (Ed.). (1912—1914). *Aktovye knigi Poltavskogo gorodovogo uriada XVII v.* (Vols. 1—3). Chernihiv (in Ukrainian).
- AZhMU — Boichuk, M. K. (Ed.). (1965). *Aktova knyha Zhytomyrs'koho mis'koho uriadu kintsia XVI st. (1582—1588 rr.)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- DAF — “Diariush” Afanasiia Fylypovycha, 1646 r. (1965). In A. Korshunov, *Afanasii Filippovich: Zhizn' i tvorchestvo*. Minsk: Nauka i tekhnika (in Ukrainian).
- DMVN — Nimchuk, V. V., Rusaniv's'kyi, V. M., Symonova, K. S., Franchuk, V. Iu, & Chertoryz'ka, T. K. (Eds.). (1981). *Dilova mova Volyni i Naddniproshchyny XVII st.: Zbirnyk aktovykh dokumentiv*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- DNRM — Peredriienko, V. A. (Ed.). (1976). *Dilova i narodno-rozmovna mova XVIII st. Materialy sotennykh kantseliarii i ratush Livoberezhnoi Ukraïny*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- DUHS — Makhnovets', L. Ie. (Ed.). (1959). *Davnii ukraïns'kyi humor i satyra*. Kyiv: Derzhlitvydav URSR (in Ukrainian).
- GVL — Galitsko-Volynskaia letopis'. (1962). In *Polnoe sobranie russkikh letopisei* (Vol. 2: *Ipat'evskaia letopis'*). Moscow: Izdatel'stvo vostochnoi literatury (in Ukrainian).
- HU — Bilodid, I. K., & Kudryts'kyi, Ie. M. (Eds.). (1970). *Hramatyka slov'ians'ka I. Uzhevycha*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- ISUla — Tymchenko, Ie., Voloshyn, Ie., Lazarevs'ka, K., & Petrenko, H. (Eds.). (1930—1932). *Istorychnyi slovnyk ukraïns'koho iazyka* (Vols. 1(1): A — Hlu; 1(2): Hlu — Zhial). Kyiv — Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukraïny; Ukraïns'ka radiats'ka entsyklopediia (in Ukrainian).
- IuG — *Iuzhnorusskiiia gramoty, sobranniaia Vladim. Rozovym.* (1917). (Vol. 1). Kyiv: Izdanie otb'leniia russkago iazyka i slovesnosti Akademii Nauk (in Ukrainian).
- KK — Kazanie s'tgo Kirilla Patriarkha iierusalimskogo o antikhris't' i znakokh iego. Z rozshireniiem nauki protiv ieresei roznykh. (1906). In *Pam'iatky polemichnoho pysmenstva kintsia XVI i pochatku XVII st.* Lviv (in Ukrainian).
- KL — Kievskaiia letopis'. (1962). In *Polnoe sobranie russkikh letopisei.* (Vol. 2: *Ipat'evskaia letopis'*). Moscow: Izdatel'stvo vostochnoi literatury (in Old Russian).
- Kn. — Knyzhystsia dlia gospodarstva. (1915). In M. Vozniak, *Ukraïns'kyi hospodars'kyi poradnyk z 1788 r.* ZNTSh (pp. 37—58). Lviv (in Ukrainian).
- Kotl. — Kotliarev's'kyi, I. P. (1969). *Povne zibrannia tvoriv*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- KPP — Abramovych, D. (Ed.). (1930). *Kyievo-Pechers'kyi pateryk*. Kyiv (in Church Slavonic).
- KRS — Iavors'kii, Iu. A. (1909). *Dva zamechatel'nykh karpato-russkikh sbornika XVIII-go v., prinadlezhashchikh Universitetu Sv. Vladimira*. Kyiv (in Ukrainian).
- KTMP — Knigi tretie m'bskie Peratinskie. (1908). In *Storozhenki. Familnyi arkhiv* (Vol. 6). Kyiv (in Ukrainian).
- KVOGM — Knigi vriemien'nyia i obraznyia Georgiia mnikha. (1920). In V. I. Istrin, *Khronika Georgiia Amartola v drevnem slavianorusskom perevode* (Vol. 1: Tekst; XI v., sp. XIV i XV vv.). Peterburg: Izdatel'stvo ORIA S RAN (in Old Slavic).
- LLZSS — Nimchuk, V. V. (Ed.). (1964). *Leksys Lavrentiia Zyzaniia. Sinonima slavenorosskaia*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- LSPP — Nimchuk, V. V. (Ed.). (1961). *Leksykon slovenoros'kyi Pamvy Beryndy*. Kyiv: Naukova dumka. (Original work published 1627) (in Ukrainian).
- LV — Velichko, Samuil. (1848—1864). *Letopis' sobytii v Iugo-Zapadnoi Rossii v XVII v.* (Vols. 1—4). Kyiv (in Ukrainian).
- NL — *Novgorodskaiia pervaiia letopis' starshego i mladshhego izvodov.* (1950). Moscow — Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR (in Russian & Church Slavonic).
- PTKV — Peretts, V. N. (1903). *Povest' o trekh koroliakh-volkhvakh v zapadnorusskom spiske XV v.* St. Peterburg (in Russian).

- PVL — Povest' vremennykh let. (1962). In *Polnoe sobranie russkikh letopisei* (Vol. 2: *Ipat'evskaia letopis'*). Moscow: Izdatel'stvo vostochnoi literatury (in Old Russian).
- RISP — Reestr im'niia Semena Pal'bia. Reestr vsego opisannogo pri bytnosti pana Dimitriia Polotskogo, voita magistratu Kievskogo, i pana Iaska Krivogo, burgmistra Kievskogo, po ukazu ego iasnovelmozhnosti getmana Mazepy, im'niia Semena Pal'bia. Uchinen 1704 godu, oktiabria 12 dnia. (1878). In *Letopis' Samovidtsa po novootkrytym spiskam s prilozhenim trekh malorossiiskikh khronik: Khmel'nitskoi, "Kratkogo opisaniia Malorossii" i "Sobraniia istoricheskogo"* (pp. 107—133). Kyiv (in Ukrainian).
- SChRD — Skazaniie chiüids... romana i d'vda. (1971). In S. I. Kotkov, O. A. Kniazevskaia, V. G. Dem'ianov, & M. V. Liapon (Eds.), *Uspenskii sbornik XII—XIII vv.* Moscow: Nauka (in Russian).
- SI — Sobranie istoricheskoe iz knig drevniago pisatel'ia Aleksandra Gvagnina i iz starikh v'brnikh russkikh h'topisei, abshitovannym polkovym oboznom, Stefanom Vasilievym synom Lukomskim sochinennoe v malorossiiskom gorod' Priluk' 1770 godu. (1878). In *Letopis' Samovidtsa po novootkrytym spiskam s prilozhenim trekh malorossiiskikh khronik: Khmel'nitskoi, "Kratkogo opisaniia Malorossii" i "Sobraniia istoricheskogo"* (pp. 133—147). Kyiv (in Old Ukrainian).
- SluPPP — Starinnyi iuzhnorusskii perevod Pesni pesnei s poslesloviiami o liubvi. (1861). *Osnova, November — December* (in Ukrainian).
- Skov. — Skovoroda, H. (1973). *Povne zibrannia tvoriv* (Vol. 1—2). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- SILL — Slavynets'kyi, Ie. (1973). Leksykon latyns'kyi. In V. V. Nimchuk (Ed.), "*Leksykon latyns'kyi" Ie. Slavynets'koho ta A. Korets'koho-Satanovs'koho*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- SIRIa — *Slovar' russkogo iazyka XI—XVII vv.* (1975—1983). (Vols. 1—10). Moscow: Nauka (in Russian).
- SPI — *Slovo o ploku Igorev'c, Igoria syna Sviatoslavlia, vnuka Ol'gova (Iroicheskaia p'sn' o pokhod'c na polovtsov ud'blnago kniazia Novagoroda-S'berskago Igoria Sviatoslavicha)*. (1800). Moscow (in Old Russian).
- Sr. — Sreznevskii, I. I. (1893—1912). *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka*. (Vols. 1—3). St. Peterburg (in Old Russian).
- SSUM — *Slovnnyk staroukraïns'koï movy XIV—XV st.* (1977—1978). (Vols. 1—2). Kyiv: Naukova dumka (in Old Ukrainian).
- SUM XVI — I pol. XVII — Hrynychshyn, D., & Chikalo, M. (Eds.). (1994—2013). *Slovnnyk ukraïns'koï movy XVI — I pol. XVII st.* (Vols. 1—16). Lviv: Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukraïny (in Ukrainian).
- UI — *Ukraïns'ki intermedii XVII—XVIII st. Pam'iatky davn'oï ukraïns'koï literatury*. (1960). Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukraïns'koï RSR (in Old Ukrainian).
- UP — Kolosova, V. P., & Krekoten', V. I. (Eds.). (1978). *Ukraïns'ka poezija. Kinets' XVI — poch. XVII st.* Kyiv: Naukova dumka (in Old Ukrainian).
- Velychk. — Velychkovs'kyi, I. (1972). *Tvory*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- ZhF — Zhitie prepodobnaago ot'tsa nashego Feodosiia, igumena Pechers'kago. (1971). In O. A. Kniazevskaia, V. G. Dem'ianov, & M. V. Liapon (Eds.), *Uspenskii sbornik XII—XIII vv.* Moscow: Nauka (in Russian).
- ZhKhD — Zhite i khozhene Danila Russkiiia zemli igumena 1106—1108 gg. (1883; 1885). In M. A. Venevitinov (Ed.), *Pravoslavnyi palestinskii sbornik*. (Vols. 1(3); 3(9); 1113 g. Sp. 1496 g.). St. Petersburg (in Russian).
- ZhSA — Zhitie sviatogo Aleks'bia. (1903). In V. N. Peretts, *Povest' o trekh koroliakh-volkhvakh v zapadno-russkom spiske XV v.* St. Petersburg (in Russian).
- ZVPP — Zynoviiv, K. (1971). *Virshi. Prypovisti pospolyti* (I. P. Chepiha & V. P. Kolosova, Eds.). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

REFERENCES

- Berkeshchuk, I. S. (2016). Deminutyvy ta auhmentatyvy — vyraznyky ukraïns'koho mentalitetu. *Filolohichni Studii. Naukovi Visnyk Kryvoriz'koho Derzhavnoho Pedahohichnoho Universytetu*, 14, 20—26 (in Ukrainian).
- Bondar', A. I. (1979). Struktura deminutivnykh obrazovaniï v sovremennom ukraïnskom iazyke [Extended summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Uzhhorods'kyi derzhavnyi universytet]. Uzhhorod (in Ukrainian).

- Dement'ev, A. A. (1953). Umenshitelnye slova v russkom iazyke. *Russkii Iazyk v Shkole*, 5, 5–11 (in Russian).
- Diakonenko, V. M. (1930). Zdrbnili formy v ukrains'kii movi. *Zbirnyk Sektsii Hramatyka Ukrains'koi Movy Naukovo-Doslidnoho Instytutu Movoznavstva pry VUAN*, 1, 73–113 (in Ukrainian).
- Goverdovskii, V. I. (1985). Dialektika konnotatsii i denotatsii (Vzaymodeistvie emotsional'nogo i ratsional'nogo v leksike). *Voprosy Iazykoznaviia*, 2, 71–79 (in Russian).
- Horodens'ka, K. H., & Kravchenko, M. V. (1981). *Slovotvirna struktura slova (Vidimenni deryvaty)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Iurashko, L. V. (2009). Korotkyi ohliad deiakyykh klasyfikatsii deminutyviv za ikh prahmalinhvistychnym komponentom. *Naukovi Zapysky Natsional'noho Universytetu "Ostroz'ka Akademiia"*. *Seriia Filolohichna*, 11, 436–439 (in Ukrainian).
- Iurashko, L. V. (2011). Deminutyvy iak ob'iekt linhvistychnoho doslidzhennia. *Mova i Kul'tura*, 14(4), 141–147 (in Ukrainian).
- Kravchenko, M. V. (1977). *Umenshitelno-Emotsionalnye imena sushchestvitel'nye v sovremennom ukrainskom iazyke (Zakonomernosti semantiki, slovoobrazovaniia i funktsionirovaniia)* [Extended summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Institut iazykoznaviia im. A. A. Potebni AN USSR]. Kyiv (in Russian).
- Mandel'shtam, I. Ie. (1903). Ob umenshitelnykh suffiksakh v russkom iazyke so storony ikh znacheniia (K istorii poeticheskogo stilii). *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia*, 7, 34–66; 8, 317–353 (in Russian).
- Pliamovataia, S. S. (1958). Umen'shitel'no-otsenochnyie i uvelichitel'no-otsenochnyie imena sushchestvitel'nye v praktike leksikograficheskoi raboty. *Naukovi Zapysky L'vivskoho Derzhavnoho Universitetu im. I. Franka*, 5, 240–250 (in Russian).
- Pliamovataia, S. S. (1961). *Razmerno-otsenochnyie imena sushchestvitel'nye v sovremennom russkom iazyke*. Moscow: Prosveshcheniie (in Russian).
- Pliushch, M. Ia. (2010). *Hramatyka ukrains'koi movy. Morfemika. Slovtvir. Morfolohiia*. Kyiv: Vydavnychi Dim "Slovo" (in Ukrainian).
- Pokuts, V. N. (1969). *Umenshitel'nye suffiksy imen sushchestvitel'nykh v sovremennom russkom literaturnom iazyke: Grammaticheskaiia, semanticheskaiia spetsifika i slovoobrazovatel'nye vozmozhnosti* [Extended summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Institut iazykoznaviia im. A. A. Potebni AN USSR]. Kyiv (in Russian).
- Rodnina, L. O. (1979). Imennyky z sufiksamy sub"iektynoi otsinky. In M. A. Zhovtobriukh (Ed.), *Slovtvir suchasnoi ukrains'koi literaturnoi movy* (p. 102). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Sahach, H. M. (1976). Morfoloho-Stylistychni osoblyvosti emotsiinykh sufiksiv imennykiv cholovichoho rodu -ok, -yk, -chyk, -ets', -ochok, -echok, -ychok. *Movoznavchi Studii*, 7–11 (in Ukrainian).
- Semerenko, H. V. (1988). *Istoriia formirovaniia ukrainskogo deminutivnogo i gipokoristicheskogo slovoobrazovaniia* [Extended summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Kievskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut im. A. M. Hor'kogo]. Kyiv (in Russian).
- Semerenko, H. V. (2020). *Istoriia sufiksial'nogo tvorennia imennykiv iz deminutyvnyim i hipokorystychnym znachenniamy v ukrains'kii movi*. Zaporizhzhia: "LIPS" LTD (in Ukrainian).
- Shutak, L. B. (2002). *Slovtvirna katehoryzatsiia sub"iektynoi otsinky v suchasni ukrains'kii movi* [Extended summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Chernivets'kyi natsional'nyi universytet]. Kyiv (in Ukrainian).
- Tylyk, O. F. (2006). *Imennyky zi znachenniam podibnosti: Sposoby tvorennia ta sfery vykorystannia* [Extended summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Zaporiz'kyi natsional'nyi universytet]. Zaporizhzhia (in Ukrainian).
- Vil'chyns'ka, T. P. (1996). *Semantyko-slovtvirna kharakterystyka otsinnykh nazv osib v ukrains'kii movi* [Extended summary for the Candidate of Philological Sciences degree, L'vivskyi derzhavnyi universytet im. I. Franka]. Lviv (in Ukrainian).

Received 04.08.2022

Accepted 24.10.2022

Hanna Semerenko, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Pedagogy and Teaching Methods of Ukrainian
and Foreign Languages, National Pedagogical Dragomanov University
8–14 Turhenievs'ka St., Kyiv 01054, Ukraine
E-mail: semerenkoav@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1143-7326>

SYNTHETIC AND ANALYTICAL WAY OF EXPRESSING DIMINUTIVITY IN THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE 11TH—18TH CENTURIES

The main means of diminutive word formation are suffixes, which are of the greatest interest to researchers of diminutival and affectionate vocabulary, however, when studying the problem of the history of diminutive word formation, it is worth taking into account the history of other means of expressing diminutiveness, as word-forming and syntactic ways of expressing diminutiveness have always functioned alongside and interacted. These are analytical and synthetic-analytic means of conveying diminutiveness.

The paper presents the results of the analysis of diminutiveness in its pure form, the primacy of diminutiveness and the secondariness of expressive shades based on the example of synthetic-analytical constructions of the 11th—18th centuries. The author determined the synthetic-analytical way of conveying diminutiveness and its role in demarcating small and emotional formations as well.

Each lexeme was analyzed in a specific lexical environment, since in diachronic research it is not always possible to be guided by the general meaning, which is the basis of the evaluative word and is established by the generalization of separate multiple contexts, since in past eras diminutiveness was transmitted not only by suffixes, as in affectionate formations, but also with the help of indicator words *маль* (*малыи*) in the 11th—13th centuries, and in the following epochs by such words as *невеликий*, *маленький*, *мілкий*, *менший*, *дрібний* etc. These words enable to distinguish smallness from emotionality: *горка та не велика, но мала* (1106—1108, ср. XV, ЖХД, 21). A greater role in the detection of diminutive semantics is played by textual clarifications when, for instance, the size of the object was determined: *свѣтлочка мала, лав три; в кѣльци малѣ, яко четыре лакоть* (КПП, 135) і под.

When diminutiveness is conveyed with the use of indicator words in conjunction with a common noun, we are talking about the analytical method: *городъ малъ* (под 1097, ПВЛ, 234), *малого воза* (1552, АЮЗР, 1/VII, 112).

The presence of indicator words *великий*, *болший* in structures with diminutive formants signals dediminution. Without such indicator words, it is often impossible to practically divide lexemes into diminutive, emotional and dediminutive.

The materials of the conducted research can be used by derivationists in the study of historical word-forms, the history of the Ukrainian language, teachers, and students in the study of the relevant subject.

Keywords: word-form, historical word-form, diminutiveness, pettiness, syntactic means of word-formation

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.03.057>
УДК 811.161.2'373.424

Л. Ф. ФОМІНА, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Національний університет «Одеська політехніка»
просп. Шевченка, 1, м. Одеса
E-mail: onomastic.ua@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9599-5332>

Г. В. СЕНИК, старший викладач кафедри української мови, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Французький бульвар, 24/26, м. Одеса
E-mail: anna_senik22@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-8524-4295>

НАЗВИ НЕШЛЮБНОЇ ДИТИНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті досліджено склад лексико-семантичної групи «назви нешлюбної дитини» в українській мові, зокрема в діалектах, а також словотвірну структуру, етимологію та семантичні процеси, що відбуваються. Закцентовано увагу на історії та етимології лексем *байстриук*, *бастард*, *копил* та *бенкарт*. Підкреслено активне вживання назви *байстриук* у сучасній літературній українській мові, зокрема в її розмовно-побутовому варіанті. Виявлено, що українські номінації нешлюбної дитини репрезентують різноманітне коло мотиваційних моделей: 'локуси зачаття або народження дитини', 'розпусний характер поведінки матері', 'аномальність появи в родині дитини' та ін. Лексична реалізація цих моделей значно відрізняється ареально, у різних регіонах України. Запозичені головним чином з польської мови або через її посередництво лексеми на позначення нешлюбної дитини набувають широкого фонетичного та словотвірного варіювання у процесі адаптації до системи української мови або — вужче — до особливостей певних говірок. Більшість назв репрезентують пейоративні конотативні семи — зрубиле, лайливе значення; але подекуди вони демонструють співчутливе ставлення до нешлюбної дитини.

Ключові слова: нешлюбна дитина, українські говірки, діалектні словники, ареальне лексичне варіювання

1. ВСТУП

Народження позашлюбної дитини завжди сприймалося як гріхове явище та засуджувалося суспільством, відповідно назви такої незаконної дитини набували негативної конотації, а часом зрубілої і навіть

Ц и т у в а н н я: Фоміна, Л. Ф., Сенік, Г. В. (2022). Назви нешлюбної дитини в сучасній українській мові. *Українська мова*, 3(83), 57–72. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.03.057>

лайливої. Деякі одиниці лексико-семантичної групи «назви нешлюбної дитини» зовсім виходять за межі мовлення, дозволеного в будь-якому поважному товаристві. Однак сучасне суспільство досить спокійно ставиться до народження позашлюбної дитини, не вважаючи таких дітей вигнанцями чи знедоленими. У цій статті нас буде цікавити склад, словотвірна структура лексичних одиниць зазначеної групи, семантичні процеси в ній та джерела запозичення в українську мову.

Останнім часом науковці частіше стали звертатися до вивчення назв нешлюбної дитини у слов'янських мовах. Після статті Г. І. Кабакової *Позашлюбна дитина* в етнолінгвістичному словнику *Слов'янські древності* за ред. М. І. Толстого (Кабакова, 2009) з'явилася низка досліджень з цієї тематики, зокрема: І. Янишкової *До вивчення назв позашлюбної дитини у старослов'янській і чеській мовах* (Янишкова, 2021), М. Китанової *Діти з особливим статусом у болгарській традиційній сім'ї: аналіз номінацій у світлі опозиції «свій — чужий»* (Китанова, 2015), М. Копецької *Pomenovania slobodnej matky a jej dieťaťa v slovenských nárečiach* (Кореска, 2014) та ін. Українські дослідники також долучилися до цієї теми, але в межах розробки іншої проблематики — номінації людини (Л. Я. Колеснік), родинних стосунків (Т. В. Громко), родильною обрядовістю (О. Д. Пискач, О. М. Гвоздяк). Отже, цілісна картина номінації незаконнонародженої дитини на всьому діалектному просторі української мови та в літературній мові в різних її підсистемах залишилася актуальною проблемою для сучасної україністики. Вказана лексико-семантична група в українській мові потребує дослідження з погляду її складу, історії та етимології окремих назв, їхньої структури й семантики. Вивчення цих аспектів стало метою нашої розвідки, для реалізації якої окреслено низку завдань: 1) добір лексичних одиниць, що номінують нешлюбну дитину в літературній українській мові та її говірках; 2) аналіз походження таких номінацій; 3) вивчення семантичної динаміки та словотвірних зв'язків певних лексем; 4) увага до конотативних сем у семантичній структурі назв; 5) виявлення ареалів окремих номінантів нешлюбної дитини.

Джерелом дослідження слугували *Словник сучасної української мови* (СУМ-20), діалектні лексикони, зокрема: *Словник українських східнослов'янських говірок* (СУССГ), *Словник українських говірок Бузько-Інгулецького межиріччя* (СУГБІМ), *Наддніпрянський регіональний словник* Г. Ф. Шила (НДРС), *Словник буковинських говірок* за ред. Н. В. Гуйванюк (СБуГ), *Словник західнополіських говорів* Г. Л. Аркушина (СЗПГ), *Словник бойківських говірок* М. Й. Онишкевича (СБоГ), *Словник українських говорів Одещини* за ред. О. І. Бондаря (СУГО), *Матеріали до словника українських говірок Закарпатської області* М. А. Грицака (МСЗО) та інші регіональні словники. Чимало назв нешлюбної дитини зібрано в *Етимологічному словнику української мови* (ЕСУМ), проте деякі номінації, зафіксовані в новітніх, опрацьованих нами лексиконах, можуть доповнити цю скарбницю як у лексичному, так і в семантичному аспектах.

Історичні факти взято із праці Є. К. Тимченка *Матеріали до словника пн-семної та книжної української мови XV—XVIII ст.* (МСУМ XV—XVIII ст.) та ін. Аналіз матеріалу здійснено за допомогою описового та порівняльно-історичного методів.

2. ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ ПОЗНАЧЕННЯ НЕШЛЮБНОЇ ДИТИНИ

В українській літературній мові існують і широко функціонують номінативні словосполучення *позашлюбна дитина*, *нешлюбна дитина*, *незаконнонароджена дитина*, які здебільшого притаманні науковому стилю; ми також послуговуємося ними в нашій розвідці.

Найуживанішою в українських говірках для позначення нешлюбної дитини є лексема *байстрюк*, яка в літературній мові функціонує як застаріла (СУМ-20 1, с. 101). Лексикографована у СУМ-20 і лексема *бастард*: ‘позашлюбний син впливової або визначної особи (короля, герцога і т. ін.)’ (СУМ-20 1, с. 118). Якщо такі дефініції правильні, то тоді виникає питання: як сучасні українці називають у побуті незаконнонароджену дитину? Чи є для неї однослівна назва? На нашу думку, обидва слова входять до лексичної системи сучасної літературної мови, до різних її підсистем; це стилістично диференційовані синоніми: слово *бастард* є книжним та історичним, а *байстрюк* обслуговує потреби повсякденного спілкування і належить до розмовно-побутового варіанта літературної мови. Лексема *байстрюк* не є застарілою, вона досить активно функціонує в сучасному українському мовленні, розвиває лексико-семантичні варіанти в різних жанрах художнього дискурсу й часто десемантизується, реалізуючи функцію негативної оцінки — приниження, образи, лайки.

Наведемо приклади вживання лексеми *байстрюк* у прямому (1) та переносному (2) значеннях у сучасних бардівських піснях:

- (1) *Погляд гордий, Меч та торба жєбрака,
Гей, хто покохає байстрюка?* («Байстрюк»).

Зауважимо, що автор і виконавець пісні заховався під псевдонімом *Бастард*.

- (2) *Чи ми свідомі, хто ми є такі?
Чому говорим: Україна — мати?
Чи вже не годі самім собі брехати?
Ми не сини її, звичайні байстрюки* («Байстрюки»).

Полісемія в цьому разі ґрунтується на основному значенні з його конотацією зневажливості, розширюючись до лексико-семантичного варіанта ‘той, хто найважливішим вважає власне збагачення, не думаючи про долю і волю України’. Пісня, мабуть, відображає сумні думки людини 90-х років, коли Україна стала «суцільним базаром», за висловом автора пісні. Метафоричний зв’язок із основним значенням ‘позашлюбна дитина’ також спостерігаємо у фразі «*Монгольського хана ти*

байстрюк» жартівливого листа Путіну від бійців батальйону Кульчицького в стилі листа запорожців турецькому султанові. Тобто ‘загарбник, нащадок монгольського хана Батия, що в 1240 році захопив і розорив Київ’. На когнітивному рівні ці метафори утворено на основі свідомого зближення двох понять, сполучено їх в одному слові та надано цьому внутрішньому зближенню експресивного забарвлення.

Лексема *байстрюк* увійшла в українську мову в XVII ст. і вперше зафіксована в *Актах Полтавського суду*, за даними історичного словника Є. К. Тимченка (МСУМ XV—XVIII ст., с. 40). З української мови ця номінація поширилася в російській та білоруській мовах також протягом XVII ст. у різних формах: *Бастря* — *от блудница рожденное отроча* (СлРя XI—XVII вв. 29, с. 178); *Байструка собъ привела* (СБН, с. 12).

Звернімося до проблеми походження цих назв. Лексеми *байстрюк* і *бастард* пов’язані етимологічно. Вважають, що *байстрюк* (СЗПГ 1, с. 8) із варіантами *бастрюк*, *байстер*, *бастир*, *байстря*, *бастря* (ЕСУМ 1, с. 118), *байстре* (ТСГГ, с. 41), *байструн* (МСЗО 1, с. 99), *байстручення*, *байстрючок*, *байстручище* (Грінченко, 1958, 1, с. 70—71) запозичене, через польське посередництво, з верхньонімецького *bast(h)art* ‘нешлюбна дитина’, для якого мовою-донором є французька (ст.-франц. *bastart* ‘нешлюбний син дворянина’). Французьку лексему зведено до пізньолат. *bastardus*, утвореного від *bastum* ‘в’ючне сідло’; «Отже, *bastardus* означало ‘син в’ючного сідла’ (жартівливий натяк на стосунки між служницями постійних дворів і погоничами мулів)» (ЕСУМ 1, с. 118). Однак це не єдина наукова інтерпретація. «Етимологія французького слова, — зауважує чеська дослідниця І. Янишкова, — яке стало, разом з середньолатинським *bastardus* ‘незаконна дитина’, складовою частиною середньовічної юридичної термінології, неясна. Ст.-франц. *bastart* пов’язують, наприклад, з гот. *bansts* ‘сарай’ та інтерпретують як ‘народжений у сараї’, значить, не як слід — у палаці або в домі. Крім того, його пов’язують з франц. *bât* ‘в’ючне сідло’, яке виводять із романського **bastum* ‘те саме’ — тобто первинне значення слова *bastart* ‘народжений у сідлі’ [етимологія, прийнята в ЕСУМ. — Л. Ф., Г. С.]. Формант *-art*, *-ard* узятий з германських власних імен типу *Reinhart*, *Gelbhart*» (Янышкова, 2021). Німецький дослідник Й. Кноблох висуває припущення, що нім. *Bastard* є словом іранського походження, і згадує давнє плем’я бастарнів (*bastarnae*), які з II ст. до н. е. оселялися в долині р. Прута і на березі Чорного моря до Дунайської дельти, де вони контактували з іранськими племенами. Для представників цих іранських племен назва *бастарнів* була лайкою, образою будь-якої людини. Назва пов’язана з осетинським *bast* ‘пакет’ і *ard* ‘народжений’ (дієприкм. мин. часу від *арун* ‘народити’). Первинну мотивацію — ‘дитина, народжена на пакеті, на мішку’ — Й. Кноблох пояснює тим, що бастарни під час походів брали з собою жінок і дітей (Knobloch, 1984, с. 57—60).

Словотвірна варіантність лексеми *байстрюк*, як і взагалі запозичень в українські говірки та питомих слів, на думку П. Ю. Гриценка, зумов-

лена не лише динамікою зовнішньої структури окремої лексеми в говірці як системі, субституванням на основі формальної чи семантичної близькості лексем, а й можливостями мови в ділянці номінації як універсальної ознаки людської мови (Гриценко, 1990, с. 136).

Лексеми *байстрюк*, *байструк*, *байструн* утворюють в українській мові похідні слова: фемінізми *байстриця* ‘позашлюбна дочка’ (ТСГГ, с. 41), *байстручка* (СЗПГ 1, с. 8) та *байструнка* (МСЗО 1, с. 99). Номінант позашлюбної дитини може бути транспонованим на позначення дорослої особи чоловічої статі й опосередковано. Зокрема Д. І. Яворницький наводить український маскулінізм *байстрятник* ‘чоловік, який одружився з жінкою з незаконною дитиною, байстряв’ (Яворницький, 1920, с. 10). Утворений він від основи множинної форми слова *байстр(я)* → *байстр+ят(a)* → *байстрят+ник*.

У буковинських говірках уживають згрубілу лексему *байстрячи’на* ‘позашлюбна дитина’: *В неї ца байстрячина дужи файно вчици* (СБуГ, с. 22). У *Словнику українських східнослов’янських говірок* знаходимо застаріле слово *байстрячка* (із посиланням на етнографічну працю *Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии 1898 р.*) у значенні ‘одинокі жінка’ (СУССГ, с. 23), що вийшло в цьому регіоні зараз із ужитку.

Оскільки назва нешлюбної дитини, про яку йдеться, запозичена через посередництво польської мови, у якій маємо *baster* і *bastrze*, (Brückner, 1970, с. 17), то українські діалектні назви *бастир*, *бастря* більшою мірою відповідають словам польської мови, зважаючи на особливості мови-реципієнта, де назви недорослих істот (людей і тварин: *маля*, *гуся*, *лоша*) мають закінчення або, за іншою кваліфікацією, суф. *-а* / *-я*. Форми *байстер*, *байстря* — українська особливість адаптації запозичень із вставним [j] (за аналогією до лексеми *айстра*), яка виявляється і в питомих *жайворонок*, *жайвір* (рос. *жаворонок*). У польській мові також зафіксована назва *bajstruk* (там само), яка є зворотним запозиченням з української мови.

У гуцульському мовному феномені форма *байстре* є закономірною, оскільки фонема [a] після м’яких приголосних та шиплячих тут змінюється на голосні переднього ряду (Кононенко, 2012, с. 40), у нашому випадку на [e]. Щодо лексеми *байстрюк*, яка набула поширення в розмовному варіанті літературної мови, то суф. *-ук* / *-юк* у цьому дериваті вказує на недорослість, юний вік бастарда з виразно негативною конотацією. Цей суфікс має антропонімний характер, більшою мірою слугує засобом творення українських патронімічних прізвиськ, які поширені по всій Україні, але його «також можна вважати основним західноукраїнським типом», за спостереженням Ю. К. Редька (Редько, 1966, с. 196). Крім того, високопродуктивний суф. *-ук* / *-юк* утворює в західнополіських говірках номінації неповнолітніх дітей і тварин (*дитюк*, *дівчук*; *гусюк*, *зайчинюк*, *лисюк*, *лосюк* та ін.) (СЗПГ 1). Такі номінанти формувалися, не оминувши впливу польської мови, і в цілому на Закарпатті. О. В. Харківська, досліджуючи іменний словотвір у говірках Закарпаття,

зазначає, що в українському мовознавстві відомі дві концепції щодо походження цього афікса: такі вчені, як С. П. Самійленко, В. О. Горпинич, називають його власне українським, П. П. Чучка висловлював думку про те, що «сучасна українська словотвірна модель на *-ук*, *-'ук* могла сформуватися під впливом відповідних тюркських демінутивних утворень десь у XIII—XIV ст. на Буковині чи в Молдові, а звідси поступово поширювалась на північний захід аж до білоруських земель» (Цит. за: Харківська, 2015, с. 60). Отже, і лексема *байстрюк* поширилася в українській мові саме із Заходу України, можливо, під впливом польської мови, де вона набула широкого вжитку з XV ст. (Brückner, 1970, с. 18). Назви нешлюбної дитини у говірках Закарпаття див. також (Грицак, 2017, с. 99).

У сучасній народній свідомості поява незаконнонародженої дитини не завжди має оцінку аморальної, гріховної, і назву *байстрюк* не всюди вживають із негативним забарвленням: *Хай байстрюк, аби з добрих рук*, — кажуть на Волині (СЗПГ 1, с. 7).

Лексема *бастард* полісемічна, усі її значення — поєднання різнопорядкових за своєю природою явищ (СУМ-20 1, с. 118). Уважаємо, що значення ‘позашлюбна дитина’ було первісним, домінантним, що й дало семантичне підґрунтя для розвитку інших лексико-семантичних варіантів. Отже, лексеми *байстрюк* і *бастард* історично, у діяхронії співвідносяться як похідне до свого твірного, а на синхронному рівні — як стилістично по-різному марковані мовні одиниці.

Через посередництво польської мови запозичена з німецької і номінація *бенкарт* (пол. *bękart*) у фонетичних варіантах *бе'нькерт*, *бе'нькарт* із значеннями ‘байстрюк’, ‘шибеник’, ‘хлопчисько’, відома з XVI ст. (ЕСУМ 1, с. 167; МСПГ, с. 48). У рукописному Хронографі 1656 р. в записі: *Брыдячися нимы, яко бенкартами* (МСУМ XV—XVIII ст., с. 52) відображено саме первісне значення — ‘незаконнонароджений’. Відома ця лексема та її деривати і в білоруській мові: *бэнкарт*, *бэнкартка*, *бэнкарцюк* (СБН, с. 41). А. Брюкнер зводив цю назву до нім. *Bankhart*, утвореної від *Bank* ‘лава’ та власних імен на *-hart*, *-art* (Brückner, 1970, с. 24). «Німецьке слово іронічно підкреслює факт позашлюбного зачаття дитини на твердій лаві (пор. нім. *hart* ‘твердий’), замість подружнього ложа» (ЕСУМ 1, с. 167). Така лексема поширена в буковинських говірках: *То заміж такий, аби дитина не була бе'нькертом* (СБуГ, с. 29) та Лемківщині, де вона розвинула переносне значення з конотацією зневажливості: *бенкарт*, *бецкарт* (з назалізованим [н]) ‘хлопчик-підліток; вередлива дитина’ (Турчин, 2011, с. 24).

Відповідно до закономірного співвідношення польських і українських звукових форм (ę→у), на кшталт видозміни *bęben* → *бубон*, виникла в XVII ст. лексична одиниця *бу'карт* ‘бешкетник, пустун, нешлюбна дитина’ (Грінченко, 1958, 1, с. 108).

Отже, в основі зазначених номінантів лежить семантика локусів зачаття або народження нешлюбної дитини (у сідлі, на лаві, на мішку), із

семою зневажливості. Такими є і назви *кропивник*, *кропивниця* (СЗПГ 1, с. 256), а також лексема *покропивник* у бойківських говірках (СБог 2, с. 102), які вказують на зарості кропиви як місце гріховної злуки. До зазначеного семантичного типу узалежнимо і *пожали'вник* та *жали'вник* із фонетичними варіантами *жалівник*, *желивник*, *джаливник* (СБог 2, с. 97). Лексема *жаливник* є дериватом від основи іменника *жалива* (де-вербатива з суф. *-ив(а)*) ‘кропива’ і в західнополіських говірках вживається з різним наголосом: гуц. *жалі́ва*, бойк. *жа́лива*, с.-дн. *жалива́* (Аркушин, 2004, с. 377). Але не тільки *кропива* мотивує назви нешлюбної дитини, а й *бур'ян*: на Буковині функціонують слова *побурянник* — *побурянниця*, *побуренник* — *побуренниця* (СБуГ, с. 434). Номінанти *пожаливник*, *побурянник*, *покропивник* є конфіксальними дериватами (із формантом *по-...-ник*) у лексико-словотвірній групі «назви за соціальним станом», до якої І. О. Іншакова долучає і назви нешлюбних дітей (Іншакова, 2004, с. 38).

З німецької мови або з ідиш запозичена в бойківські говірки лексема *бандер* ‘позашлюбна дитина’, яка стала мотиватором для прізвища *Бандра* (ІЕС, с. 47).

У західноукраїнських говірках на позначення нагуляної, нешлюбної дитини вживають назву *копил*: *Копил бекає на все горло, бо розпусний, не має дьиді, аби сокиров загрозив, зубами заскреготав* (ТСГГ, с. 154). Лексема *ко'пи'л* збереглася в різних фонетичних і словотвірних варіантах: *ко'пел*, *копеля*, *ко'пив*, *ко'пиле'*, *копилець*, *копилча*, *копиляк*, *копильчук* (ЕСУМ 2, с. 567), *копил*, *копилє*, *копилюк* (СБуГ, с. 222—223), *копыля*, *копылятко*, фемінізми *копыли'ця*, *копылка* (Сабадош, с. 149). Наведемо деякі приклади вживання на Буковині: *І куда то копилє подибало, ще десь упаде та вдариться; Має одного копилюка, та й той уже великий; Шо з того, шо файний, як він копиляк* (СБуГ, с. 222—223). А в закарпатському селі Сокирниця кажуть: *Ото копыл: у нього нейе вуця* (Сабадош, 2008, с. 149). У бойківських говірках зареєстровані також *кобил*, *копицюх* (СБог 1, с. 376), що пов'язані з тим самим *копил*. У слова *копи'лиця*, крім очікуваного значення ‘позашлюбна дочка’, за метонімічним перенесенням, «за суміжністю в межах однієї інтеріоризованої ситуації» (Селіванова, 2010, с. 412), розвинулося значення ‘незаконна дружина; коханка, полюбовниця, наложниця’ (ЕСУМ 2, с. 567). Лексема *копил* утворює словотвірне гніздо, куди, крім зазначеної *копилиці*, входять фемінізм *копилка* (Сабадош, 2008, с. 149) та дієслова *копи'литися* ‘народити дитину поза шлюбом’ і *скопели'чити* ‘звінчати, позбавити дівоцтва’ (ЕСУМ 2, с. 567), що свідчить про значний словотвірний потенціал цієї лексеми. Можливо, до цього гнізда належить і знайдене в говірках Одещини лайливе слово *копла* в значенні ‘погань’, ‘нечисть’, ‘сміття’ (СДУГОО, с. 43); семантичний розвиток від ‘нешлюбної дитини’ тут уповні закономірний.

В українському антропоніміконі побутує значна кількість прізвищ, мотивованих словами *копил*, *копель*: *Копель*, *Копелець*, *Копелев*; *Копил*, *Копилаш*, *Копилевич*, *Копилець*, *Копиленко*, *Копилов*, *Копильцов* (Новико-

ва, 2007, с. 410—411), як свідчення активного вживання зазначених слів в узусі українців минулих часів.

Проте мотиватор цих дериватів — слово **koryľ* (із варіантами **koryľ* / **korylo*) належить до праслов'янського лексичного фонду і трапляється в багатьох слов'янських мовах у різних значеннях, зокрема 'різновид лопати', 'те, що вкопано, вставлено, стояк, підпорка' та ін. (ЕССЯ 11, с. 30—33). Це дало підставу О. М. Трубачову відстоювати думку, що аналізована лексема є споконвічно слов'янська і її первісне значення сформувалося у словотвірних відношеннях **koryľ* < **kopati*. Дослідник звертав увагу й на такі значення південнослов'янських слів, як 'пагін, паросток', 'стебло', дійшовши висновку: «[...] ономасіологічна природа слова **koryľ* [...] — не шлюбно-родинні стосунки, а землеробне виробництво та його лексика [...]. Зрозуміло, що це вже ослаблений, затемнений зв'язок, оскільки основні зафіксовані значення рос. *копыл* та інших східнослов'янських слів — 'стояк, підпорка'. Однак значення 'боковий паросток', важливе для всієї семантичної еволюції нашого слова, залишило непрямі сліди [...] в ономастиці» (ЕССЯ 11, с. 33) (зокрема, у топонімі *Копиль* на березі річки Протоки як правого рукава річки Кубані). Важливими в цьому контексті є болгарські назви *копеле*, *копелак*, *копеля*, *копелче*, що мають значення і 'нешлюбна дитина', і 'паросток', 'боковий або новий пагін на кукурудзі' (Китанова, 2015, с. 31—52). Проте, услід за Ф. Міклошичем, багато дослідників вважають прасл. **koryľ* саме у значенні 'незаконнонароджена дитина' запозиченням із мов давніх балканських народів. Назва *копил* — «субстратне слово дако-фракійського (або іллірійського) походження, можливо, запозичене зі старих румунських або албанських говірок» (ЕСУМ 2, с. 567). П. П. Чучка також вважає *копил* українським румунізмом (ІЕС, с. 282). Подану концепцію О. М. Трубачов називає такою, що не бере до уваги розвиток «цього безумовно вторинного значення із якихось інших, більш примітивних значень» (ЕССЯ 11, с. 32), і демонструє, як показано вище, примітивні значення. Однак на синхронному зрізі української мови спостерігаємо, безумовно, омонімію, що виникла, можливо, коли збіглися запозичена та споконвічна лексеми з їхніми значеннями. Так чи інакше, але зазначена дискусія надзвичайно цікава й плідна і дає підставу для подальших пошуків етимології цього досі неясного слова.

До номінантів нешлюбної дитини належить і слово *ба'хур*, представлене фонетичними варіантами *бахор*, *бахурь*, *бехур* (СУМ XVI—XVII ст. 2, с. 27). СУМ-20 подає *бахур* у трьох значеннях: 1. *лайл*. 'Розпусник, залицяльник, полюбівник'. 2. *зневажл*. 'Позашлюбна дитина, байстрюк'. 3. *діал*. 'Хлопець, дитина' (СУМ-20 1, с. 121). На додаток до цих значень у словнику Б. Грінченка знаходимо ще 'єврейська дитина': *Ти не будеш, я не буду, хто ж це буде пити? А хто ж буде на жидівські бахурі робити?* (Грінченко, 1958, 1, с. 87—88).

Семантика 'байстрюк' зафіксована й у діалектних вокабуляріях: *Глумачному словнику гуцульських говірок: бахурь* 'син матері-одиначки'

(ТСГГ, с. 44), яке можна трактувати саме як ‘нешлюбна дитина’, *Словнику західнополіських говірок*, де натрапляємо й на лексему *бахурка* ‘те, що *байстручка*’ (СЗПГ 1, с. 12). В інших опрацьованих словниках цієї семантики не простежено. І. Г. Верхратський у словничку до роботи *Говір батюків* зафіксував у слів *бах*, *бахор* лише значення ‘хлопчик’, подавши похідні фемінізми: *башиця*, *башичка*, *бахорка* ‘мала дівчина’ (ГБ, с. 151—152); у *Словнику буковинських говірок* лексема *бахур* має значення ‘пустун’, ‘бешкетник’ із позначкою *зрубіле*, наведено похідні *бахурина*, *бахуриця*, а також *бахурня* — з позначкою *лайл*. ‘хуліган, бешкетник’ (СБуГ, с. 27). Так само на Поділлі: *ба́хур* ‘шибеник, хлопчисько’ (МСПГ, с. 45) і на Лемківщині: *зневажл. бахор* ‘хлопчик-підліток’ (Турчин, 2011, с. 23). У СУМ-20 подані й інші деривати: фемінізм *бахурка*, збірне *бахурня*, вульгарне, застаріле *бахурувати* ‘вести розпутне життя’ (СУМ-20 1, с. 121). В ЕСУМ зареєстровані *бахурча* ‘малий бахур’, *бахуруватий* ‘розпусний’, *бахурнятський* ‘розпусницький’ (ЕСУМ 1, с. 153). Із XVII ст. слова *бахур* / *бахор* / *бехур* поширились в українській та білоруській мовах з ідиш. Пол. *bachor*, *bachur* ‘вередлива дитина’, ‘молодий юдей’, на думку А. Брюкнера, — запозичення з гебрайської мови — гебр. *bāxūr* ‘юнак’ (Вгückner, 1970, с. 10), ід. *Bacher* ‘юнак, учитель’ похідне від дієслова *bachar* ‘обирати, вибирати’ (ЕСУМ 1, с. 153). Однак польський дослідник А. Фаловський доводить, що *bachor* / *bachur* увійшли в польську мову через посередництво української та білоруської мов, і висуває такі аргументи: 1) більш рання хронологія цих слів та їх дериватів у текстах західноруських, ніж у польських; 2) три фонетичних варіанти при двох польських; 3) значно більша словотвірна активність; 4) більше коло значень в українській та білоруській мовах (Fałowski, 2010, с. 94—95). В арсеналі лексичних одиниць на позначення позашлюбної дитини в українсько-польському ареалі, зокрема на території Люблінщини, в умовах культурної та мовної взаємодії, знайдено більшість аналізованих тут номінантів (Див. Karaš, 1975, с. 58; Pelcowa et al., 2020, с. 53—54).

Антропонімізація апелює *бахур* ‘байструк’ стала підґрунтям для прізвища *Бахур* (ІЕС, с. 51).

Окрему групу лексем становлять номінації дитини, пов’язані з назвами матері за її розпутною, асоціальною поведінкою. Такі пейоративні номінанти мають грубий, край негативний характер. Назва *скурва’ї* ‘син розпутної жінки’, що зафіксована в ЕСУМ (т. 3, с. 151), є діалектним універбом, утвореним від лайливого словосполучення *скурвий син*, у якому твірна основа — атрибут складеної назви, а малопродуктивний суф. *-ай* (з відтінком *зневаги* особи на означення носія чинності або властивості на зразок *горлай*, *гультай*, *носай*, *бородай*) імпліцитно опредмечує опущений іменник (Думчак, 2011). У польській мові відповідно вживають *skurwysyn*, *kurwisyń*, у чеській — *zkurvyšyn* (від *kurwa* ‘повія, розпусниця’, найпоширенішої інвективи в поляків), отже, не можна тут відкидати західнослов’янського, радше польського впливу.

В українській діалектній мові існують багато власних, оригінальних, не позичених номінантів нешлюбної дитини. Такою є назва *покритюк*, мотивована словом *покритка* ‘повія’ (Архангельська, 2011, с. 38), утворена за допомогою словотвірного суф. *-юк*, із виразно негативним забарвленням.

На Західному Поліссі функціонує прикметник *нагуляни (син)*: *Вона має двох сину нагуляних* (СЗПГ 1, с. 330).

До зазначеного семантичного типу належить і лайлива номінація *виблядок* ‘байстрюк’ (ЕСУМ 1, с. 215), конфіксальний дериват від інвективи *блaдь*, прасл. **blędъ*, семантично пов’язаної відношенням чергування із *блждь* ‘розпуста’, що називає розпусну жінку, повію в пам’ятках, починаючи з XV ст., зокрема у Львівському літописі 1475 р.: *А все черные люди, а все злодѣи, а женки все бляди, да вѣдьмы, да тать, да ложь, да зелие, осподаревъ морять зелиемъ* (СлРя XI—XVII вв. 1, с. 251).

Аномальність появи в сім’ї незаконної дитини відображено у слові *найдениш*, вірогідно, запозиченому з російської мови (пор. *найдёныш*), *знайдуха* (СЗПГ 1, с. 192), *найда*, *на’йду’х* і *найдушка* (про дівчину) (СБoГ 1, с. 467). На Миколаївщині кажуть: *Хоча й найдух, але дитина хороша, уміла і вчиться добре* (СУГБІМ 2, с. 207). Девербатив *найда* — утворення з нульовим суфіксом, *знайдуха* — належить до дериватів високопродуктивного типу суф. *-ух(a)*; обидва вони є іменниками спільного роду. Зауважимо, що слова *найда*, *найдух* в ЕСУМ, *найда*, *знайда* у СУМ-20 мають лише значення ‘підкидюк’, ‘підкидьок’, а значення ‘нешлюбна дитина’ не представлене (ЕСУМ 4, с. 31; СУМ-20 9, с. 457). Так само й на Одещині лексему *найда* зафіксовано у значенні ‘знайдена дитина, підкинута матір’ю чужим людям, (а також про дорослу людину), у переносному значенні несхвально про будь-яку людину’ (СУГО, с. 132), хоча підкидають частіше саме незаконнонароджених дітей.

Процес антропонімізації призводить до появи в українському ономастиконі прізвищ *Найда*, *Найдюк*, *Найдик* (ІЕС, с. 404).

Розмовною є лексема *безбатченко*, конфіксальний дериват, що поряд із більш поширеним значенням ‘сирота’ має семантику ‘нешлюбна дитина’: *Валя глянула на дитину, на свого малесенького безбатченка, що тихо спав коло її розторсаного серця* (О. Довженко) (СУМ-20 1, с. 124). У ментальності українців ставлення до безбатченків-сиріт співчутливе й доброзичливе, воно, на нашу думку, поширюється і на безбатченків-нешлюбних дітей, і таким чином у межах полісеманта *безбатченко* імпліцитно існує спільна позитивна конотативна сема. Словотвірна структура слова без+батьч+енк(о) та походження суф. *-енк(о)* також виявляють цю сему. Про суфікс *-енк(о)*, який частіше утворює прізвища, написано чимало. Зокрема, В. І. Сімович подає такий шлях розвитку цього форманта й наголошує на притаманну йому початкову позитивність: «Ймена чоловічі з наростком *-енко*, що з ним творилися первісно здрібнілі прикметники й іменники чоловічого роду, наскільки такі прикметники й іменники робилися характеристичними прикметами людини, ставали

прізвищами осіб чоловічого роду. [...] Повстання таких іменників треба шукати в здрібнілих та пестливих прикметниках на *-енький*» (Цит за: Аркушин, 2004, с. 86).

Ціле гроно назв фіксує *Наддніпрянський регіональний словник* Г. Ф. Шила, і таких, які наявні в інших регіонах, зокрема, у західних, оскільки «наддніпрянські говірки найбільш висунуті на захід» (НДРС, с. 14), і таких, які поширені лише тут, у фонетичних та словотвірних варіантах: *ба'йштер, ба'стир, бенкарт, букарт, бунгарт, знайдух, кобтюк, купелю'х, копилюк, копиля', копляк, ко'пол, копеляк, найдух, покропивник, роздобудько, самороб* (НДРС, с. 44—45). Вважаємо, що дві останні номінації радше іронічні, ніж образливі, і не мають пейоративного забарвлення: *В нейі файний самороб*, — каже одна респондентка (НДРС, с. 234).

Загалом більшість номінантів дитини, народженої поза шлюбом, в українській мові марковані граматичним чоловічим родом, як свідоцтво домінуючої маскуліноцентричності людської мови (Архангельська, 2011, с. 30). Утім парні фемінізми від маскулінних назв, утворені з суфіксами жіночності *-к-* (найчастіше), *-иц(я)*, *-ниц(я)* *-ух(а)*, також зустрічаються в українському діалектному просторі: *байстрючка, байструнка, найдушка, бахурка, бенкартка; байстриця, копилиця, бахуриця, побурянниця; знайдуха*. Однак семантично такі парні назви не тотожні. «Чоловічий рід, як відомо, позначає особу взагалі, і чоловіка зокрема, жіночий — лише особу жіночої статі. У рядах парних протиставлень суфіксам усіх іменників чоловічого роду властива первинна семантична функція особи і вторинна граматична функція роду та семантична функція статі. В іменниках жіночого роду такої закономірності не існує» (Архангельська, 2011, с. 33). Для усіх назв нешлюбної дитини характерна сема недорослості, а в іменниках середнього роду типу *байстря* вона значно підсилена.

Ще одну цікаву рефлексію на існування нешлюбних дітей виявлено на антропонімному рівні, у галузі українського прізвищного антропонімікону. Прізвища з суф. *-ин*, утворені від жіночих імен, наприклад, *Гапчин, Марущин, Парасчин*, були спочатку прізвиськами, яких одержували нешлюбні діти; згодом вони ставали прізвищами (Редько, 1966, с. 19). М. І. Корнилович писав: «щодо нешлюбних дітей, то виявляється цілком виразно звичай іменувати їх за ім'ям матері або її побатьківським назвиськом, коли воно було. А назвисько її шлюбного чоловіка, рівно як і природного батька дитини, цілком не фігурувало» (Цит. за: Редько, 1966, с. 19).

3. ВИСНОВКИ

Досліджені українські номінації нешлюбної дитини репрезентують різноманітне коло мотиваційних моделей; вони групуються навколо таких семантичних домінант: 'локуси зачаття або народження дитини' (*байстрюк, бенкарт, кропивник, жаливник, побурянник*), 'розпусний характер

поведінки матері' (*скурвай, покритюк, нагуляни*), 'аномальність появи в родині дитини' (*найда, найдух, безбатченко, самороб*).

Численна лексична реалізація цих моделей значно відрізняється ареально, у різних регіонах України: у гуцульських, бойківських, західнополіських говірках назв значно більше й вони переважно є запозиченнями XVI—XVII ст. з польської мови. У південно-східному наріччі такі запозичення відсутні. Широке коло лексичних та лексико-словотвірних слів-дублетів на позначення обох статей позашлюбної дитини в діалектній мові підтверджує думку С. П. Бевзенка: «діалектні лексичні системи [...] мають у своєму розпорядженні значно ширші, ніж літературна мова, можливості творення слів» (Бевзенко, 1980, с. 183).

Лексеми, що прийшли з мов-донорів, демонструють широке фонетичне, словотвірне варіювання у процесі адаптації до системи української мови або — вужче — до особливостей певних говірок.

Більшість назв нешлюбної дитини репрезентують пейоративні конотативні семи — *зрубиле, зневажливе, лайливе*; але подекуди вони показують співчутливе ставлення до нешлюбної дитини, зокрема в лексемі *безбатченко* та у висловлюваннях деяких носіїв діалекту. Лексеми *роздобудько, самороб* також не мають пейоративного забарвлення.

Функціонування номінантів нешлюбної дитини свідчить про їхню семантичну динаміку, про здатність розвивати нові лексико-семантичні варіанти, переважно на основі метонімічного перенесення, частіше в напрямку розширення семантики до прямої інвективи.

Засоби номінації нешлюбної дитини репрезентовані не тільки специфічною апелятивною лексикою, а й стають підґрунтям для семантичної та словотвірної деривації антропонімів — українських прізвищ: *Копель, Копилець, Бахур, Найда, Найдюк* та багато інших.

Отже, лексико-семантична група «назви нешлюбної дитини» як фрагмент картини світу демонструє сукупність емоційних, культурних, ціннісних установ українського етносу.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ГБ — Верхратський, І. (1912). *Говір батюків*. Львів. <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9395>
ЕСУМ — Мельничук, О. С., Білодід, І. К., Коломієць, В. Т., Ткаченко, О. Б., Лукінова, Т. Б., Півторак, Г. П., & Склярєнко, В. Г. (ред.). (1982; 1985; 1989; 2003). *Етимологічний словник української мови: в 7-ми т.* (т. 1: А — Г; т. 2: Д — Копці; т. 3: Кора — М; т. 4: Н — П). Київ: Наукова думка.

ІЕС — Чучка, П. П. (2005). *Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник*. (В. В. Німчук, ред.). Львів: Світ.

МСЗО — Грицак, М. А. (2017). *Матеріали до словника українських говірок Закарпатської області* (вип. 1: А — Б). (П. Ю. Гриценко, ред.). Київ: КММ.

МСПГ — Гороф'янюк, І. В. (упор.). (2021). *Матеріали до словника подільського говору*. Вінниця: ТОВ «Твори».

НДРС — Шило, Г. (2008). *Наддніпрянський регіональний словник* (Л. Павлюга & Н. Хобзей, ред.). Львів — Нью-Йорк: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

СБН — Носович, І. І. (1870). *Словарь белорусского наречия* (т. 1: А — О). Санкт-Петербург: Типогр. имп. АН. (Уперше опубліковано 1984).

- СБог — Онишкевич, М. Й. (1984). *Словник бойківських говірок: у 2 ч.* (ч. 1: А — Н; ч. 2: О — Я). Київ: Наукова думка.
- СБуг — Гуйванюк, Н. В. (ред.). (2005). *Словник буковинських говірок*. Чернівці: Рута.
- СДУГОО — Москаленко, А. А. (1958). *Словник діалектизмів українських говірок Одеської області*. Одеса: ОНУ.
- СЗПГ — Аркушин, Г. Л. (2000). *Словник західнополіських говорів: у 2 т.* (т. 1, 2). Луцьк: РВВ «Вежа». <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe>
- СлРЯ XI—XVII вв. — Бархударов, С. Г., & Крысько В. Б. (ред.). (1975; 2011). *Словарь русского языка XI—XVII вв.* (вып. 1: А — Б; вып. 29: Сулезь — Тольмиже). Москва: Наука.
- СУБІМ — Грищенко, П. Ю., Спанатій, Л. С., Супрун, А. П., Тимченко М. Ф., & Токар, В. П. (ред.). (2016). *Словник українських говірок Бузько-Інгельського межиріччя: у 2 т.* (т. 2: Л — Я). Миколаїв.
- СУГО — Бондар, О. І. (ред.). (2011). *Словник українських говорів Одещини*. Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова.
- СУМ XVI—XVII ст. — Гринчишин, Д. (ред.). (1994). *Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.: у 28-ми вип.* (вип. 2: Б — Богуславець). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. <https://archive.org/details/slovn2/page/n27/mode/2up?view=theater>
- СУМ XV—XVIII ст. — Тимченко, Є. (2002). *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV—XVIII ст.: у 2-х кн.* (кн. 1: А — Н). (В. В. Німчук & Г. І. Лиса, упоряд.). Київ — Нью-Йорк.
- СУМ-20 — Русанівський, В. М. (ред.). (2010; 2018). *Словник української мови: у 20 т.* (т. 1: А — Б; т. 9: Міщанин — Настукувати). Київ: Наукова думка. <https://1677.slovaronline.com>
- СУССГ — Глуховцева, К. Д., & Лєснова, В. В. (ред.). (2021). *Словник українських східно-слов'янських говірок*. Київ: Телком.
- ТСГГ — Гавук, П. Д. (уклад.). (2017). *Тлумачний словник гуцульських говірок*. Косів: Писаний Камінь.
- ЭССЯ — Трубачёв, О. Н. (ред.). (1984). *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* (вып. 11: *копсь — *котьна(ја). Москва: Наука.

ЛІТЕРАТУРА

- Аркушин, Г. Л. (2004). *Іменний словотвір західнополіського говору*. Луцьк: РВВ «Вежа».
- Архангельська, А. М. (2011). Формальне вираження категорії маскулінності: взаємодія родової редистрибуції і родової транспозиції. *Мовознавство*, 1, 29—42.
- Байстриук. *Авторська пісня*. Авт. і викон. Бастард. <https://www.pisni.org.ua/songs/3124626.html>
- Байстриуки. *Авторська пісня*. Авт. і викон. Тризубий Стас. <https://www.pisni.org.ua/songs/6137899.html>
- Бевзенко, С. П. (1980). *Українська діалектологія*. Київ: Вища школа.
- Грицак, М. А. (2017). *Матеріали до словника українських говірок Закарпатської області* (вип. 1: А — Б). Київ: КММ.
- Грищенко, П. Ю. (1990). *Ареальне варіювання лексики*. Київ: Наукова думка.
- Грінченко, Б. (уклад.). (1958). *Словарь української мови: у 4 т.* (т. 1: А — Ж). Київ: Видавництво АН УРСР. (Уперше опубліковано 1907).
- Думчак, І. М. (2011). Суфіксальна універбація в текстах сучасної періодики. *Лінгвістичні студії*, 23, 28—31. http://nbuv.gov.ua/UJRN/lingst_2011_23_8
- Іншакова, І. О. (2004). Похідні іменники з конфіксом *по-...-ник* у сучасній українській мові. У Г. М. Віняр, О. Б. Каневська, & М. В. Цегельська (ред.), *Актуальні проблеми філології і методики викладання мов* (с. 38—42). Кривий Ріг: КДПУ.
- Кабакова, Г. (2009). Внебрачный ребенок. В Н. И. Толстой (ред.), *Славянские древности. Этнолингвистический словарь* (т. 4, с. 414—415). Москва: Международные отношения.
- Китанова, М. (2015). Дети с особым статусом в болгарской традиционной семье: анализ номинаций в свете оппозиции «свой — чужой». *Научный диалог*, 9(45), 31—52.
- Кононенко, І. (2012). *Українська і польська мови: контрастивне дослідження*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

- Новикова, Ю. М. (2007). *Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини* (Т. Ю. Ковалевська & І. Є. Намакштанська, ред.). Донецьк: Вебер.
- Редько, Ю. К. (1966). *Сучасні українські прізвища*. Київ: Наукова думка.
- Сабадош, І. В. (2008). *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*. Ужгород: Ліра.
- Селіванова, О. О. (2010). *Лінгвістична енциклопедія*. Полтава: Довкілля-К.
- Турчин, Є. Д. (2011). *Словник села Тилич на Лемківщині*. Львів: Українська академія друкарства.
- Харківська, О. В. (2015). *Суфіксальний словотвір апелятивних іменників в українських говорах Закарпаття* [дис. канд. філол. наук, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»]. http://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/dis_harkivska.pdf
- Яворницький, Д. І. (1920). *Словник української мови* (т. 1: А — К). Катеринослав: Слово.
- Янышкова, И. (2021). К изучению названий внебрачного ребенка в старославянском и чешском языках. *Studia z Filologii Polskiej I Słowiańskiej*, 56, 1—18.
- Brückner, A. (1970). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Fałowski, A. (2010). *Czy bachur/bachor przybył do Polski ze wschodu?* *LingVaria*, 2(10), 193—197.
- Karaś, M. (1975). *Studia nad dialektologią ukraińską i polską*. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CCCLXXVI. Prace językoznawcze, zeszyt 44*. Kraków — Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- Knobloch, J. (1984). Bastarnen und Bastarde. *Balkansko ezikoznanie*, 27(1), 57—60. <https://doi.org/10.1080/05775132.1984.11470912>
- Копецка, М. (2014). Pomenovania slobodnej matky a jej dieťaťa v slovenských nárečiach. *Kultura slova*, 48(3), 157—162; 48(4), 226—234.
- Pelcowa, H., Gumowska-Grochot, I., & Skórska, B. (2020). *Słownik gwar Lubelszczyzny. T. VIII. Człowiek i rodzina. Higiena i choroby. Meble, sprzęty i prace domowe*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Curie-Skłodowskiej.

Статтю отримано 08.07.2022

Статтю схвалено 24.10.2022

LEGEND

- HB — Verkhrats'kyi, I. (1912). *Hovir batiukiv*. Lviv. <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9395> (in Ukrainian).
- ESUM — Mel'nychuk, O. S., Bilodid, I. K., Kolomiiets', V. T., Tkachenko, O. B., Lukinova, T. B., Pivtorak, H. P., & Skliarenko, V. H. (Eds.). (1982; 1985; 1989; 2003). *Etymolohichni slovnyk ukraińs'koï movy: v 7 t.* (Vol. 1: A — H; Vol. 2: D — Koptsi; Vol. 3: Kora — M; Vol. 4: N — P). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- IES — Chuchka, P. P. (2005). *Prizvyshcha zakarpatskykh ukraińtsiv. Istoryko-etymolohichni slovnyk*. (V. V. Nimchuk, Ed.). Lviv: Svit.
- MSPH — Horoŕ'ianiuk, I. V. (Ed.). (2021). *Materialy do slovnyka podil's'koho hovoru*. Vinnytsia: TOV “Tvory”.
- MSZO — Hrytsak, M. A. (2017). *Materialy do slovnyka ukraińs'kykh hovirok Zakarpats'koï oblasti*. (Vol. 1: A — B). (P. Iu. Hrytsenko, Ed.). Kyiv: KMM.
- NDRS — Shylo, H. (2008). *Naddnyprians'kyi rehional'nyi slovnyk* (L. Pavliuha & N. Khobzei, Eds.). Lviv — New York: Instytut ukraińoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NANU (in Ukrainian).
- SBN — Nosovich, I. I. (1984). *Slovar' belorusskogo narechiia* (Vol. 1: A — O). Munich. (Original work published 1970) (in Belarusian).
- SBoH — Onyshkevych, M. I. (1984). *Slovnyk boikivs'kykh hovirok: u 2 ch.* (Vol. 1: A — N; Vol. 2: O — Ia). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- SBuH — Huivaniuk, N. V. (Ed.). (2005). *Slovnyk bukovyns'kykh hovirok*. Chernivtsi: Ruta (in Ukrainian).
- SDUHO — Moskalenko, A. A. (1958). *Slovnyk dialektyzmiv ukraińs'kykh hovirok Odes'koï oblasti*. Odesa: ONU (in Ukrainian).
- SZPH — Arkushyn, H. L. (2000). *Slovnyk zakhidnopolis'kykh hovoriv: u 2 t.* (Vols. 1, 2). Lutsk: Vezha. <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe> (in Ukrainian).
- SIRIa XI—XVII vv. — Barkhudarov, S. G., & Krysko, V. B. (Eds.). (1975; 2011). *Slovar' russkogo iazyka XI—XVII vv.* (Vol. 1: A — B; Vol. 29: Suleg' — Tol'mizhe). Moscow: Nauka (in Russian).

- SUHBIM — Hrytsenko, P. Iu, Spanatii, L. S., Suprun, A. P., Tymchenko, M. F., & Tokar, V. P. (Eds.). (2016). *Slovník ukraíns'kykh hovirok Buz'ko-Inhul's'koho mezhyrichchia: u 2 t.* (Vol. 2: L — Ia). Mykolaiv (in Ukrainian).
- SUHO — Bondar, O. I. (Ed.). (2011). *Slovník ukraíns'kykh hovoriv Odeshchyny*. Odesa: ONU im. I. I. Mechnykova (in Ukrainian).
- SUM-20 — Rusanivs'kyi, V. M. (Ed.). (2010; 2018). *Slovník ukraíns'koï movy: u 20 t.* (Vols. 1: A — B; 2: Mishchany — Nastukuvaty). Kyiv: Naukova dumka. <https://1677.slovaronline.com>
- SUM XV—XVIII st. — Tymchenko, Ie. (2002). *Materialy do slovníka pysemnoi ta knyzhnoi ukraíns'koï movy XV—XVIII st.* (Vol. 1: A — N). (V. V. Nimchuk & H. I. Lysa, Eds.). Kyiv — New York (in Ukrainian).
- SUM XVI—XVII st. — Hrynchyshyn, D. (Ed.). (1994). *Slovník ukraíns'koï movy XVI — pershoï polovyny XVII st.* (Vol. 2: B — Bohuslavets'). Lviv: Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NANU. <https://archive.org/details/slovn2/page/n27/mode/2up?view=theater> (in Ukrainian).
- SUSSH — Hlukhovtseva, K. D., & Liesnova, V. V. (Eds.). (2021). *Slovník ukraíns'kykh shkhdnoslobozhans'kykh hovirok*. Kyiv: Telkom (in Ukrainian).
- TSHH — Havuk, P. D. (Ed.). (2017). *Tlumachnyi slovník hutsul's'kykh hovirok*. Kosiv: Pysanyi Kamin' (in Ukrainian).
- ESSIa — Trubachev, O. N. (Ed.). (1984). *Etimologicheskii slovar' slavianskikh iazykov. Praslavianskii leksicheskii fond.* (Vol. 11: *копъсь — *котъна(ja)). Moscow: Nauka (in Russian).

REFERENCES

- Arkhanhel's'ka, A. M. (2011). Formal'ne vyrazhennia katehorii maskulinnosti: Vzaiemodiia rodovoi redystrybutsii i rodovoi transpozycji. *Movoznavstvo, 1*, 29—42.
- Arkushyn, H. L. (2004). *Imennyi slovotvir zakhidnopolis'koho hovoru*. Lutsk: RVV “Vezha” (in Ukrainian).
- Baistriuk. *Avtors'ka pisnia*. Avtor i vykonavets' Bastard. <https://www.pisni.org.ua/songs/3124626.html> (in Ukrainian).
- Baistriuky. *Avtors'ka pisnia*. Avtor i vykonavets' Tryzubyi Stas. <https://www.pisni.org.ua/songs/6137899.html> (in Ukrainian).
- Bevzenko, S. P. (1980). *Ukraíns'ka dialektolohiia*. Kyiv: Vyscha shkola (in Ukrainian).
- Brückner, A. (1970). *Slovník etymologiczny języka polskiego*. Warsaw: Wiedza Powszechna (in Polish).
- Dumchak, I. M. (2011). Sufiksál'na univerbatsiia v tekstakh suchasnoi periodyky. *Linhvistychni Studii, 23*, 28—31. http://nbuv.gov.ua/UJRN/lingst_2011_23_8 (in Ukrainian).
- Fałowski, A. (2010). Czy bachur/bachor przybył do Polski ze wschodu? *LingVaria, 2*(10), 193—197. Krakow (in Polish).
- Hrinchenko, B. (Ed.). (1958). *Slovar' ukraíns'koï movy* (Vol. 1: A — Zh). (Original work published 1907) (in Ukrainian).
- Hrytsak, M. A. (2017). *Materialy do slovníka ukraíns'kykh hovirok Zakarpats'koï oblasti* (Vol. 1: A — B). Kyiv: KMM (in Ukrainian).
- Hrytsenko, P. Iu. (1990). *Areal'ne variuvannia leksyky*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Ianyshkova, I. (2021). K izucheniiu nazvanii vnebrachnogo rebenka v staroslavianskom i cheshskom iazykakh. *Studia z Filologii Polskiej i Slaviańskiej, 56*, 1—18 (in Russian).
- Iavornyt's'kyi, D. I. (1920). *Slovník ukraíns'koï movy* (Vol. 1: A — K). Katerynoslav: Slovo (in Ukrainian).
- Inshakova, I. O. (2004). Pkhidni imennyky z konfiksom po-...-nyk u suchasni ukraíns'kii movi. In H. M. Viniar, O. B. Kanevs'ka, & M. V. Tsel's'ka (Eds.), *Aktualni problemy filolohii i metodyky vykladannia mov* (pp. 38—42). Kryvyi Rih: KDPU (in Ukrainian).
- Kabakova, G. (2009). Vnebrachnyi rebenok. In N. I. Tolstoi (Ed.), *Slavianskie drevnosti. Etimologicheskii slovar'* (Vol. 4, pp. 414—415). Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia (in Russian).
- Karaš, M. (1975). Studia nad dialektologią ukraínską i polską. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CCCLXXVI. Prace językoznawcze, zeszyt 44*. Krakow — Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe (in Polish).
- Khar'kivs'ka, O. V. (2015). *Sufiksál'nyi slovotvir apeliatyvnykh imenykyv v ukraíns'kykh hovorakh Zakarpattia* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree,

- DVNZ “Uzhhorods'kyi natsional'nyi universytet”]. http://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/dis_harkivska.pdf (in Ukrainian).
- Kitanova, M. (2015). *Deti s osobym statusom v bolgarskoi traditsionnoi seme: Analiz nominatsii v svete opzitsii “svoi — chuzhoi”*. *Nauchnyi Dialog*, 9(45), 31—52 (in Russian).
- Knobloch, J. (1984). *Bastarnen und Bastarde*. *Balkansko Ezikoznanie*, 27(1), 57—60. <https://doi.org/10.1080/05775132.1984.11470912> (in German).
- Kononenko, I. (2012). *Ukraïns'ka i pol's'ka movy: Kontrastyvne doslidzhennia*. Warsaw: Wydawnictwa Uniw. Warszawskiego (in Ukrainian).
- Kopecka, M. (2014). *Pomenovania slobodnej matky a jej dieťaťa v slovenských nárečiach*. *Kultura Slova*, 48(3), 157—162; 48(4), 226—234 (in Slovak).
- Novykova, Iu. M. (2007). *Praktychnyi slovozmynno-orfohrafichnyi slovnyk prizvyshch Tsentral'noi ta Skhidnoi Donechchyny*. (T. Iu. Kovalevs'ka & I. Ie. Namakshtans'ka, Eds.). Donetsk: Veber (in Ukrainian).
- Pelcowa, H., Gumowska-Grochot, I., & Skórska, B. (2020). *Słownik gwar Lubelszczyzny. T. VIII. Człowiek i rodzina. Higiena i choroby. Meble, sprzęty i prace domowe*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Curie-Skłodowskiej (in Polish).
- Red'ko, Iu. K. (1966). *Suchasni ukraïns'ki prizvyshcha*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Sabadosh, I. V. (2008). *Slovnyk zakarpats'koï hovirky sela Sokyrnytsia Khusts'koho raionu*. Uzhhorod: Lira (in Ukrainian).
- Selivanova, O. O. (2010). *Linhvystychna entsyklopediia*. Poltava: Dovkilia-K (in Ukrainian).
- Turchyn, Ie. D. (2011). *Slovnyk sela Tylych na Lemkivshchyni*. Lviv: Ukraïns'ka akademiia drukarstva (in Ukrainian).

Received 08.07.2022

Accepted 24.10.2022

Liudmyla Fomina, Candidate of Sciences in Philology, Associate professor in the Department of Ukrainian Language, Odessa Polytechnic National University
1 Shevchenko Ave., Odessa 65044, Ukraine
E-mail: onomastic.ua@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9599-5332>

Hanna Senyk, Senior Lecturer in the Department of Ukrainian Language, Odessa I. I. Mechnikov National University
24/26 Frantsuz'kyi Blvd., Odessa 65058, Ukraine
E-mail: anna_senik22@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-8524-4295>

NAMES OF AN ILLEGITIMATE CHILD IN MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

The article deals with the composition of the lexical-semantic group “names of an illegitimate child” in the Ukrainian language, in particular in dialects, as well as with the word-forming structure, etymology and semantic processes that take place in it. Special attention is paid to the history and etymology of the lexemes *байцмрюк*, *бастард* and *конул*. The active use of the word *байцмрюк* in the modern literary Ukrainian language, in particular in its colloquial version, is emphasized. It was found that the Ukrainian nominations of an illegitimate child represent a very diverse range of motivational models: ‘locus of conception or of a birth of a child’, ‘the lewd nature of the mother’s behavior’, ‘abnormal appearance of the child in the family’, etc. The lexical implementation of these models differs significantly in different regions of Ukraine. Borrowed mainly from the Polish language or through its mediation, lexemes to denote an illegitimate child show a wide phonetic and word-forming variation in the process of adaptation to the system of the Ukrainian language or — more narrowly — to the peculiarities of certain dialects. Most names represent pejorative connotative semes — rude, abusive; but sometimes they show sympathy for an illegitimate child.

Keywords: illegitimate child, Ukrainian dialects, dialect dictionaries, areal lexical variety

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.03.073>
УДК 811.161.2'06

С. І. СТАШКІВ, аспірантка відділу граматики і наукової термінології,
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: solomia94@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0724-1934>

ВАЛЕНТНО ЗУМОВЛЕНА ТА ВАЛЕНТНО НЕ ЗУМОВЛЕНА СПОЛУЧУВАНІСТЬ ДІЄСЛІВ *ВИКОНУВАТИ* / *ВИКОНАТИ* В МУЗИЧНИХ ТЕКСТАХ

У статті досліджено валентність дієслів *виконувати* / *виконати* як основу їхньої сполучуваності з іншими словами в музичних текстах. Обґрунтовано чотирикомпонентність валентної рамки цих дієслів, визначено комунікативно-прагматичні чинники, що впливають на вербалізацію різних наборів непередикатних іменників. З'ясовано семантичне наповнення та морфологічне вираження валентно зумовлених та валентно не зумовлених компонентів. Зроблено висновок про облігаторне вираження в музичних текстах валентно передбачених суб'єктного й об'єктного компонентів та про обмеженішу сполучуваність з інструментальним й адресатним компонентами. Установлено типові вторинні передикатні синтаксеми, використовувані у простих неелементарних реченнях із цими дієсловами.

Ключові слова: дієслова *виконувати* / *виконати*, валентність, сполучуваність, валентно зумовлені компоненти, валентно не зумовлені компоненти, непередикатні іменники, вторинна передикатна синтаксема

1. ВСТУП

У музичній галузі є понад два десятки найуживаніших дієслів (*акомпанувати*, *аплодувати*, *барабанити*, *бити*, *бубоніти* (бити в бубон), *вести* (голос, партію), *виконувати* / *виконати*, *випускати* / *випустити*, *вчити* / *вивчити* (партію), *грати* / *зіграти*, *заграти*, *диригувати*, *записувати* / *записати*, *звучати* / *зазвучати*, *прозвучати*, *кружляти*, *крутити* (музику), *писати* / *написати*, *присвячувати* / *присвятити*, *рететирувати*, *слухати*, *солірувати*, *співати* / *заспівати*, *танцювати*, *трембітати*, *трубити*, *фаль-*

Ц и т у в а н н я: Шашків, С. І. (2022). Валентно зумовлена та валентно незумовлена сполучуваність дієслів *виконувати* / *виконати* в музичних текстах. *Українська мова*, 3(83), 73–86. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.03.073>

шивити та ін.), серед яких видова пара *виконувати* / *виконати* посідає особливе місце за своєю семантичною здатністю поєднуватися з валентно зумовленими і валентно не зумовленими компонентами, що визначає семантико-синтаксичну структуру простих елементарних і простих неелементарних речень. Порівняно з іншими дієсловами музичної сфери ця видова пара має вищий ступінь узагальненості своєї семантики. У тлумачному одинадцятитомному Словнику української мови подано двоє значень дієслів *виконувати* / *виконати*: 1) здійснювати що-небудь, реалізувати завдання, наказ, задум і т. ін., проводити в життя; 2) відтворювати для слухачів або глядачів який-небудь твір (музичний, літературний і т. ін.) (СУМ I, с. 411). Саме друге лексичне значення цих дієслів свідчить, що воно загальніше, ширше за лексичні значення дієслів *грати* / *зіграти* та *співати* / *заспівати*, що зумовлює більшу кількість лексико-семантичних та морфологічних варіантів залежних та незалежних компонентів.

У зв'язку із цим дієслівна видова пара *виконувати* / *виконати* становить наукове зацікавлення з погляду валентно зумовленої і валентно не зумовленої сполучуваності як їхньої реченнєвотвірної здатності на тлі інших дієслів музичної сфери.

2. ВАЛЕНТНО ЗУМОВЛЕНІ КОМПОНЕНТИ: СУБ'ЄКТ, ОБ'ЄКТ, ІНСТРУМЕНТАЛЬ, АДРЕСАТ

Дієслова *виконувати* / *виконати* як лексичні одиниці, що стосуються до музичної сфери, своєю семантикою породжують чотири залежні не-предикатні компоненти: суб'єкта-діяча, об'єкт дії, інструменталь, адресата, тобто є чотиривалентними. У простому семантично елементарному реченні залежно від комунікативно-прагматичної мети можуть бути експліковані всі чотири непередикатні компоненти (*Студент виконав етюд для дітей на піаніно*), три (*Студент виконав етюд на піаніно*; *Студент виконав етюд для дітей*), два (*Студент виконав етюд*).

Облігаторним, послідовно експлікованим у простому семантично елементарному реченні є компонент зі значенням суб'єкта дії, оскільки він визначає того, хто породжує дію, і разом із предикатом *виконувати* / *виконати* формує суб'єктно-предикатну основу речення. У такому реченні суб'єкт виражений іменником — назвою особи або займенниковим словом у називному відмінку та комбінацією займенникового слова й іменника.

Спеціалізованими лексичними засобами вираження суб'єкта дії є загальні та власні назви осіб, які виконують музичний твір. Напр.: *...щоб кожен оркестрант не тільки сумлінно виконував свою партію...* (ОНІ, с. 11); *Зрідка співаки виконують твори ін. авторів* (УМЕ-1, с. 27); *Українські гості ... виконали й кілька творів азербайджанських колег...* (УМЕ-1, с. 33); *Марина Найдьон виконала Квінтет для фортепіано...* (МУІЖ, 2021); *...де Алчевський виконував головні тенорові партії* (УМЕ-1, с. 51).

На таких осіб можуть указувати у відповідних контекстах особові займенникові іменники в називному відмінку або комбінації займенникових слів та іменників, пор.: **Виконують вони** [цимбалісти] *репертуар тріоїстої музики* (ОНІ, с. 22); **Дехто з музикантів виконує твори на електронних інструментах**.

Другим типовим засобом вираження суб'єкта дії є іменники зі значенням лексично представленої сукупності осіб, кількісно не означеної (*ансамбль, колектив, хор, гурт* та ін.) і кількісно визначеної (*дует, тріо, квартет* та ін.). Напр.: **Ансамбль народних інструментів виконував різноманітні твори**; **Remi Panossian Trio виконує пристрасний і ліричний джаз із рок-енергією та веселим грувом**; **...колектив виконує його** [танець] *вже понад 20 років* (МУГЖ, 2021). Варто виокремити іменники *хор, гурт, дует* і подібні, які так само виражають значення лексичної сукупності (пор.: **Хор виконав щедрівку**; **Гурт виконав «Червону руту»**; **Дует виконав пісню**), оскільки вони мають здатність переходити з називного відмінка в орудний, напр.: **Хор виконав щедрівку** → **Щедрівку виконали хором**; **Гурт виконав «Червону руту»** → **«Червону руту» виконали гуртом**; **Дует виконав пісню** → **Пісню виконали дуєтом**. Проте такі транспозиції неоднорідні: одні з них відбуваються в межах того самого значення, а інші супроводжуються відмінним значенням. І. Р. Вихованець зазначав, що синкретизм називного та орудного відмінка зумовлений «в результаті специфічної взаємодії семантики форми і лексичної семантики наповнювача форми, яка характеризується різноспрямованістю обох семантик» (Вихованець, 1987, с. 171). Іменники, які можуть переходити з одного відмінка в інший, не змінюючи семантики висловлення, дослідники зараховують до складних суб'єктно-інструментальних синтаксем (Вихованець, 1992, с. 170—171; Межов, 2012, с. 351—352). Проте іменники *хор, гурт*, перейшовши в орудний відмінок, набули семантики способу дії. В одинадцятитомному Словнику української мови констатовано, що словоформа *хором*, яку вживають як прислівник, має значення «У кілька голосів, багатоголосо (про спів); ... // Усі разом, одно-стайно» (СУМ XI, с. 125). Прислівник *гуртом* означає «усі разом, усією групою» (СУМ II, с. 197), а прислівник *дуєтом* — «у два голоси; на двох інструментах» (СУМ II, с. 432). Такі лексичні одиниці репрезентують явище семантико-синтаксичної адвербіалізації: унаслідок транспозиції іменник в називному відмінку стає синтетичним синтаксичним прислівником (Габай, 2010, с. 8—9). Із приводу здатності орудного відмінка ставати неморфологізованим прислівником І. Р. Вихованець писав: «Адвербіальні неморфологізовані функції орудного зосереджені в основному в різновидах темпоральних відношень і функції способу дії в широкому розумінні» (Вихованець, 1988, с. 198).

У простому неелементарному реченні позицію суб'єкта наповнюють іменники з абстрактним значенням, оскільки вони є трансформом (дериватом) складнопідрядного речення (Межов, 2012, с. 45). Пор.: *...недостатня підготовка заважає виконати партитуру повністю... ← вони не*

можуть виконати партитуру повністю, бо підготувалися недостатньо; Радянська цензура забороняла виконувати деякі твори Дмитра Шостаковича ← Деякі твори Дмитра Шостаковича було заборонено виконувати, бо їх цензурували в Радянському Союзі. У наведених прикладах інфінітив *виконувати* є основною частиною дієслівного складеного присудка, де акумульовано його лексико-семантичний зміст (Вихованець, 1992, с. 68), і який є одним із позиційних морфологічних варіантів предиката.

Форма називного відмінка абстрактного іменника *голос* у суб'єктній позиції, трансформуючись у форму орудного відмінка, набуває інструментальної семантики, оскільки він виражає значення знаряддя дії, а не її суб'єкта (Межов, 2012, с. 46). Пор.: *Верхній голос звичайно виконує провідну мелодію...* (УМЕ-1, с. 115) → *Звичайно провідну мелодію виконують верхнім голосом.*

Виразниками суб'єктної синтаксеми у простому неелементарному реченні бувають числівники, числівниково-іменникові сполуки та іменники з кількісно окресленим значенням, а саме:

1) збірні числівники, напр.: *Троє виконували «Червону руту»; ...восьмеро виконують авторську пісню...* (СМ, 2022);

2) відіменникові числівники *тисяча, мільйон*, ужиті з неозначено-кількісним значенням, напр.: *Його пісні виконували мільйони* (РН, 2022); *Тисячі естонців виконали гімн українських січових стрільців «Ой, у лузі червона калина»* (U.A.N., 2022); *Тисячі вірян УПЦ виконали тропар¹ Почаївської ікони Богородиці* (СПЖ, 2022); *Тисячі миколаївців виконали Державний Гімн України на урочистостях з нагоди Дня захисника України* (ММР, 2022); *Тисячі виконували твори Баха*;

3) сполуки кількісного числівника та іменника, напр.: *Композицію виконували тринадцять музикантів...* (DU, 2022); *Сто музикантів з семи країн виконують на Майдані в Києві гімн Євросоюзу* (UAM, 2022); *Дев'яносто чотири музиканти з двадцяти дев'яти країн виконали українську народну пісню «Вербовая дощечка»* (ВН, 2022);

4) сполуки збірного числівника та іменника, напр.: *Мелодійний кавер виконали двоє українських юнаків* (ТСН, 2022); *П'ятеро українських воїнів виконали пісню «Ах лента за лентою»*; *Семеро музикантів виконували твори Баха*;

5) сполуки неозначених числівників *багато, небагато, мало, чимало* та іменника, напр.: *Спірічуелс² виконували і записували чимало співаків...* (МУІЖ, 2022);

6) поєднання іменників *більшість, меншість, частина*, що передають неозначену кількість, та іменників у формі родового відмінка однини чи множини (Попович & Шинкарук, 2011, с. 36), напр.: *...більшість рок-музикан-*

¹ Тропар — молитовний вірш для співу на честь якого-небудь свята або святого у православному богослужінні (СУМ Х, с. 283).

² Спірічуелс — давні афро-американські духовні гімни, якими захоплювалися чимало професійних музикантів, а Антонін Дворжак використав у своїй Симфонії № 9 «3 Нового Світу» — називають іще «піснями з рабства» (МУІЖ, 2022).

тів виконують композицій власного виробництва... (МДВС, 2022); **...більшість** нових **гуртів**, ... **виконують** суміш фолку та блек-металу (НА, 2022);

7) поєднання числівниково-іменникової сполуки з прийменниками *понад*, *близько*, що виражають приблизну кількість, напр.: **Понад три тисячі музикантів виконали** композицію гурту Nirvana «Smells like teen spirit»; **На сцені фестивалю свої пісні виконували близько сорока гуртів**.

Позиція об'єкта, як і суб'єкта, послідовно експлікована. Її заповнює передусім лексема зі значенням результату музичної творчості людини. Морфологічно вона виражена типовим для неї знахідним відмінком іменників (Вихованець, 1987, с. 87), що є загальними назвами музичних жанрів: *музика*, *пісня*, *репертуар*, *твір*, *тема* тощо. Напр.: **...співак виконував російські і українські пісні...** (УМЕ-1, с. 50); **Першим в українській молодіжній масовій музичній культурі виконував власний репертуар** (УМЕ-1, с. 179); **У н'ятому такті цимбаліст виконує тему побічної партії...** (УЦ, с. 53); **...прагнув до виразної академічної манери в хоровому співі, зокрема введенням академічного сопрано, що дозволило виконувати акапельні твори сучасних композиторів** (УМЕ-1, с. 21); **Піаніст виконував музику пізнього романтизму; Національний академічний духовний оркестр України виконав основну тему музики з кінофільму «Володар персні»**.

У ролі об'єктної синтаксеми вживані також слова, які означають жанр музичного твору: *гімн*, *голосіння*, *дума*, *концерт*, *ораторія*, *опера* тощо. Напр.: **На фоні «Мерцької» можуть виконувати й вокальні похоронні голосіння («приказування»)** (МІГ, с. 210); **Андрій виконував українські народні думи** (УМЕ-1, с. 66); **Під його керуванням 1803 тут було виконано ораторію «Пори року» Й. Гайдна** (УМЕ-1, с. 25); **Музиканти виконали оперу відомого композитора; Хорова капела виконала державний гімн; Студентка виконала концерт для фортепіано з оркестром**.

Інколи позицію об'єктної синтаксеми заповнюють назви конкретних музичних творів. Напр.: **У літургії латинського обряду «Аллилуя» виконували перед читанням Євангелія** (УМЕ-1, с. 49); **Учні музичних шкіл люблять виконувати «Місячну сонату»**; **Сьогодні оркестр виконуватиме «Бранденбурзький концерт»**; **Оркестр виконав «Лебедине озеро»**. Зауважимо, що такими об'єктами є переважно назви відомих музичних творів, тому присубстантивний компонент зі значенням жанру не обов'язковий, його опускають.

У ролі об'єктної синтаксеми вживані іменники, що позначають частини більшого музичного твору (напр.: **...співачка Д. Рубін виконала головну партію в опері «Травіата» Дж. Верді** (УМЕ-1, с. 57); **...майстерно виконував найскладніші арії з власним акомпанементом...** (УМЕ-1, с. 210) та конкретні музичні прийоми (напр.: **Цей розмір і низький стрій ... не дає виконувати на цьому інструменті кольоратур та дрібних нот** (МІУН, с. 206); **На цимбалах добре можна виконувати мелізматичні фігури, трелі** (МІУН, с. 227).

Позицію об'єкта дії в простому ускладненому реченні заповнюють сполуки іменника з власне-кількісним, збірним чи неозначено-кіль-

кісним числівником, які з формально-синтаксичного погляду є складеними додатками (Попович & Шинкарук, 2011, с. 71–76). Оскільки додаток «виражає об'єктні семантико-синтаксичні відношення» (Вихованець, 1992, с. 84), то вважаємо такі числівниково-іменникові сполуки повноцінними об'єктами дії. Напр.: ...*де виконав низку її творів для скрипки і фортепіано...* (УМЕ-1, с. 17); *Хлопець виконав декілька простих мелодій*; *Альберт Швейцер виконав три твори Й. С. Баха*; *Упродовж сезону піаніст виконав одинадцять різних програм*; *Колектив виконав кілька композицій*; *Режисер-постановник опери не хотів, щоб один співак виконував дві партії*. Такі числівниково-іменникові сполуки можуть кількісно модифікувати прийменники *понад* (перевищення кількості виконаних творів) та *близько* (приблизна кількість виконаних творів), які зумовлюють родовий відмінок об'єкта (Вихованець та ін., 2017, с. 347). Напр.: *Виконав понад двадцять партій...*; *У цих концертах Беклемішев виконав близько двох тисяч творів...* (УМЕ-1, с. 50); *Співачка виконала понад п'ятнадцять нових пісень*. Іменникову частину числівниково-іменникової сполуки виражають як назви конкретних музичних жанрів і творів, так і найменування музичних прийомів.

Варто зазначити, що дієслівна видова пара *виконувати / виконати* — це морфологічний репрезентант акціональних предикатів із семантикою відтворення, тому експлікація їхнього об'єктного аргумента в реченні зазвичай є обов'язковою (Межов, 2007, с. 71). Проте в музичних текстах та живому мовленні трапляються еліптичні речення, де об'єктний аргумент опущено, його легко встановити з контексту попереднього або наступного речення. Напр.: *Лівіо Мінафра виконує переважно соло*³ ← *Лівіо Мінафра виконує свої твори переважно соло* (МУІЖ, 2022); *Цей скрипаль виконав добре* ← *Цей скрипаль виконав танго добре*. Такі еліптичні речення можливі лише за наявності морфологізованого прислівника у придієслівній позиції.

Дієслівний предикат *виконувати / виконати* своєю семантикою передбачає певне знаряддя дії — інструмент. Інструментальна синтаксема є напівоблігаторною і реалізована в реченнях лише тоді, коли потрібно визначити знаряддя дії. Її експлікують передусім іменники — назви різних музичних інструментів у формі місцевого відмінка з прийменником *на*. Напр.: *На Закарпатті на дещівці-сопілці виконували і похоронні мелодії...* (УМЕ-1, с. 93); *...увертюри, сонати, токкати, сюїти і т. п. — виконуються краще і частіше на клавікорді...* (МІУН, с. 240); *Це все виконувалося на охотничому розі...* (МІУН, с. 384); *Можна, вважає Г. Хоткевич, виконувати на бандурі...* (МІУН, с. 436); *Група В&В project виконала «Токкату і фугу ре мінор» Й. С. Баха на бандурі та баяні*.

Характер інструментальних відношень можна передати похідними прийменниками *за участі, у супроводі, спільно* з у парі з родовим відмінком іменника. Такі прийменники вказують на спільне виконання

³ Йдеться не про музичний твір, а про спосіб виконання без участі інших музикантів (СУМ ІХ, 1978, с. 444).

певної роботи (Балабан, 2016, с. 135). Напр.: ...весілля **виконувались** **виключно в супроводі ансамблю** дрімби з денцівкою (МІГ, с. 40); **Виконувались** **також і фортепіанні квінтели за участю піаністки І. Николишин** (УМЕ-1, с. 182). Ці форми — периферія інструментальної семантики. Вони тісно пов'язані з факультативними детермінантними поширювачами способу дії (Межов, 2007, с. 225).

Дієслова *виконувати / виконати* своєю семантикою відкривають і адресатну позицію, тому що виражають цілеспрямовану інтелектуальну дію — відтворення музичного тексту для слухача. Адресатна синтаксема є найпериферійнішою та необов'язковою для побудови простого семантично елементарного речення із цим предикатним центром. Зазвичай вона виражена не давальним відмінком, що є основним спеціалізованим виразником адресатного компонента (Вихованець, 1992, с. 124—125; Межов, 2007, с. 195), а комбінацією прийменника *для* та іменника в родовому відмінку, якому цей прийменник надає відтінку призначення (Межов, 2007, с. 200). Напр.: **Виконували, мабуть, спеціально для збирача** (МІГ, с. 51); **Музиканти виконали твір для дітей**; **Для справжніх цінителів творчості Й. С. Баха музиканти виконали «Добре темперованийий клавір. Т. 1»**; **Ігор Завадський виконав для вчителів свої найкращі варіації**; **Гурт «Тартак» виконав свої найкращі композиції для гостей фестивалю**.

3. ВАЛЕНТНО НЕ ЗУМОВЛЕНІ КОМПОНЕНТИ: АТРИБУТИВНІ, ЛОКАТИВНІ, ТЕМПОРАЛЬНІ, СПОСОБУ ДІЇ, ЦІЛЬОВІ

Характеристика семантико-синтаксичної структури речень, сформованої дієсловами *виконувати / виконати*, буде неповною без аналізу вторинних предикатних синтаксем, що поширюють валентно зумовлені непредикатні синтаксеми. Чільне місце серед них належить різним видам атрибутивних одиниць. Власне-атрибути охоплюють широкий спектр ознак:

1) ознаки, які сприймаємо органами слуху, напр.: *Таку мелодію можна виконати лише неголосним інструментом*; *Колектив виконував лише тиху мелодійну музику*;

2) ознаки, які характеризують обсяг об'єкта дії, напр.: *Скрипаль Ігор Андрієвський не виконує надто великі форми*; *Студенти охоче виконують короткі твори*;

3) ознаки, які ми сприймаємо органами зору (розмір, колір, форма, вага тощо), напр.: *Софія виконала етюд Шопена на великому чорному фортепіано*; *Музикант виконував свої твори на блискучому напівкруглому роялі*; *Він старанно виконував свої партії на важкому контрабасі*;

4) ознаки, що визначають цінність предмета, напр.: *Деякі композиції можна виконати лише на дорогому музичному інструменті*; *Музикант у підземному переході виконував пісні на дешевій гітарі*;

5) ознаки, що вказують переважно на вік інструмента, напр.: *Перші твори юний саксофоніст виконував на старому інструменті*; *Гітарист не*

виконає перед публікою твір **на нових струнах**, допоки не добре їх не налаштує; Деякі твори краще виконувати **на старих інструментах**;

б) ознаки, які характеризують ступінь складності виконання твору, напр.: *Діти виконують **найпростіші твори***; *Студенти консерваторії виконують **складні композиції***.

Найрізноманітнішими лексичними та морфологічними варіантами представлені атрибутивні синтаксеми, що виражені відносними прикметниками. Вони експлікують ознаку за належністю до:

1) речовини та матеріалу, із яких виготовлено музичні інструменти та їхні окремі деталі, напр.: *Твори класичної музики гітаристи виконують **на нейлонових струнах***; *Найчастіше музиканти виконують свої твори на скрипці з **кленового дерева***;

2) місця, напр.: *Музикант, вірогідно, виконував у концертах у т. ч. **українських народних пісень і танців***... (УМЕ-1, с. 156); *Молоді музиканти виконують **європейську музику***; *Хор імені Г. Верьовки виконує **українські народні пісні***;

3) мети, тобто де, для кого потрібно виконати відповідну музику, напр.: *Цей колектив виконує лише **весільні пісні***; *На уроках музики майбутні священники виконували **церковні солоспіви***; *У селі були жінки, які професійно виконували **похоронні голосіння***;

4) часу, пори дня чи року, напр.: *Вуличні музиканти виконують **осінні пісні***; *Саксофоніст на радіоконцерті виконував **вечірні мелодії***;

5) до виду музичного твору, мелодії або прийому, напр.: *Співак виконував лише **акапельні твори***; *На святковій месі органістка виконувала лише **урочисту музику***.

Окрім морфологізованих прикметників, позицію атрибута наповнюють прийменникові та безприйменникові відмінкові форми іменників. Зокрема, атрибути із семантикою призначення та ад'єктивацією родового присубстантивного відмінка. Така атрибутивна синтаксема супроводжує об'єкт дії. Її лексичним виразником є ім'я композитора чи музиканта. Напр.: *Тут співачка виконала **«Манон» Джакомо Пуччині*** (МУІЖ, 2021); *Я виконуватиму **«Героїчні варіації» Людвіга ван Бетховена***... (МУІЖ, 2021); *...коли в Дармштадті було вперше виконано **Klavierstück XI К. Штокгаузена***... (УМЕ-1, с. 41); *...було виконано **оперу «Поргі і Бесс» Дж. Гершвіна*** (УМЕ-1, с. 57); *...концерти камерної музики, де виконувалися **твори Й. Гайдна*** (УМЕ-1, с. 25); *Як камерний співак виконував **російські й українські пісні, солоспіви М. Лисенка, Я. Степового, Г. Алчевського та ін.*** (УМЕ-1, с. 50); *...в концертах виконувались **твори Л. Дичко, С. Зажитько, Л. Самодоєвої та ін.*** (УМЕ-1, с. 171). «Родовий присубстантивний, — зазначав О. Г. Межов, — у синтаксичній структурі сучасної української мови виступає найтиповішим засобом конденсації висловлювання» (Межов, 2007, с. 310). Фактично тут відбулося згортання підрядної частини складнопідрядного речення до словосполучення із залежним та опорним компонентами. І. Р. Вихованець слушно наголошував, що така конденсація походить з редукції предикатного слова.

Родовий відмінок у таких реченнях виконує подвійну функцію: посесивного суб'єкта і згорненого предиката (Вихованець, 1987, с. 150—151). Пор.: *Піаніст виконав «Реквієм», який написав Моцарт* → *Піаніст виконав «Реквієм» Моцарта*.

Специфічним морфологічним вираженням вторинної атрибутивної синтаксеми є прийменниково-відмінкова форма *для* + *родовий відмінок іменника*. У реченні вона також виконує функцію призначення, але є «різновидом адресатної синтаксеми невалентного характеру» (Межов, 2007, с. 312), і утворена від предикатів *бути написаним*, *бути призначеним* (Межов, 2007, с. 312). Пор.: *Виконувався концерт для бандури та балалайки Г. Таранова* (УМЕ-1, с. 127) ← *Виконувався концерт Г. Таранова, який написали для бандури та балалайки*; *Він виконав понад 100 нових творів для мандоліни* (МУІЖ, 2021) ← *Він виконав понад 100 нових творів, призначених для мандоліни*; *Він виконав поліфонію для гітари* ← *Він виконав поліфонію, написану для гітари*.

Семантику належності предмета особі чи групі осіб передають посесивні атрибути, морфологічно експліковані присвійними прикметниками або присвійними займенниковими прикметниками, напр.: *Він виконав батькову пісню*; *Святослав Вакарчук виконує лише свої пісні*.

Виразниками посесивних відношень бувають відносно-присвійні прикметники із суфіксом *-ськ-*, напр.: *...виконувала вагнерівські партії С. Крушельницька...* (УМЕ-1, с. 26).

Широко представлені в семантико-синтаксичній структурі простого неелементарного речення і вторинні предикатні синтаксеми з локативним значенням. Дієслівна видова пара *виконувати / виконати* своєю семантикою не може відкрити валентну позицію локатива, тому що вона можлива лише при дієсловах із семою «рух» та «переміщення». І. Р. Вихованець, крім локативної непередикатної, виділяв вторинну локативну синтаксему (Вихованець, 1992, с. 171—177). У музичних текстах вона виражена прийменниковими формами місцевого відмінка іменників і передає місце локалізації дії, напр.: *В Одесі виконав «Варіації на тему рококо» П. Чайковського...* (УМЕ-1, с. 49); *...вперше в Києві виконав «Реквієм» В. А. Моцарта*; *В. Балей виконав у США ряд творів Б. Лятошинського...* (УМЕ-1, с. 58); *До слова, Соломія виконала головні партії чи не в усіх операх Вагнера на різних сценах світу...* (МУІЖ, 2021); *На київському фестивалі «Музичні прем'єри сезону» 2002 виконували симфонічний твір П. Вітні* (УМЕ-1, с. 25); *Твори Алмаші виконувались на міжнародних фестивалях сучасної музики...* (УМЕ-1, с. 49); *Наразі цикл «Ліра і меч» майже не виконується у Європі* (МУІЖ, 2021).

Морфологічними виразниками локативної семантики є також просторові прийменники *біля*, *близько*, *поруч*, *посеред* і т. д. та іменники в родовому відмінку. Напр.: *Студентська рок-група виконувала свої пісні біля ратуші*; *Колектив «Пікардійська терція» виконував свої пісні посеред вулиці*; *Юліана виконувала джаз у кафе неподалік від оперного театру*.

Проте локативні вторинні синтаксеми у простих неелементарних реченнях із дієслівним предикатом *виконувати* / *виконати* дещо периферійніші, ніж атрибутивні.

У таких реченнях широко вживані вторинні предикатні синтаксеми із семантикою способу дії, що вирізняються своїми морфологічними варіантами. Вони експліковані:

1) морфологізованими прислівниками, напр.: *Щоб твір звучав гарно, кожен учасник ансамблю повинен сумлінно виконувати свою партію;*

2) прийменниками *під орудою*, *під керівництвом* та іменником у формі родового відмінка, напр.: *Під орудою вимогливого вчителя Марія виконувала найскладніші твори; Під керівництвом диригента оркестр блискуче виконав оперу Дж. Верді;*

3) невідмінюваними словами на зразок *форте*, *фортисимо*, *крещендо*, *акапела*, *піанісимо*, *піано* та ін., напр.: *Коли виконуєш крещендо, слід пам'ятати...* (ОНІ, с. 6); *Ці рядки необхідно виконати піанісимо;* «*Пікарідійська терція*» *чимало своїх творів виконує акапела;*

4) неморфологізованим, синтаксичним прислівником *хором*, напр.: *Антифон виконували всім хором...* (УМЕ-1, с. 77).

На противагу їм темпоральні синтаксеми обмеженіше представлені в цих простих неелементарних реченнях і виражені переважно морфологізованими прислівниками *уперше* (*вперше*), *щороку* та ін., що вказують відповідно на початок виконання музичного твору або на його повторюваність у часі, напр.: *...уперше на американській землі виконав гімн «Ще не вмерла Україна»* (УМЕ-1, с. 55); *Щороку на фестивалі виконують композицію Майкла Джексона «We are the world».*

Цільова синтаксема у простих неелементарних реченнях із дієслівним предикатом *виконувати* / *виконати* трапляється значно рідше й морфологічно виражена іменником у місцевому відмінку та прийменником *для*, напр.: *Виконувались на монтелеві й похоронні мелодії для слухання* (МІГ, с. 96).

4. ВИСНОВКИ

Отже, сполучуваність дієслів *виконувати* / *виконати* в музичній сфері ґрунтована на чотирьох валентно зумовлених непередикатних компонентах — суб'єктному, об'єктному, інструментальному та адресатному, і п'ятьох валентно не зумовлених компонентах — атрибутивному, локативному, способу дії, темпоральному та цільовому. Їх експлікацію у простому реченні визначає насамперед поставлена комунікативно-прагматична мета. Із-поміж валентно зумовлених компонентів облігаторними є суб'єктний, бо він називає у простому елементарному реченні особу чи сукупність осіб, а в простому неелементарному реченні — кількісно означену або неозначену сукупність осіб, які виконують музичний твір, та об'єктний компонент, виражений у простому елементарному реченні назвами музичного жанру чи конкретного музичного твору, а в просто-

му неелементарному реченні — переважно назвами кількісно означеної та неозначеної сукупності творів.

Інструментальний компонент напівоблігаторний, оскільки він не потребує такої послідовної експлікації, як суб'єктний та об'єктний. Його типовими репрезентантами є назви музичних інструментів, які морфологічно виражені іменником у місцевому відмінку з прийменником *на*, нетиповими — орудний відмінок, коли йдеться про виконання музичного твору співом, та похідними прийменниками *за участі*, *у супроводі*, *спільно з* у парі з родовим відмінком іменника.

Адресатний компонент — необлігаторний, він визначає у простому елементарному реченні слухача (слухачів) музичного твору, якого (яких) називає прийменниково-відмінкова форма *для* + родовий відмінок іменника.

Із-поміж валентно не зумовлених компонентів (вторинних предикатних синтаксем), використаних у простих неелементарних реченнях із дієслівним предикативним центром *виконувати / виконати* та виражених різноманітними лексичними й морфологічними варіантами, домінують атрибутивні з власне-атрибутивними, відносними та посесивними значеннями.

Широко вживаний у таких реченнях компонент зі значенням способу дії, виражений морфологізованими та неморфологізованими прислівниками зі значенням способу дії, невідмінюваними іменниками та прийменниково-відмінковими формами.

Обмеженіше представлені локативний і темпоральний компоненти. Периферійним є компонент із цільовим значенням.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВН — *Волинські новини. Перше інформаційне агентство.* (2022). <https://www.volynnews.com/>

МДВС — *Інтернет-портал «Музика для вашого серця».* (2022). <https://sites.google.com/site/music00445/>

МІГ — *Мацієвський, І. Г.* (2012). *Музичні інструменти гуцулів.* Вінниця: Нова книга.

МІУН — *Хоткевич, Г. М.* (2013) *Музичні інструменти українського народу.* Харків: Видавець Олександр Савчук.

ММР — *Миколаївська міська рада. Офіційний портал.* (2022). <https://mkrada.gov.ua>

МУІЖ — *Музика. Український інтернет-журнал.* (2021). <http://mus.art.co.ua/bethoven-uvkonanni-marynu-pauz-on/>

ОНІ — *Роговська, Є. В., & Рутецький, В. В.* (2014). *Оркестр народних інструментів.* Житомир: Видавництво ЖДУ імені Івана Франка.

СМ — *Суспільне мовлення.* (2022). <https://corp.suspilne.media/>

СПЖ — *Спілка православних журналістів.* (2022). <https://spzh.news/ua>

СУМ — *Горецький, П. І., Бурячок, А. А., Гнатюк, Г. М., Швидка, Н. І., Доценко, П. П., Черторизька, Т. К., ... Юрчук, Л. А.* (ред.). (1970—1980). *Словник української мови* (т. 1—11). Київ: Наукова думка.

ТСН — *Телевезійна служба новин.* (2022). <https://tsn.ua/>

УМЕ-1 — *Грица, С. Й., Загайкевич, М. П., Кияновська, Л. О., Корній, Л. П., Костюк, Н. О. ... Юдкін, І. М.* (ред.). (2006). *Українська музична енциклопедія* (т. 1: А — Д). Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

- УЦ — Незовибатько, О. Д. (1976). *Українські цимбали*. Київ: Музична Україна.
DU — *Depo.ua*. (2022). <https://www.depo.ua/>
NA — *Nina.AZ*. (2022). <https://www.wiki.uk-ua.nina.az/>
PN — *Politeka.Net*. (2022). <https://politeka.net/uk>
UAM — *UAPOST.US. Ukrainian American media*. (2022). <https://uapost.us/>
UA.N. — *UA. NEWS*. (2022). <https://ua.news/ua/>

ЛІТЕРАТУРА

- Балабан, Г. С. (2016). *Динамічні процеси у прийменниковій системі української літературної мови кінця ХХ — початку ХХІ сторіч*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
Вихованець, І. Р. (1987). *Система відмінків української мови*. Київ: Наукова думка.
Вихованець, І. Р. (1988). *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ: Наукова думка.
Вихованець, І. Р. (1992). *Нариси з функціонального синтаксису української мови*. Київ: Наукова думка.
Вихованець, І. Р., Городенська, К. Г., Загнітко, А. П., & Соколова, С. О. (2017). *Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
Габай, А. Ю. (2010). *Синтаксична прислівникова транспозиція відмінкових і прийменниково-відмінкових форм* [автореф. дис. ... канд. філол. наук, Інститут української мови НАН України]. НБУВ. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2010/10gauyvf.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1
Городенська, К. Г. (1991). *Деривація синтаксичних одиниць*. Київ: Наукова думка.
Межов, О. Г. (2007). *Суб'єктні синтаксиси у структурі простого речення*. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки.
Межов, О. Г. (2012). *Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць*. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки.
Попович, Н. М., & Шинкарук, В. Д. (2011). *Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом в українській мові*. Чернівці: Чернівецький національний університет.

Статтю отримано 26.09.2022

Статтю схвалено 24.10.2022

LEGEND

- DU — *Depo.ua*. (2022). <https://www.depo.ua/> (in Ukrainian).
MDBS — *Muzyka dlia vashoho sertsia*. (2022). <https://sites.google.com/site/music00445/> (in Ukrainian).
MІH — *Matsiievs'kyi, I. H.* (2012). *Muzychni instrumenty hutsuliv*. Vinnytsia: Nova knyha (in Ukrainian).
MIUN — *Khotkevych, H. M.* (2013). *Muzychni instrumenty ukrains'koho narodu*. Kharkiv: Vydavets' Oleksandr Savchuk (in Ukrainian).
MMR — *Mykolaivs'ka mis'ka rada. Ofitsiyniy portal*. (2022) <https://mkrada.gov.ua/> (in Ukrainian).
MUIZh — *Muzyka. Ukraïnskyi internet-zhurnal*. (2021). <http://mus.art.co.ua/betkhoven-u-vykonanni-maryny-nayd-on/> (in Ukrainian).
NA — *Nina.AZ*. (2022). <https://www.wiki.uk-ua.nina.az/> (in Ukrainian).
ONI — *Rohovs'ka, Ie.V., & Rutets'kyi, V. V.* (2014). *Orkestr narodnykh instrumentiv*. Zhytomyr: Vydavnytstvo ZhDU imeni Ivana Franka (in Ukrainian).
PN — *Politeka.Net*. (2022). <https://politeka.net/uk> (in Ukrainian).
SM — *Suspil'ne movlennia*. (2022). <https://corp.suspilne.media/> (in Ukrainian).
SPZh — *Spilka pravoslavnykh zhurnalistiv*. (2022). <https://spzh.news/ua> (in Ukrainian).

- SUM — Horets'kyi, P. I., Buriachok, A. A., Hnatiuk, H. M., Shvydka, N. I., Dotsenko, P. P., Chertoryz'ka, T. K., ... Iurchuk, L. A., (Red.). (1970—1980). *Slovník ukraïns'koï movy* (Vols. 1—11). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- TSN — *Televezijna sluzhba novyn*. (2022). <https://tsn.ua/> (in Ukrainian).
- UA.N. — *UA. NEWS*. (2022). <https://ua.news/ua/> (in Ukrainian).
- UAM — *U.APOST.US. Ukrainian American media*. (2022). <https://uapost.us/> (in Ukrainian).
- UME-1 — Hrytsa, S. I., Zahaikevych, M. P., Kyianovs'ka, L. O., Kornii, L. P., Kostiuik, N. O. ... Iudkin, I. M. (Red.). (2006). *Ukraïns'ka muzychna entsyklopediia* (Vol. 1: A — D). Kyiv: Instytut mystetstvoznavstva, fol'klorystyky ta etnologii im. M. T. Ryl's'koho NAN Ukraïny (in Ukrainian).
- UTs — Nezovybat'ko, O. D. (1976). *Ukraïns'ki tsymbaly*. Kyiv: Muzychna Ukraïna (in Ukrainian).
- VN — *Volyns'ki novyny. Pershe informatsiine ahentstvo*. (2022). <https://www.volynnews.com/> (in Ukrainian).

REFERENCES

- Balaban, H. S. (2016). *Dynamichni protsesy u pryimennykovii systemi ukraïns'koï literaturnoi movy kintsia 20-ho — pochatku 21-ho storich*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Habai, A. Iu. (2010). *Syntaksychna pryslivnykova transpozyciia vidminkovykh i pryimennykovo-vidminkovykh form* [Extended summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Instytut ukraïns'koï movy NAN Ukraïny]. NBUV. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2010/10gaypvf.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1 (in Ukrainian).
- Horodens'ka, K. H. (1991). *Deryvatsiia syntaksychnykh odynyts'*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Mezhov, O. H. (2007). *Sub"iektni syntaksemy u strukturi prostoho rechennia*. Lutsk: Volyns'kyi natsional'nyi universytet imeni Lesi Ukraïny (in Ukrainian).
- Mezhov, O. H. (2012). *Typolohiia minimalnykh semantyko-syntaksychnykh odynyts'*. Lutsk: Volyns'kyi natsional'nyi universytet imeni Lesi Ukraïny (in Ukrainian).
- Popovych, N. M., & Shynkaruk, V. D. (2011). *Syntaksychna struktura rechen' z chyslivnykovym komponentom v ukraïns'kii movi*. Chernivtsi: Chernivets'kyi natsional'nyi universytet (in Ukrainian).
- Vykhovanets', I. R. (1987). *Systema vidminkiv ukraïns'koï movy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Vykhovanets', I. R. (1988). *Chastyny movy v semantyko-hramatychnomu aspekti*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Vykhovanets', I. R. (1992). *Narysy z funktsional'noho syntaksysu ukraïns'koï movy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Vykhovanets', I. R., Horodens'ka, K. H., Zahnitko, A. P., & Sokolova, S. O. (2017). *Hramatyka suchasnoi ukraïns'koï literaturnoi movy. Morfolohiia*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Received 26.09.2022

Accepted 24.10.2022

Solomiia Stashkiv, postgraduate student of Department of Grammar and Scientific Terminology, Institute for the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: solomia94@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0724-1934>

**VALENCY-BASED AND NON-VALENCY BASED CONJUGABILITY
OF VERBS *TO PERFORM* / *HAVE PERFORMED* IN MUSICAL TEXTS**

The article examines the valency of the verbs ‘to perform / have performed’ as the basis of their conjugability with other words in musical texts. The four-component valency frame of these verbs is substantiated, communicative and pragmatic factors affecting the verbalization of various sets of non-predicate nouns are defined. The semantic content and morphological expression of valency-based and non-valency-based components are clarified. A conclusion was made about the mandatory expression of valency-predicted subject and object components in musical texts and about limited conjugability with instrumental and address components. Typical secondary predicate syntaxes used in simple non-elementary sentences with these verbs are established.

Keywords: verbs *to perform* / *have performed*, valency, conjugability, valency-conditioned components, valency-free components, non-predicate nouns, secondary predicate syntaxeme

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.03.087>

УДК 811.161.2'366.573'367.4:27–23

С. О. ВЕРБИЧ, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: sviatoverb@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4671-1898>

ЖИТТЯ ВІДДАНЕ ОНОМАСТИЦІ: ШТРИХИ ДО НАУКОВОГО ПОРТРЕТА ІРИНИ МИХАЙЛІВНИ ЖЕЛІЗНЯК

У статті схарактеризовано науковий доробок відомого українського мовознавця І. М. Желізняк (25.04.1932—24.06.2020) у різних ділянках вітчизняної ономастики — антропоніміки, гідроніміки, мікротопоніміки, ойконіміки. Акцентовано на багатогранних інтересах науковця: структурно-семантичні особливості давньослов'янських імен-комполітів, походження українських прізвищ, етимологія українських та інослов'янських потамонімів, ойконімів, оронімів, становлення київського мікротопонімікону, українсько-інослов'янські (українсько-південнослов'янські) гідронімні паралелі, проблема слов'янського етногенезу крізь призму власних назв. Окрему увагу зосереджено на науково-організаційній діяльності І. М. Желізняк — як керівника (1985—2002) спершу групи ономастики в межах сектору діалектології та ономастики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, а згодом завідувача відділу ономастики в Інституті української мови НАН України. Наголошено на значущості наукових ідей ученого для сучасних ономастів і прийдешніх дослідників-назовознавців. Актуалізовано внесок І. М. Желізняк у становлення української ономастичної науки.

Ключові слова: антропоніми, гідроніми, ономастика, ономастичні дослідження, І. М. Желізняк

1. ВСТУП

Серед освіченої громадськості побутує справедлива думка, що науковий поступ у суспільстві загалом і в кожній галузі науки зокрема відбувається передусім завдяки самовідданій і невтомній праці конкретних подвижників. В історії науки, як вітчизняної, так і зарубіжної, маємо безліч прикладів на користь такого твердження. І справді, якщо уявити собі ту чи ту наукову ділянку як своєрідну споруду, то цеглинками в ній можна вважати фахові дослідження науковців у цій царині, а скріплювальним розчином — перевірені часом наукові ідеї та підходи.

Ц и т у в а н н я: Вербіч, С. О. (2022). Життя віддане ономастиці: штрихи до наукового портрета Ірини Михайлівни Желізняк. *Українська мова*, 3(83), 87—103. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.03.087>

Безперечно, міцність такої символічної будівлі забезпечують надійні результати досліджень. Спробуємо конкретизувати цю метафору на основі наукового доробку завідувача відділу ономастики Інституту української мови НАН України (1991—2002), доктора філологічних наук, професора Ірини Михайлівни Железняк.

У пропонованій статті зацентровано увагу на науковій ономастичній діяльності І. М. Железняк як антропоніміста й топоніміста, починаючи із 60-х рр. ХХ ст., коли вона була аспіранткою Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, і до початку ХХІ ст., коли Ірина Михайлівна працювала вже як завідувач, а згодом як головний науковий співробітник відділу ономастики Інституту української мови НАН України (остання наукова публікація дослідниці датована 2014 р.).

2. ОСНОВНА ЧАСТИНА

Ірина Михайлівна Железняк народилася 25 квітня 1932 р. в місті Харкові. Невдовзі її родина переїхала до Києва, з яким пов'язане все подальше життя Ірини Михайлівни, її становлення як науковця-ономаста. Тут вона здобула вищу освіту, успішно закінчивши філологічний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Уже в стінах цього навчального закладу І. М. Железняк відчула непереборне бажання стати науковцем. Це й привело її до академічного Інституту мовознавства імені О. О. Потебні, де вона з 1957 р. спершу працювала лаборантом, а потім стала аспіранткою відділу історії мови, у межах якого і сформувалася група ономастів. Зауважмо, що впродовж 1964—1977 рр. цей відділ очолював К. К. Цілуйко, з ім'ям якого пов'язане становлення української академічної ономастики як самостійної галузі мовознавства.

Наукові зацікавлення молодого дослідниці на той час були пов'язані з давньою південнослов'янською (сербською і хорватською) антропонімією. На це вказують її перші публікації: *До семантичної характеристики сербохорватської антропонімії XII—XV ст.* (Київ, 1962), *Типи сербохорватських антропонімічних композитів XII—XV ст.* (Київ, 1963), *Давні сербохорватські відетнонімічні антропоніми* (Київ, 1965). У 1970 р. І. М. Железняк захистила дисертацію *Словотвірна система сербохорватської антропонімії періоду XII—XV ст.* на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Інтерес до антропонімічних студій розширив коло об'єктів дослідження перспективного ономаста. У сфері уваги Ірини Михайлівни на ту пору не лише різноструктурні сербські та хорватські власні особові назви, але й антропоніми-композити в інших слов'янських регіонах, українські прізвища.

Щоб краще зрозуміти особливості становлення творчої манери І. М. Железняк як дослідника слов'янських власних особових назв, коротко схарактеризуємо її антропонімічні студії. Уже в першій публікації із цієї проблематики — *До семантичної характеристики сербохорватської антропонімії XII—XV ст.* — Ірина Михайлівна чітко окреслила методо-

логічні засади аналізу давнього слов'янського іменника: «Слов'янська антропонімія має неабияке значення при вивченні стародавнього періоду історії мови, історії слов'янських племен, їх етнографії. Важливим завданням є всебічний опис слов'янських особових імен — їх семантики і формотворчих засобів» (Желєзняк, 2011, с. 7).

Основним об'єктом своїх ранніх досліджень І. М. Желєзняк обрала сербський і хорватський антропонімікон у ділянці особових імен. На її думку, «докладна семантична класифікація антропонімічних форм дозволить виявити ті шари лексики, які можуть стати відправним пунктом при вивченні формальних особливостей особових імен і допоможуть вирішенню деяких питань, пов'язаних з етногенезом слов'ян» (там само, с. 9). Із погляду мотивації семантики твірних основ сербські (хорватські) антропоніми Ірина Михайлівна поділяла на дві групи: 1) особові імена, утворені від слів, що означають предмети і явища; 2) особові імена, утворені від слів, що означають властивості та якості, наприклад: *Братань, Божниця, Витань, Гостило, Калинь, Руско* та ін. (там само, с. 9).

Як відомо, слов'янські двохосновні імена, композити, вважають найбільш архаїчними з-посеред власних особових назв, успадкованих з індоєвропейської прамови (Milewski, 1993, с. 226). Відповідно лінгвістичний аналіз цього складника слов'янського антропонімікону дає змогу зрозуміти специфіку еволюції праслов'янських імен-композитів у різних слов'янських мовах. Вивчаючи сербські та хорватські двохосновні імена в хронологічних межах XII—XV ст., І. М. Желєзняк виокремлювала такі різновиди вказаного структурного типу: 1) композити, що становлять сполучення двох іменників (напр., *Братосинь*); 2) композити, утворені з двох прикметникових основ (напр., *Драгомилъ*); 3) композити з прикметниковою та іменниковою основами (напр., *Црьномоужь*); 4) композити з іменниковою і прикметниковою основами (напр., *Влькославъ*); 5) композити, утворені поєднанням числівника та постпозитивного іменника (напр., *Пръвославъ*); 6) композити з препозитивною дієслівною основою та іменником (напр., *Десибратъ*); 7) композити з іменником у першій частині та віддієслівною основою в другій (напр., *Богьданъ*) (Желєзняк, 2011, с. 31, 33, 35, 38—40). На підставі аналізу зазначених двохосновних імен дослідниця дійшла слушного висновку, що всі досліджені різновиди антропонімів-композитів відтворюють спільну для всіх слов'янських мов дериваційну модель складних слів (там само, с. 47).

Особливу увагу в контексті вивчення імен-композитів Ірина Михайлівна зосереджувала на характеристиці двохосновних імен із постпозитивними *-слав-*, *-мисл-*, засвідчених у різних слов'янських мовах, наприклад: д.-рус. *Доброславъ*, серб. *Воиславъ*, словн. *Vitislav*, чеськ. *Boleslaw*, пол. *Witoslaw*; д.-рус. *Гостомыслъ*, серб. *Добромысль*, словн. *Godemisl*, чеськ. *Dalemysl*, пол. *Przemysl* (Желєзняк, 2011, с. 75—76, 158). Оригінальною є думка дослідниці щодо первинної семантики композитів із першим компонентом *Гои-* на зразок серб. *Гоимирь, Гоиславъ*. І. М. Желєзняк аргументовано доводить словотвірний зв'язок псл. **gojъ* 'надане життя'

к **gojiti*, зауважуючи при цьому, що інші мовознавці припускали для псл. **gojъ* відмінну семантику: ‘грумада’ (Ф. Безлай), ‘здоров’я, стан здоров’я’ (Т. Маретич) (там само, с. 119—121). До цього ряду варто додати також і реконструкцію Ж. Ж. Варбот — **gojъ* (на основі д.-рус. *gou* ‘мир, спокій’, серб. і хорв. *gōj* ‘мир’, словн. *gōj* ‘догляд’, чеськ., словц. *hoj* ‘достаток’) (Варбот, 1972, с. 59).

У колі наукових інтересів І. М. Желєзняк перебували також історія та походження українських прізвищ. Цій проблемі дослідниця присвятила три статті: *Українські прізвища на -ист (-а, -ий)* (1975), *До історії українських прізвищ* (1976), *Етюд з української антропоніміки: Кармалюк* (1987). У першій із них Ірина Михайлівна акцентувала на групі українських прізвищ із суфіксом *-ист (-иста, -истий)*, мотивованих відповідними прикметниками на зразок: *Джіндџиристий* < *джіндџиристий* ‘кокетливий, чваньковитий’; *Цимбалистий* < *цимбалистий* ‘той, хто грає на цимбалах’. Серед них і досить рідкісні в загальноукраїнському іменникові, як-от *Канелістий* (відзначене лише на Хмельниччині). І. М. Желєзняк із властивою їй ретельністю докладно аналізує кожен антропонім, особливо із затемненим етимологічним, наприклад: *Жубаністий*, що «відбиває досить складний процес іменотворчості. Найімовірніше, прізвище походить від імені або прізвиська *Зубан...* Зміна початкового приголосного відбулася, можливо, внаслідок звуконаслідування як характеристика носія імені, що мав ваду вимови» (Желєзняк, 2011, с. 184). У другій публікації із цього ряду запропоновано дві етимологічні розвідки, присвячені структурно-семантичній характеристиці й етимології українських прізвищ *Добросинець* і *Пустовіт*. Перше цікаве передусім своє твірною основою — ойконімом *Добросин* на Львівщині. Дослідниця виводить його від двохосновного імені **Добросинь*, аналізуючи антропонім у складі формально споріднених композитів із другим компонентом *-син*: **Драгосинь*, **Радосинь* та ін. На думку Ірини Михайлівни, другий складник таких антропонімів не пов’язаний із псл. **synъ*, а має субстратну (фракійську) природу і є результатом праслов’янської адаптації фрак. *zenēs / zenis* ‘народжений, родом із...’ (там само, с. 201, 203). Не ставлячи за мету підтвердити чи спростувати цю версію дослідниці, зауважимо, що не всі з розглядуваних у зазначеному етюді так званих гібридних антропонімів містять постпонент *-sin*. Так, І. М. Желєзняк зараховує до вказаного переліку й ойконім *Гайсин*, що на Вінниччині, вбачаючи в його основі особове ім’я **Ajsinъ* і припускаючи, що «лексичні зв’язки ведуть [його. — С. В.] до болг. *Ойрадин...*, проблематично іллірійського *Oia...*, ірл. *Айлиль*, *Ойлил*, *Ойсин* (VIII—XI ст.)» (там само, с. 202). На нашу думку, ойконім *Гайсин* < *Айсин* (1545 р. — *Аусинъ* (ЛМ, с. 231), 1603 р. — мѣста *Айсина* (АЮЗР VII/2, с. 386), 1629 р. — з *Наусуна* (АЮЗР VII/2, с. 407)) треба пояснювати інакше: як дериват із присвійним суфіксом *-ин* від антропоніма *Айса*, відзначеного в арабському іменникуві, наприклад: *Айса* (*Ісус*), *Айсе* (*Айша*) (Весел., с. 10). Найімовірніше, цей арабський антропонім належав представни-

кові якогось із тюркських племен, який тут оселився. Пізніша назва *Гайсин* фонетично вторинна, виникла внаслідок звукової адаптації на місцевому слов'янському ґрунті. Тому її не можна вважати етимологічною та виводити від антропоніма *Гайса* (Лучик, 2014, с. 146).

Щодо прізвища *Пустовіт*, поширеного в різних регіонах України, то, як переконливо довела І. М. Желєзняк, це вторинна форма до *Пустовійт* (< *Пустовоййт*), що виникла вже на українськомовному ґрунті під дією закону переходу *o* в *i* в закритих складах. На підставі споріднених складних утворень на зразок рос. діал. *пустобородъ*, *пустобородый* 'такий, у якого не росте борода', *пусторост* 'чоловік, у якого немає нащадків', серб. *пусторук* 'той, що нічого не має, з порожніми руками' дослідниця слушно пов'язує прізвище *Пустовійт* із апелятивом *пустовійт* 'людина, що вже не є вітом, але обіймала цю посаду раніше' (Желєзняк, 2011, с. 206, 208).

У статті, присвяченій установленню етимології прізвища відомого українського народного ватажка Устима Кармалюка, авторка, покликаючись на історичні джерела, з'ясовує, що «прізвище його батьків *Карманюк*, причому чіткість написання літери *n* не викликає жодного сумніву...». Отже, справжнє прізвище згаданої особи — *Карманюк*, в основі якого прізвисько *Карман*. На думку І. М. Желєзняк, антропонім *Карман* може походити як від рос. *карман* 'кишеня', так і від тюркського багатозначного апелятива *karman*. З іншого боку, появу прізвиська *Карман* можна тлумачити як наслідок структурних змін первинного *Караман* < укр. *караман* 'назва чорного вола; чорний' (тюркського за походженням) (Желєзняк, 2011, с. 211—213). Викладені аргументи, однак, не вичерпують усіх версій етимологізування антропоніма *Карман*, який може мати й слов'янську природу, причому його етимон не обов'язково пов'язувати з рос. *карман* 'кишеня'. На це вказують споріднені лексеми в різних слов'янських мовах, наприклад: укр. діал. *карман* 'деталь плуга', рос. діал. *карман* 'мішечок, який прив'язують до одягу замість кишені', серб. *кóрман* 'задня частина човна; корма', слвн. *krman* 'стерновий' та ін. Поширеність апелятивів *карман* (< *корман*) із розгалуженою семантикою в різних слов'янських мовах, а також їх онімізація в різних класах слов'янських власних назв (антропоніми, гідроніми, ойконіми) дали вагомий підстави білоруській дослідниці Р. М. Козловій констатувати праслов'янський характер цього слова й реконструювати праформу **kъrmanъ* (Козлова, 1997, с. 306—311).

Значна частина наукового доробку І. М. Желєзняк пов'язана з вивченням гідронімікону України та інших слов'янських регіонів. Вибір цього об'єкта дослідження не випадковий, адже власні назви річок, потоків, з одного боку, зберігають мовну архаїку впродовж тривалого часу, а з другого — є своєрідними свідками історичних процесів, наприклад міграцій населення, у межах різних ареалів. Перша публікація Ірини Михайлівни з гідронімічної тематики *Вивчення гідронімів у межах однієї семіми* датована 1966 р. До аналізу українських й інослов'янських

потамонімів дослідниця зверталася і в наступні періоди своєї творчої біографії. Особливо плідними із цього погляду були 70—80-ті рр. ХХ ст. Однією з проблемних статей авторки, які з'явилися в цей час, є *Українські гідроніми від основи *sal-*, у якій ґрунтовно схарактеризовано ареал слов'янських назв річок і потоків із основою *Сал-* на зразок укр. *Салиха* (бас. Росі й Півд. Бугу), *Сальничка* (бас. Півд. Бугу), рос. *Салинка*, *Сална* (бас. Оки), хорв. *Salnik* (бас. Сави), пол. *Salna* (бас. Вісли) та ін. Своє зацікавлення етимологією цих назв Ірина Михайлівна обґрунтовувала так: «Спроби етимологічних пояснень гідронімів з цією основою суперечливі, оскільки не враховують всього матеріалу. Вони залишають нерозв'язаними часткові питання щодо генезису цих назв у складі слов'янського гідронімікону» (Железняк, 1977, с. 49). В основі слов'янських гідронімів із основою *Сал-* І. М. Железняк убачала і.-є. **sal-* ‘вода, джерело’. Дещо складніше, на її думку, питання з хронологічною атрибуцією суфіксальних частин цих назв. Так, укр. гідронім *Салиха* містить формант *-иха*. Таке ж дериваційне оформлення мають і формально споріднені потамоніми в Чехії та Німеччині. Це дало підстави дослідниці припускати для українських гідронімів і.-є. архетип **Salisa* з подальшою його фонетичною адаптацією на праслов'янському ґрунті (там само, с. 49).

Топонімістам відомо, що власні географічні назви найчастіше мотивовані відповідними місцевими географічними термінами. Багато з них зафіксовано в словникові сучасних мов, зокрема слов'янських. Проте для частини топонімів такі мотиватори не представлені в лексиці сучасних мов. Утім це не означає, що їх не було взагалі, адже вони могли зникнути в процесі мовної еволюції. І саме такі власні географічні назви особливо цікаві для дослідника, оскільки зберігають у своїх основах народні географічні терміни, які вже вийшли з активного мовного вжитку. У цьому контексті заслуговує на увагу стаття І. М. Железняк *Гідроніми України як джерело відновлення деяких географічних термінів*. У її вступній частині авторка слушно зазначає, що «завдяки виявленню гідрооснови, не засвідченої в апелятивній лексиці, виникає можливість ввести гідронім у спільну систему лексики мови, що точніше визначає ареальні, хронологічні, міграційні ознаки назви» (Железняк, 1979, с. 46). На основі докладного структурно-семантичного й етимологічного аналізу потамонімів *Тупча* (бас. Росі), *Кутвиця* (с. Деревки Зіньківського р-ну Полтавської обл.), *Трубич* і *Трубище* (бас. Ірпеня) дослідниця відновлює відповідні географічні апелятиви **тупча* ‘частина суші, яка тупим кутом входить у водойму’, **кутва* з імовірним значенням ‘затока, мис на річці’, **трубич* / **трубище* < *труба* ‘русло річки’ (там само, с. 47, 49, 50).

Окрему сторінку в гідронімічних студіях І. М. Железняк становлять праці, присвячені генетично іншомовним назвам водойм в українському гідроніміконі. До таких, зокрема, належать статті *До походження гідроніма Цибульник* (1971), *З тюркської гідронімії Києва* (1985). У першій із них Ірина Михайлівна справедливо спростовує зв'язок назви р. *Ци-*

бульник (бас. Дніпра) з апелятивом *цибу́ля*. На підставі аналізу історичних джерел авторка переконливо доводить, що цей гідронім постав на тюркськомовному ґрунті й пов'язаний із лексемою *цыбын* 'болотяна місцевість', оформленою суфіксом *-lik* (Желєзняк, 1971, с. 57). У другій проаналізовано назву р. *Іцунь* (бас. Дніпра), що має варіант *Вицунь*. І. М. Желєзняк зазначає, що «на основі слов'янської лексики гідронім не етимологізується. Його гідрооснова простежується у колі тюркських мов» (Желєзняк, 1985, с. 37). Опрацювавши спеціальні дослідження, присвячені структурі, семантиці й етимології тюркської лексики, Ірина Михайлівна доходить слушного висновку про етимологічний зв'язок гідроніма *Іцунь* (*Вицунь*) з д.-тюрк. **iç* > тюрк. *иц* 'пити; джерело', реконструюючи географічний термін **viciin* (**viciin*) 'водопій, місце для напування худоби' (там само, с. 39).

Вершиною гідронімічних досліджень І. М. Желєзняк є праця *Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонаддніпряньського Правобережжя* (1987), що безпосередньо пов'язана з докторською дисертацією *Середньонаддніпряньське Правобережжя і етногенез слов'ян (на матеріалі гідронімії)* (рос. мовою), яку Ірина Михайлівна захистила в 1988 р. У монографії на основі етимологічного аналізу схарактеризовано слов'янську гідронімію досліджуваного регіону різних хронологічних зрізів, з'ясовано природу неслов'янських елементів у гідроніміконі Надросся. Серед генетично слов'янських назв дослідниця розрізняє архаїчні гідроніми, потамоніми, похідні від географічних термінів, і відантропонімі утворення. Очевидно, найцікавішою тут є перша група (давні назви), до якої віднесено такі гідроніми: *Молочна*, *Тупча*, *Гопчиця*, *Хоробра*, *Росава*, *Раставиця*, *Славинка*, *Жидь*, *Медвідка* та ін. Деякі гідроніми із цього ряду, враховуючи досягнення сучасної гідроніміки й залучаючи ширший порівняльний лексичний матеріал, сьогодні можна пояснювати інакше, пропонуючи переконливішу етимологію. Так, у назві р. *Гопчиця* (1606 р. — *Нобсзуса*), що локалізована на Вінниччині й Житомирщині, І. М. Желєзняк убачала псл. корінь **gъb-* < і.-є. **gheub(h)-* 'гнути; кривити; кривизна, викривленість', тобто *Гопчиця* < *Гобчиця* — 'крива річка' (Желєзняк, 1987, с. 53–54). На нашу думку, гідронім *Гобчиця* — це фонетично вторинна форма (з протетичним *g-*) від *Обчиця*, на що промовисто вказує суміжний ойконім *Гопчиця* (Вінницька обл.), для якого відзначено історичну словоформу *Обсзуса* (АЮЗР V/2(1), с. 218). В основі цієї назви — укр. *обчий* 'спільний' (< псл. **obyti-* (ЕСУМ 1, с. 389; 4, с. 147)), оформлений суфіксом *-иця*.

Гідронім *Жидь* (п. Роськи п. Росі) Ірина Михайлівна розглядала в колі назв, пов'язаних із язичницькою міфологією, порівнюючи її з рос. діал. *жіди* 'лісові чорти' (Желєзняк, 1987, с. 69). Проте більше лінгвальних аргументів свідчить на користь іншої етимології цієї назви, яка має низку споріднених утворень із коренем *Жид-* у різних слов'янських регіонах: укр. *Жидок* (бас. Сіверськ. Дінця), рос. *Жидень* (бас. Оки), а також із похідною основою *Жиж-* < *Жидj-*: укр. *Жижка* (бас. Пд. Бугу), зх.-сл. **židava* (бас. Шпрее на території Німеччини). Усі вони мотиво-

вані відповідною апелятивною лексикою з коренем псл. **žid-* < **židъjь* ‘рідкий, мокрий’, **židja* > **žīža* (Вербич, 2017, с. 230—231).

Не менш цікава для лінгвіста й група потамонімів, похідних від географічних термінів, адже з-поміж цих назв гідрооб’єктів наявні як утворення, що мають відповідні апелятиви в сучасному словникові (*Потік, Стрижень, Ржавець, Топило, Струга, Бистриця* та ін.), так і деривати, які не мають підтвердження в апелятивній лексиці сучасної української мови. Цінність таких назв у тому, що вони дають змогу реконструювати відповідні географічні терміни, наприклад: назва стр. *Падалка* < **надалка* ‘водоспад’ (Железняк, 1987, с. 34).

Серед генетично неслов’янських гідронімів досліджуваного басейну І. М. Железняк виокремлювала тюркські (*Гоглуй, Кутлуй, Мокрий Кагарлик* та ін.), балтські (*Шандра, Шевелиха, Атака, Сквир* та ін.), кельтські (*Суба, Субот*) і фракійські (*Касерка, Утора / Втора*) назви. Сьогодні, спираючись на доступні етимологічні дослідження слов’янської апелятивної та онімної лексики, деякі із цих так званих неслов’янських гідронімів можна цілком задовільно пояснювати на питомому, слов’янському, ґрунті. Наприклад: гідронім *Сквира* (до річі, не обмежений лише Середньою Наддніпряниною, пор. іще чеськ. топонім *Skvira* < *skvirati* (Hengst, 2008, с. 55) < псл. **skvira* — дериват із подовженим *ī* < *ь* від форми 1-ї ос. одн. теп. часу **skvyrō* < **skverti* з мотивувальним значенням ‘брудний, поганий’ (Jakubowicz, 2010, с. 135) або ж від **skviriti* ‘скрипіти’, пор. укр. *скві́рити* (ся) ‘плакати, скімлити’ (ЕСУМ 5, с. 268—269); *Рут* < псл. **rutъ* < і.-е. **reu-* / **rou-* ‘рвати, розривати’ (пор. формально споріднені слов’янські апелятиви: ст.-сл. *рута* ‘одяг’, слвн. *rita* ‘т. с.’, серб. *рута* ‘краї одягу’ (Варбот, 1982, с. 40); *Утора* < псл. **ōtora* < **vъterti* (пор. споріднене укр. діал. *тор* ‘рівчик для дна (у бочці)’ (Шульгач, 2010, с. 375)).

Окреме місце в гідронімічних студіях І. М. Железняк посідає проблема українсько-південнослов’янських гідронімічних паралелей, якій дослідниця, крім статті *Гідронімічні паралелі України і Югославії* (*Гидронимные параллели Украины и Югославии*, 1978), присвятила чималий розділ *Балкансько-українські взаємозв’язки і паралелі* в колективній праці *Україна в її міжмовних і міждіалектних зв’язках* (Железняк, 1981, с. 31—65). Це питання, як фрагмент до ширшої проблеми топонімічних збігів у різних слов’янських ареалах, неодноразово привертало увагу Ірини Михайлівни. За її спостереженнями, «топонімічні повтори на сучасних слов’янських теренах — явище закономірне. Їх значна кількість свідчить про генетичні та регіональні зв’язки протягом тривалого часу» (Железняк, 2006, с. 161), а «виникнення тождесних географічних назв на Україні та на Балканах сягає значних хронологічних глибин» (Железняк, 1999, с. 111). Із-поміж абсолютних гідронімічних паралелей України (Правобережної) зі слов’янськими країнами Балканського півострова І. М. Железняк виокремлювала назви гідрооб’єктів: укр. *Конта* (рукав Дніпра; Обухівський р-н Київської обл.) і *Конта* — річка на заході Словенії; укр. *Ібр* (р.,

л. Тетерева п. Дніпра) й *Ибар* (рр., п. Зах. Морави л. Морави п. Дунаю) в Сербії, *Ибър* (тепер *Мариця*) в Болгарії; укр. *Дуброва* (р., л. Стугни п. Дніпра) і *Dubrova (Dubrava)* — річка в бас. Сави (Хорватія). Зазначені гідроніми Ірина Михайлівна кваліфікувала як субстратні в «спільній гідронімії України й Балкан». Зокрема, назви з основами *Дубр-* / *Dubr-* пов'язувала не з псл. **dobrova*, а з давньокельтською основою **dubro-* 'вода' (Желєзняк, 1981, с. 45—46). У цій студії також досліджено генетично слов'янські назви, «як правило, дуже давні, що сягають діалектного рівня праслов'янської мови». Це, наприклад, гідронім *Сутіска* (л. Дністра; Вінницька обл.) і балканські топоніми відповідники в Боснії та Далмації < псл. **soťeska* 'тісний прохід'; карпатсько-балканський ареал гідронімів з основами *Звір-* / *Izvir-* < псл. **jъzvorъ*; гідроніми *Струг*, *Струга* в різних регіонах України й *Strug*, *Struga* в Хорватії та Словенії < псл. **strugъ* і деякі інші назви із суфіксально ускладненими основами на зразок укр. *Сутівка*, *Ситоваха* й балкан. *Sitec*, *Sitnica*, *Sitnik*.

І. М. Желєзняк не оминула увагою й інші топонімічні класи — ойконіми, ороніми, мікротопоніми. Щодо власних географічних назв поселень, то першу її публікацію *Білоруська й українська ойконімія як джерело реконструкції найдавнішого слов'янського антропонімікону (Белорусская и украинская ойконимия как источник реконструкции древнейшего славянского антропонимикона, 1973)* було присвячено реконструктивним можливостям слов'янської ойконімії як важливого джерела для відновлення давніх слов'янських антропонімів. Подальші ойконімічні дослідження Ірини Михайлівни пов'язані переважно з українськими літописними назвами, наприклад: *Історія літописного Мутижиръ* (1974). Більшість із цих студій викладено у формі словникових статей, уміщених в *Етимологічному словникові літописних географічних назв Південної Русі* (див., напр., *Богуславль* (сучасне м. Богуслав Київської обл.), *Бѣльгородъ* (тепер с. *Білогородка* Бучанського р-н Київської обл.), *Вышьгородъ* (нині м. *Вишгород* Київської обл.), *Каневъ* (сучасне м. *Канів* на Черкащині), *Михаиловъ* (тепер с. *Мала Михайлівка* Білоцерківського р-ну Київської обл.), *Товаровъ* (нині с. *Межиріч* Черкаського р-ну Черкаської обл.) (ЕСЛГНПР, с. 20, 27—28, 38—39, 66—67, 89, 158—159) та ін.).

Порівняно з іншими різновидами топонімів ороніми цікавили І. М. Желєзняк меншою мірою. У цьому контексті варто згадати статтю *Європейський ареал оронімів з основою *bheu-s-* (*Європейський ареал оронімів с основою *bheu-s-*, 1993), у якій викладено міркування стосовно етимології літописного ороніма *Бусова* (у передмісті давнього Києва). У його основі дослідниця вбачала і.-є. **bheu-s-* 'набухати, збільшуватися, рости' > 'гора, підвищення, горб' (Желєзняк, 1993, с. 153).

Особливе місце в топонімічних студіях І. М. Желєзняк посідають праці з мікротопонімії Києва. Цей тематичний блок представлений різними дослідженнями й охоплює значний період, починаючи з 80-х рр. ХХ ст. (перша публікація в цьому ряді — *З історії мікротопонімії давнього Києва (назви торговельних шляхів)*, 1980) і до останніх років жит-

тя вченого. У процесі системної цілеспрямованої роботи над назвами дрібних топооб'єктів Києва й Київщини (див. ще численні словникові статті із цієї тематики в *Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі*) в Ірини Михайлівни визрів задум підготувати *Історико-етимологічний словник топонімів Києва*. Першу статтю із цієї серії *Матеріали до «Історико-етимологічного словника топонімії Києва»* вона опублікувала в 2000 р. У ній аналізу фактичного матеріалу передує засаднича преамбула: «Усі давні міста, маючи глибоку історію, відзначаються багатощаровою мікротопонімією... Такі міста мають свою неповторну топонімну ауру, яка створювалась природним (хаотичним) шляхом за внутрішніми законами мови й під впливом історико-етнографічних умов...» (Железняк, 2000, с. 50). Конкретизує це положення внутрішня форма кожної назви, яку Ірина Михайлівна докладно етимологізує. Здебільшого це назви урочищ (*Пунище, Хлопач, Пенні Лози, Полікуклово, Урлева градь* та ін.), а також назви інших топооб'єктів у межах Києва, як-от *Скавика* і *Щекавиця* (ороніми), *Драбські Ворота* (ворота замку на Замковій горі) тощо. Незалежно від географічного типу того чи іншого об'єкта його назва «дихає» давньою історією, відображеною в конкретному мікротопонімі. І лише завдяки прискіпливій увазі науковця відповідна назва розкриє допитливому й небайдужому киянину свої таємниці. Очевидно, саме таку мету ставила собі І. М. Железняк, готуючи перспективну працю *Історико-етимологічний словник топонімії Києва*. Вагомий підсумок студій дослідниці з мікротопонімії Києва становить її праця *Київський топонімікон*, що побачила світ у 2014 р. У ній подано ґрунтовний історико-лінгвістичний аналіз 60 назв мікротопооб'єктів, зокрема *Боричів узвіз, Видубичі, Дорогожичі, Либідь, Лядські Ворота, Сирець, Феофанія, Чмелів Яр* та ін. Деякі з них сьогодні функціонують у зміненій формі, що цілком закономірно з огляду на їхню тривалу історію. Наприклад, мікротопонім *Видубичі*, який більшість киян сьогодні ідентифікує з назвою станції метро. Первісно цей онім позначав узгір'я, урочище. Перша письмова згадка про зазначену місцевість дійшла до нас із 1070 р.: «на *Видобычи*». Ірина Михайлівна подає загальновідому версію походження назви *Видубичі*, пов'язану з князем Володимиром Святославичем, який скинув у Дніпро бовван Перуна, а «язичники бігли берегом і голосили: “Видибай, наш господарю боже, видибай”, ідол нібито виринув саме в урочищі, названому згодом **Видибичі*, пізніше *Видубичі*...». Насправді, як слушно доводить дослідниця, первинна форма цього мікротопоніма, засвідчена в літописі, *Видобичь* — утворення з індивідуально-присвійним суфіксом *-*ь* від антропоніма **Вьдобыть* (Железняк, 2014, с. 31). Назва урочища *Урлева градь* на лівому березі Дніпра, поблизу колишнього с. Позняки, нині збережена в назві вул. *Урлівська* на житловому масиві Позняки в Дарницькому р-ні Києва. Цей мікротопонім цікавий для дослідника передусім своїм атрибутивним складником *Урлева* — дери-ват від нечастотного в слов'янському іменникові особового імені **Урло*

[точніше **Урльо*. — *С. В.*], для якого відзначено вже й не так багато інослов'янських відповідників, пор., напр., болг. прізвище *Урлов*, пол. антропоніми *Urlo*, *Urta*, хорв. прізвище *Urlić* (там само, с. 154). Гадаємо, навіть ці два фрагменти з давнього мікротопонімікону Києва спонукатимуть небайдужого дослідника глибше пізнати історію м. Києва, відображену в назвах об'єктів його тополандшафту.

Велику увагу І. М. Желєзняк приділяла проблемі слов'янського етногенезу крізь призму етимологічного аналізу української гідронімії. Цьому питанню вона присвятила низку публікацій. Зокрема, у статті *Гідронімія України та проблема слов'янського етногенезу* авторка наголошувала на актуальній тезі про те, що гідронімікон України багатий на архаїчні слов'янські назви, які локалізовані здебільшого на правобережжі Верхнього Дністра, у середній і нижній частинах басейну Прип'яті й у Середній Наддніпрянщині (Желєзняк, 1988а, с. 12) і що «результати вивчення гідронімії України дають підстави вважати, що Правобережна Україна брала безпосередню участь у слов'янському етногенезі...», була індоєвропейською етномовною периферією в останній період індоєвропейської спільноти...» (Желєзняк, 1988b, с. 638). Не менш важливий висновок Ірини Михайлівни й про те, що архаїчна праслов'янська гідронімія на Правобережжі, зокрема в басейні Верхнього Дністра, переконливо свідчить про стабільне праслов'янське населення на цих теренах упродовж тривалого періоду (Желєзняк, 1996, с. 31). На це свого часу вказував і В. П. Петров, зауважуючи, що гідронімічний комплекс із основою *Стр-*, відзначений у Верхньо-Середній Наддністріянщині, із цілковитою виразністю підтверджує слов'янську належність давньої місцевої людності (Петров, 1972, с. 87). Своїми гідронімічними студіями в контексті слов'янської етногенетичної проблематики І. М. Желєзняк фактично підважила постулати відомого російського славіста О. М. Трубачова про значний прошарок неслов'янського субстрату в карпатській гідронімії (Трубачев, 1968, с. 279), зазначивши, що «наявність іллірійської, фракійської, кельтської гідронімії на захід від Дніпра, натомість відсутність елементів цих мов в апелятивній лексиці, свідчить про їх незначний вплив, тобто можна говорити тільки про інфільтрацію іллірійського, фракійського чи кельтського населення на терені України. Панівним населенням тут у цей час було слов'янське» (Желєзняк, 1996, с. 70). Ці спостереження І. М. Желєзняк згодом було підтверджено в системному дослідженні гідронімікону Дністра С. О. Вербича (Вербич, 2017).

Окремий аспект багатогранної наукової діяльності І. М. Желєзняк — написання ономастичних статей до енциклопедії *Українська мова*, що потребувало чіткого й лаконічного викладу інформації про основні онімні класи та їхні різновиди, а також про представників академічного осередку Київської ономастичної школи. Матеріали, які підготувала Ірина Михайлівна, опубліковано у трьох виданнях згаданої енциклопедії. До 1-го видання 2000 р. ввійшло 8 статей: *Агіонім*, *Антропонім*, *Імена християнські*, *Імена язичницькі*, *Ім'я особове*, *Міфонім*, *Псевдонім*, *Теонім*.

До 2-го (2004) і 3-го (2007) видань, крім уже зазначених, ще дві статті — *Карпенко Ольга Петрівна, Шульгач Віктор Петрович* — про творчий доробок двох провідних науковців відділу ономастики (тепер відділ історії української мови та ономастики) Інституту української мови НАН України. Указані статті різні за обсягом, що зумовлено специфікою того чи того онімного класу, але всі вони максимально повно, наскільки це можливо для енциклопедії, інформують про характерні риси зазначених онімів, а також про особливості становлення такої важливої галузі ономастики, як антропоніміка. Цілком закономірно, що редакційна колегія енциклопедії *Українська мова* звернулася з проханням підготувати відповідні матеріали саме до І. М. Железняк, зваживши на її значний науковий досвід в ономастичній ділянці українського мовознавства.

І. М. Железняк, активно працюючи на ономастичній ниві, долучилася до підготовки й реалізації низки академічних проєктів, які й сьогодні не втратили своєї актуальності: *Словник гідронімів України* (1979), *Українська гідронімія в її міжмовних і міждіалектних зв'язках* (1981), *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі* (1985), *Словник мікрогідронімів України* (2004).

Важливо також згадати про Ірину Михайлівну як про талановитого координатора української назвознавчої науки. Як уже було зазначено, у 1985 р. вона очолила колектив ономастів Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Проте на ту пору ономастичні дослідження проводили не лише в межах цієї академічної установи, але й у провідних закладах вищої освіти — Донецькому, Львівському, Одеському, Тернопільському, Ужгородському, Чернівецькому університетах. Це ставило на порядок денний українського назвознавства такі актуальні питання: обговорення важливих ономастичних і дотичних до них історичних проблем та координацію ономастичних досліджень у загальноукраїнському масштабі. Для досягнення цієї мети Ірина Михайлівна запропонувала таку форму наукової співпраці, як міждисциплінарний семінар. Перший такий науковий захід, присвячений дослідженню мови й історії Київського Полісся, відбувся в 1986 р. Загалом І. М. Железняк стала натхненником і організатором 13 ономастичних семінарів — 6 в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, 7 — в Інституті української мови НАН України.

Очолюючи колектив академічних ономастів, основну увагу колег Ірина Михайлівна спрямувала на дослідження тих онімних класів, які безпосередньо пов'язані з історією, — гідронімів, ойконімів, антропонімів, етніонімів. Результатом наукової діяльності відділу ономастики вже в Інституті української мови (у співпраці з назвознавцями вітчизняних університетів) стали фундаментальні наукові дослідження, відомі не лише в Україні, але й за її межами, що заслужено закріпило за цим колективом статус провідного ономастичного осередку України. Це насамперед ті видання (збірники наукових праць), наукове редагування яких здійснила І. М. Железняк: *Ономастика України першого тисячоліття на-*

шої ери (1992), *Проблеми регіональної ономастики: Тези доп. і повід. наук. семінару* (1994), *Реконструктивні можливості ономастики: Тези доп. і повід. наук. семінару* (1995), *Ономастика східних слов'ян: Тези доп. наук. семінару* (1996), *Проблеми ономастичного словотвору: Тези доп. наук. семінару* (1997), *Ономастика України та етногенез східних слов'ян* (1998), *Українська ономастика: Матеріали наук. семінару, присв. 90-річчю К. К. Цілуйка* (1998), *Ономастика Полісся* (1999 р.), *Slavica та Baltica в ономастиці України* (1999), *Українська пропріальна лексика: Матеріали наук. семінару* (2000), *Дослідження з ономастики: Зб. наук. праць, присв. пам. О. С. Стрижача* (2008).

Важливо відзначити роль І. М. Желєзняк у вихованні науковців-ономастів. Серед її учнів — О. П. Карпенко (кандидатська дисертація *Структура і генезис гідронімів Нижньої Правобережної Наддніпряниці*, 1985 р.), В. П. Шульгач (кандидатська дисертація *Давньоруська гідронімія басейну річки Стир*, 1990 р.), С. О. Вербич (кандидатська дисертація *Гідронімія басейну Верхнього Дністра*, 1998 р.), О. К. Данилюк (кандидатська дисертація *Географічна термінологія Волині*, 2000 р.), І. Д. Скорук (кандидатська дисертація *Динаміка антропонімікону м. Луцька в ХХ ст.*, 1999 р.). Троє з них — д. ф. н. О. П. Карпенко, д. ф. н. В. П. Шульгач, д. ф. н. С. О. Вербич — сьогодні працюють у відділі історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України, розвиваючи наукові ідеї І. М. Желєзняк, а кандидати філологічних наук О. К. Данилюк та І. Д. Скорук — у Волинському національному університеті імені Лесі Українки, поєднуючи наукову й викладацьку діяльність.

3. ВИСНОВКИ

Упродовж своєї понад 50-річної діяльності спершу в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, а згодом в Інституті української мови НАН України І. М. Желєзняк наполегливо працювала в галузі ономастичних досліджень. Про результативність її роботи свідчить чималий список праць — понад 170, серед яких знакові для українського назвознавства монографії *Нарис сербохорватського словотворення (суфіксальна система сербохорватської антропонімії XII—XV століть) (Очерк сербохорватского словообразования (суффиксальная система сербохорватской антропонимии XII—XV веков)*, 1969), *Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонаддніпрянського Правобережжя* (1987), *Слов'янська антропоніміка (вибрані статті)* (2011), *Київський топонімікон* (2014), а також численні статті в різних українських та зарубіжних виданнях. До них повсякчас звертаються ономасти, шукаючи підтвердження своїх ідей і гіпотез щодо походження тих чи тих українських власних особових і географічних назв. На жаль, сьогодні Ірина Михайлівна вже не з нами, її колегами, — 24 червня 2020 р. завершилося земне життя цієї шанованої людини й науковця. Однак лишилися пам'ять про неї як про сумлінного дослідника власних назв та організатора української ономастичної науки, а також

її праці, з яких іще довго вибиратимуть раціональне зерно і сучасні, і майбутні подвижники вітчизняного назвознавства.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АЮЗР — *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*. (1859—1914). (ч. I—VIII). Київ: Типографія Г. Т. Корчак-Новицького.
- Весел. — Веселовский, С. Б. (1974). *Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии*. Москва: Наука.
- ЕСЛГНПР — Стрижак, О. С. (ред.). (1985). *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. Київ: Наукова думка.
- ЕСУМ — Мельничук, О. С., Білодід, І. К., Коломієць, В. Т., Ткаченко, О. Б., Лукінова, Т. Б., Півторак, Г. П., & Склярєнко, В. Г. (ред.). (1982—2012). *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* (т. 1—6). Київ: Наукова думка.
- ЛМ — Кравченко, В. (уклад.). (2005). *Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року*. Київ: [б. в.].

ЛІТЕРАТУРА

- Варбот, Ж. Ж. (1972). К реконструкции чередования гласных в некоторых славянских этимологических гнездах. В О. Н. Трубачев (ред.), *Этимология. 1970* (с. 55—64). Москва: Наука.
- Варбот, Ж. Ж. (1982). К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен. IX (**zoriti* / **zariti* II, **obsogъ* и **obsožiti*, **syknŏti*, **rgъvъnъ* и **rija*, **guzlo*). В О. Н. Трубачев (ред.), *Этимология. 1980* (с. 30—36). Москва: Наука.
- Вербиц, С. О. (2017). *Гідронімія басейну Дністра*. Луцьк: Терен.
- Железняк, І. М. (1971). До походження гідроніма *Цибульник*. У К. К. Цілуйко (ред.), *Питання гідроніміки. Матеріали III Республіканської ономастичної (гідронімічної) наради* (с. 55—60). Київ: Наукова думка.
- Железняк, І. М. (1977). Українські гідроніми від основи **sal-*. *Мовознавство*, 6, 49—54.
- Железняк, І. М. (1979). Гідроніми України як джерело відновлення деяких географічних термінів. *Мовознавство*, 4, 46—52.
- Железняк, І. М. (1981). Балкансько-українські взаємозв'язки і паралелі. В О. С. Стрижак (ред.), *Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках* (с. 31—65). Київ: Наукова думка.
- Железняк, І. М. (1985). З тюркської гідронімії Києва. *Мовознавство*, 3, 37—40.
- Железняк, І. М. (1987). *Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонадніпряньського Правобережжя*. Київ: Наукова думка.
- Железняк, І. М. (1988а). Гідронімія України та проблема слов'янського етногенезу. У *X Міжнародний з'їзд славістів. Софія, вересень 1988 р. Слов'янське мовознавство. Доповіді* (с. 5—15). Київ: Наукова думка.
- Железняк, І. М. (1988b). Гидронимия Украины и проблема славянского этногенеза. У *X Международен конгрес на славиците. София 14—22 септември 1988 г.: Резюме на докладите* (с. 638). София: Издателство на Българската академия на науките.
- Железняк, І. М. (1993). Европейский ареал оронимов с основой **bheus-*. В В. В. Иванов (ред.), *Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. 1988—1990* (с. 145—155). Москва: Наука.
- Железняк, І. М. (1996). Ономастична лексика і український етногенез. *Вісник Національної академії наук України*, 1—2, 30—33.
- Железняк, І. М. (1996). Ономастика та періодизація глотогенезу в Україні (до постановки питання). В А. Івченко & О. Тараненко (ред.), *III Міжнародний конгрес україністів (26—29 серпня 1996 р.): Мовознавство* (с. 68—73). Харків: Око.
- Железняк, І. М. (1999). Гідронімія басейну Тетерева в контексті балканських та інших ономастичних зв'язків. В І. М. Железняк (ред.), *Ономастика Полісся* (с. 110—138). Київ: [б. в.].

- Желєзняк, І. М. (2000). Матеріали до «Історико-етимологічного словника топонімії Києва». В І. М. Желєзняк (ред.), *Українська пропріальна лексика: Матеріали наукового семінару 13—14 вересня 2000 р.* (с. 50—55). Київ: Кий.
- Желєзняк, І. М. (2006). Ойконім Мозируслов'янськомуконтексті. В. А. В. Солахаў & В. В. Шур (ред.), *Надзённыя праблемы лексікалогіі і анамастыкі славянскіх моў* (с. 161—162). Мазыр: МДПУ імя І. П. Шамякіна.
- Желєзняк, І. М. (2011). *Слов'янська антропоніміка (вибрані статті)*. Київ: Кий.
- Желєзняк, І. М. (2014). *Київський топонімікон*. Київ: Кий.
- Козлова, Р. М. (1997). *Структура праславянського слова (Праславянское слово в генетическом гнезде)*. Гомель: [б. и.].
- Лучик, В. В. (2014). *Етимологічний словник топонімів України*. Київ: Академія.
- Петров, В. П. (1972). *Етногенез слов'ян: джерела, етапи розвитку і проблематика*. Київ: Наукова думка.
- Трубачев, О. Н. (1968). *Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация*. Москва: Наука.
- Шульгач, В. П. (2010). Лексичні архаїзми наддністрянських говорів (етимологічні нотатки). У *Мовознавчі студії. Вип. 3: Діалект у лінгвокультурологічному просторі (За матеріалами Міжнародної наукової конференції на пошану 100-річчя від дня народження проф. Гаврила Шила)* (с. 374—377). Дрогобич: Швидкодрук.
- Hengst, K. (2008). Gedanken zur Erklärung des tschechischen Ortsnamens Cheb. *Onomastica Slavogermanica, XXV, 80(5)*, 51—57.
- Jakubowicz, M. (2010). *Drogi słów na przestrzeni wieków: zarys słownika motywacji semantycznych na materiale przymiotników słowiańskich odziedziczonych z prasłowiańszczyzny*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Мілевський, Т. (1993). *О pochodzeniu słowiańskich imion złożonych. Teoria, typologia i historia języka* (s. 226—237). Kraków: Universitas.

Статтю отримано 08.06.2022

Статтю схвалено 24.10.2022

LEGEND

- AIuZR — *Arhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Vremennoi komissiei dlia razbora drevnih aktov, vysochaishe uchrezhdennuiu pri Kievskom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatore. (1859—1914)*. (Vols. 1—8). Kyiv: Tipografiia G. T. Korchak-Novitskogo (in Ukrainian).
- Vesel. — Veselovskii, S. B. (1974). *Onomastikon: Drevnerusskie imena, prozvizhha i familii*. Moscow: Nauka (in Russian).
- ESLHNPR — Stryzhak, O. S. (Ed.). (1985). *Etymolohichnyi slovnyk litopysnykh heohrafichnykh nazv Pivdennoi Rusi*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- ESUM — Mel'nychuk, O. S., Bilodid, I. K., Kolomiets', V. T., Tkachenko, O. B., Lukinova, T. B., Pivtorak, H. P., & Skliarenko, V. H. (Eds.). (1982—2012). *Etymolohichnyi slovnyk ukrains'koï movy: v 7 t.* (Vols. 1—6). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- LM — Kravchenko, V. (Ed.). (2005). *Lytovs'ka metryka. Knyha 561: Revizii ukrains'kykh zamkiv 1545 roku*. Kyiv: [b. v.] (in Ukrainian).

REFERENCES

- Varbot, Zh. Zh. (1972). K rekonstruktsii cheredovaniia glasnyh v nekotoryh slavianskikh etimologicheskikh gnezdah. In O. N. Trubachev (Ed.), *Etimologiya. 1970* (pp. 55—64). Moscow: Nauka (in Russian).
- Varbot, Zh. Zh. (1982). K rekonstruktsii i etimologii nekotoryh praslavianskikh glagol'nyh osnov i otglagol'nyh imen. IX (*zoriti / *zariti II, *obsog" i *obsoziti, *syknoti, *r'v'n' i *ruja, *guzlo). In O. N. Trubachev (Ed.), *Etimologiya. 1980* (pp. 30—36). Moscow: Nauka (in Russian).
- Verbych, S. O. (2017). *Hidronimiiia baseinu Dnistra*. Lutsk: Teren (in Ukrainian).
- Zheliezniak, I. M. (1971). Do pokhodzhennia hidronima *Tsybulnyk*. In K. K. Tsiluiko (Ed.), *Pytannia hidronimiky: Materialy III Respublikans'koï onomastychnoi (hidronimichnoi) narady* (pp. 55—60). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

- Zheliezniak, I. M. (1977). Ukraïns'ki hidronimy vid osnovy *sal-. *Movoznavstvo*, 6, 49—54 (in Ukrainian).
- Zheliezniak, I. M. (1979). Hidronimy Ukraïny iak dzherelo vidnovlennia deiakykh heohrafichnykh terminiv. *Movoznavstvo*, 4, 46—52 (in Ukrainian).
- Zheliezniak, I. M. (1981). Balkans'ko-Ukraïns'ki vzaiemozv"iazky i paraleli. In O. S. Stryzhak (Ed.), *Hidronimii Ukraïny v ii mizhmovnykh i mizhdialektnykh zv"iazkakh* (pp. 31—65). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Zheliezniak, I. M. (1985). Z tiurks'koi hidronimii Kyieva. *Movoznavstvo*, 3, 37—40 (in Ukrainian).
- Zheliezniak, I. M. (1987). *Ros' i etimolinhvistychni protsesy Seredn'onaddnyprians'koho Pravoberezhzhia*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Zheliezniak, I. M. (1988a). Hidronimii Ukraïny ta problema slov"ians'koho etnohenezu. In *X Mizhnarodnyi z"їzd slavistiv. Sofiia, veresen' 1988 r. Slov"ians'ke movoznavstvo. Dopovidi* (pp. 5—15). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Zheliezniak, I. M. (1988b). Gidronimii Ukraïny i problema slavianskogo etnogeneza. In *X Mezhdunaroden kongres na slavistite. Sofiia 14—22 septemvri 1988 g.: Reziumenta na dokladi* (p. 638). Sofia: Izdatel'stvo na B'lgarskata akademiia na naukite (in Russian).
- Zheliezniak, I. M. (1993). Evropeiskii areal oronimov s osnovoi *bheus-. In V. V. Ivanov (Ed.), *Obshchieslavianskii lingvisticheski atlas: Materialy i issledovaniia. 1988—1990* (pp. 145—155). Moscow: Nauka (in Russian).
- Zheliezniak, I. M. (1996). Onomastychna leksyka i ukraïns'kyi etnohenez. *Visnyk Natsionalnoi Akademii Nauk Ukraïny*, 1—2, 30—33 (in Ukrainian).
- Zheliezniak, I. M. (1996). Onomastyka ta periodyzatsiia hlohohenezu v Ukraini (Do postanovky pytannia). In A. Ivchenko & O. Taranenko (Eds.), *III Mizhnarodnyi konhres ukraïnistiv (26—29 serpnia 1996 r.): Movoznavstvo* (pp. 68—73). Kharkiv: Oko (in Ukrainian).
- Zheliezniak, I. M. (1999). Hidronimii baseinu Tetereva v konteksti balkans'kykh ta inshykh onomastychnykh zv"iazkiv. In I. M. Zheliezniak (Ed.), *Onomastyka Polissia* (pp. 110—138). Kyiv: [b. v.] (in Ukrainian).
- Zheliezniak, I. M. (2000). Materialy do "Istoryko-Etymolohichnoho slovnyka toponimii Kyieva". In I. M. Zheliezniak (Ed.), *Ukraïns'ka proprial'na leksyka: Materialy naukovoho seminaru 13—14 veresnia 2000 r.* (pp. 50—55). Kyiv: Kyi (in Ukrainian).
- Zheliezniak, I. M. (2006). Oikonim Mozyr u slov"ians'komu konteksti. In A. V. Solahau & V. V. Shur (Eds.), *Nadzionnyia prablemy leksikologii i anamastyki slavianskikh mou* (pp. 161—162). Mazyr: MDPU imia I. P. Shamiakina (in Ukrainian).
- Zheliezniak, I. M. (2011). *Slov"ians'ka antroponimika (Vybrani statii)*. Kyiv: Kyi (in Ukrainian).
- Zheliezniak, I. M. (2014). *Kyivs'kyi toponimikon*. Kyiv: Kyi (in Ukrainian).
- Kozlova, R. M. (1997). *Struktura praslavianskogo slova (Praslavianskoe slovo v geneticheskom gnezde)*. Gomel: [b. i.] (in Russian).
- Luchyk, V. V. (2014). *Etymolohichni slovnyk toponimiv Ukraïny*. Kyiv: Akademiia (in Ukrainian).
- Petrov, V. P. (1972). *Etnohenez slov"ian: Dzherela, etapy rozvytku i problematyka*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Trubachev, O. N. (1968). *Nazyvaniia rek Pravoberezhnoi Ukrainy. Slovoobrazovanie. Etimologiiia. Etmicheskaia interpretaciia*. Moscow: Nauka (in Russian).
- Shul'hach, V. P. (2010). Leksychni arkhazmy naddnyprians'kykh hovoriv (Etymolohichni notatky). In *Movoznavchi studii. Vyp. 3: Dialekt u linhvokul'turolohichnomu prostori (Za materialamy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii na poshanu 100-richchia vid dnia narodzhennia prof. Havryla Shyla)* (pp. 374—377). Drohobych: Shvydkodruk (in Ukrainian).
- Hengst, K. (2008). Gedanken zur Erklärung des tschechischen Ortsnamens Cheb. *Onomastica Slavogermanica*, XXV, 80(5), 51—57 (in German).
- Jakubowicz, M. (2010). *Drogi slyw na przestrzeni wiekyw: zarys slownika motywacji semantycznych na materiale przymiotnikow slowiaskich odziedziczonych z praslowianszczyzny*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy (in Polish).
- Milewski, T. (1993). O pochodzeniu slowiaskich imion zlozonych. In *Teoria, typologia i historia języka* (pp. 226—237). Krakow: Universitas (in Polish).

Received 08.06.2022

Accepted 24.10.2022

Sviatoslav Verbych, Doctor of Philology, Senior Research,
Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics,
Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: sviatoverb@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4671-1898>

**LIFE FOR ONOMASTICS: A SCIENTIFIC PORTRAIT
OF IRYNA MYKHAILIVNA ZHELIEZNIAK**

The article characterizes the scientific achievements of the famous Ukrainian linguist I. M. Zheliezniak (April 25, 1932 — June 24, 2020) in various areas of national onomastics — anthroponymics, oikonymics, hydronymics, microtoponymics. The focus is on the multifaceted interests of the scientist: structural and semantic features of Old Slavic composite names, the origin of Ukrainian surnames, the etymology of Ukrainian and non-Slavic potamonyms, oikonyms, oronyms, the formation of the Kyiv microtoponymicon, Ukrainian-non-Slavic (Ukrainian-South Slavic) hydronyms parallels, the problem of Slavic ethnogenesis through the prism of proper names. The works of Iryna Mykhailivna, important for domestic onomastics, from various onomastics branches are described. Her organizational activities are outlined, in particular, as the head (1985—2002) of the first group of onomastics within the dialectology and onomastics sector of the Potebnia Institute of Linguistics of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, and later the Department of Onomastics within the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine. Iryna Mykhailivna was the inspirer and organizer of onomastic seminars at the Potebnia Institute of Linguistics of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR and the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, she was a scientific editor of collections of scientific works, known not only in Ukraine, but also abroad, and the author of onomastic articles in three editions of the Ukrainian language encyclopedia. The article emphasizes the importance of the scientific ideas of I. M. Zheliezniak for modern and future scientists-onomastics. The scientist's contribution to the formation of Ukrainian onomastic science is updated.

Keywords: anthroponyms, hydronyms, onomastics, onomastic studies, I. M. Zheliezniak

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.03.104>
УДК 811.161.2'1(092)

М. П. ДЕМ'ЯНЮК, кандидат філологічних наук, науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики,
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: demjaniuk@bigmir.net
<https://orcid.org/0000-0002-6398-9974>

ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ МИКОЛИ ГРУНСЬКОГО

У статті проаналізовано наукову спадщину відомого українського мовознавця Миколи Кузьмича Грунського (10.10.1872—13.08.1951), яка охоплює широкий діапазон лінгвістичних проблем. Зосереджено увагу на студіях ученого в галузі історії слов'янських мов та літератур, дослідженні давніх текстів, історії орфографії, проблемах українського правопису.

Ключові слова: історія мови, орфографія, палеографія, слов'янські мови

1. ВСТУП

Цьогоріч філологічна громадськість відзначатиме 150 років від дня народження Миколи Кузьмича Грунського (1872—1951). Микола Кузьмич належить до кола вчених, які в історії української лінгвістики формують основу національної ідентичності. Його наукова спадщина — невід'ємна частина українського мовознавства та історії української літературної мови, фундамент для подальших лінгвістичних досліджень. За роки невтомної професійної діяльності Микола Кузьмич написав та опублікував понад 200 наукових робіт, серед яких монографії, видання пам'яток, навчальні посібники й теоретичні статті, присвячені різноаспектним питанням історії слов'янських мов і літератур, української літературної мови, правопису, історії та письма.

2. ЖИТТЄВИЙ І НАУКОВИЙ ШЛЯХ

М. К. Грунський народився 10 жовтня 1872 року на Слобожанщині, у місті Суми в родині адвоката. Початкову освіту здобував у Сумській гімназії. Маючи непереможне бажання навчатися, юнак вирушає до Харкова, де стає студентом історико-філологічного факультету Харківського університету. Саме тоді він розпочинає свій науковий шлях.

Ц и т у в а н н я: Дем'янюк, М. П. (2022). Історико-лінгвістична проблематика в науковому доробку Миколи Грунського. *Українська мова*, 3(83), 104—114. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.03.104>

Дослідницька майстерність молодого вченого простежується в його перших наукових публікаціях: *Новый труд по славяноведению* (1894), *Умственное движение на Руси в XVI столетии* (1894), *Русские писатели у южных славян* (1895).

Після закінчення університету талановитого студента залишають на кафедрі. Саме тоді він робить перші кроки й у викладацькій справі — починає читати курс з історії слов'янської літератури та мови, старослов'янської палеографії.

У 1903 р. дослідник переїздить до міста Юр'єв (Естонія), де йому запропоновано посаду викладача в місцевій гімназії. Через декілька років отримує призначення до Юрїївського університету на посаду доцента російської мови та літератури, де працює до 1912 р. Одночасно викладає на курсах підготовки вчителів середніх навчальних закладів.

3. ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНІХ ТЕКСТІВ

У цей період окреслюється коло наукових зацікавлень М. К. Грунського: питання давньої слов'янської писемності та палеографії, дослідження давніх слов'янських пам'яток, походження слов'янських алфавітів.

Писемні пам'ятки — основне джерело вивчення історії становлення та розвитку мови, тому особливу увагу дослідник приділяв саме давнім творам. Вагомим науковим доробком є його студії над текстами, які належать до найдавнішого періоду формування писемної мови: *Празькі глаголичні уривки*, *Зографське та Охридське Євангелія*, *Фрейзінгенські манускрипти*, *Київські глаголичні листки*.

У праці, присвяченій *Празьким глаголичним уривкам*, на підставі докладного палеографічного, графічного та мовного аналізу М. К. Грунський виділяє спільні елементи цього твору й тексту *Київських глаголичних листків*. Відзначає подібні риси в системі наголосів та мові. Ці дані, на думку автора, могли б свідчити, що обидві пам'ятки мали спільне джерело, на основі якого були створені: «то сходство, которое обнаруживается с Киевскими Листками в языкѣ и палеографіи, заставляеть нас считать, что первоначальнымъ оригиналомъ, легшим в основу... были памятники, принадлежащие к той же группѣ, какъ и Киевские Листки» (Грунский, 1905b, с. 26).

Особливе місце в наукових студіях М. К. Грунського займають *Київські глаголичні листки* — найвідоміші й найстаріші серед давніх слов'янських текстів, де засвідчено старослов'янську мовну систему IX—X ст. Це — слов'янський переклад латинського місала, або сакраментія (богослужбової книги, що містить тексти католицької Літургії). Пам'ятка невелика за обсягом і налічує лише сім пергаментних аркушів.

Дослідженню тексту цього твору присвячено магістерську роботу М. К. Грунського зі слов'янської філології — *Памятники и вопросы старославянской письменности*, яку він успішно захистив 1907 р.

Учений висловлює власні спостереження щодо просодичної системи, мови, графічних та фонетичних її особливостей.

Оскільки *Київські глаголичні листки* мають досить розгалужену систему нарядкових знаків, М. К. Грунський припускає, що тут відбито наголоси та довготи «формою подібних до грецьких придихів — тонкого (псиле) та густого (дасея), наголосів, титлів. Сама форма знаків — найдавніша, це форма, яку ми знаходимо в грецьких рукописах VIII—IX вв.» (Грунський, 1928а, с. 9). У своїх мовознавчих студіях дослідник вказує, що власне накреслення букв у цьому творі є своєрідним глаголичним уставом (Грунський, 1904, с. 54). Подібні форми нарядкових знаків (наголосів) мовознавець відзначає і в трьох давніх церковнослов'янських віршованих текстах IX—X ст., і в деяких староболгарських творах (Грунський, 1901, с. 32).

Мова пам'ятки, як стверджує мовознавець, «дає багато цікавого матеріалу, перш за все, відрізняючись цільністю..., правильним вживанням так званих глухих і носових голосних, чого ми не бачимо в інших пам'ятках» (Грунський, 1928а, с. 5). Звертає увагу М. К. Грунський ще на одну особливість Київських глаголичних листків, а саме на «перехід *д, т, у, ц*, що ми бачимо у західно-слов'янських мовах» (там само, с. 15).

Дослідник Київського місала В. В. Німчук зазначає, що «на відміну від усіх попередніх і абсолютної більшості наступних дослідників КЛ [*Київські глаголичні листки*. — М. Д.] М. К. Грунський окремо розглянув мову пам'ятки на всіх лінгвістичних рівнях» (Німчук, 1983, с. 68).

Загалом мовознавець докладно схарактеризував мовні та палеографічні особливості давнього тексту, проте оминув увагою місце й час створення пам'ятки, зацентрувавши лише на тому, що вона не належить до часів Кирила та Мефодія, хоча є найдавнішою серед усіх відомих пам'яток. Також немає достатніх даних для встановлення місця її виникнення (Грунський, 1904, с. 58—60).

Особливу увагу в опрацюванні давніх слов'янських текстів учений приділяв не лише вивченню їхньої мови, а й питанням походження глаголичного письма.

Дискусії щодо походження глаголиці тривають з кінця XIX ст. Уперше на цю проблему у своїх наукових розвідках звернув увагу англійський учений І. Тейлор, склавши порівняльні глаголицькі та грецькі таблиці. Його теорію далі в дослідженнях розвинули В. В. Ягич, Й. Вайс та ін. мовознавці. Основу глаголиці вчені вбачали у грецькому мінускульному письмі, яке використовувалося для запису священних богослужбових книг слов'янською мовою. Іван Огієнко зазначав, що літери глаголиці лінгвісти виводять «не з однієї грецької курсивної чи мінускульної букви але з сполучення букв... цебто виставляють ще й теорію т. зв. лігатур...» (Огієнко, 1937, с. 74).

Ретельно проаналізувавши глаголичне письмо, М. К. Грунський висловив думку про неприродність теорії грецького походження глаголиці. Зокрема, досить сумнівною для нього є теорія сполучення букв. Учений зауважує, що виведення усіх букв з грецького курсиву не має графічного підтвердження. Однак він погоджується, що деякі букви могли утворитися на основі грецького курсиву, але «глаголиця в цілому, як певна система»

утворитися в такий спосіб не могла (Грунський, 1928b, с. 271). Головною метою теорії грецького походження автор вважає потребу обґрунтування твердження «про поступовий шлях запозичення та утворення глаголиці... із грецької абетки для потреб слов'янських» (там само, с. 271).

Систематизування зібраного матеріалу, ґрунтовний лінгвістичний аналіз дали змогу дослідникові дійти висновку, що у цьому давньому письмі поєднано декілька елементів різних абеток, зокрема, грецьких, латинських, єврейських: «Відкинувши штучні методи й не притягаючи фактів до раніше утвореної теорії, ми мусимо припустити, що глаг. абетку було складено на основі різних абеток... на взірць грецької, латинської та східних абеток... напр. глаг. ш, ц, ч виникли, як гадали й раніше, на ґрунті писань семітських, зокрема — жидів» (Грунський, 1928b, с. 269). Детальний аналіз давніх текстів дав підстави М. К. Грунському стверджувати, що глаголиця давніша за кирилицю. Ідею більш давнього походження глаголичного письма у своїх наукових студіях доводили й інші лінгвісти, зокрема Г. Добнер, П. Й. Шафарик (Леута, 2001, с. 42).

М. К. Грунський висловив думку, що глаголиця не з'явилася еволюційним шляхом, її творцем він визнавав св. Костянтина (Кирила), який вніс «різні елементи, складаючи абетку, уживши для основи цієї абетки тих даних, які почасти вже існували на слов'янському ґрунті з джерел грецьких» (Грунський, 1928b, с. 271).

Цікавим для М. К. Грунського було дослідження ще однієї визначної пам'ятки — *Слова о полку Ігоревім*. Результати цієї роботи викладено в низці наукових розвідок, зокрема: *Питання про автора «Слова о полку Ігоревім»* (1927), *Форма і композиція «Слова о полку Ігоревім»* (1928с), *Слово о полку Ігоревім* (1931). Учений зробив і прозовий переклад цього твору українською мовою, який уперше було опубліковано вже після його смерті. Як зазначав Ю. Шевельов (Шерех), «праця над «Словом о полку Ігоревім» зосереджувалася на коментуванні окремих «темних місць» тексту і на його популяризації» (Шерех, 1991, с. 467).

Багато й плідно працює мовознавець і над питаннями синтаксису слов'янських мов. Підсумком його роботи стала публікація матеріалів докторської дисертації *Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков* (1910—1912), яка отримала схвальні відгуки від багатьох відомих славістів, зокрема О. О. Шахматова, П. Ф. Фортунатова, С. К. Булича, І. О. Бодуена-де-Куртене, Ю. Ф. Карського (Багрянний, 1942, с. 3).

У 1915 р. Микола Кузьмич переїжджає до Києва, де починає працювати на кафедрі російської мови Київського університету. Через декілька років він очолив кафедру, якою беззмінно керував до 1937 р.

Мовознавець розширює коло своїх наукових інтересів і саме в ці роки, як зазначає Л. А. Булаховський, «зацікавився роботою над українською мовою і став багато та енергійно працювати на цій новій для нього ділянці слов'янської філології переважно як популяризатор і майже виключно разом з іншими — своїми учнями по Київському університету» (Булаховський, 1952, с. 54).

4. ПРАВОПИСНА ПРОБЛЕМАТИКА

У період становлення та розвитку молодого української держави важливе значення мали питання унормування української мови. Питання принципів формування правопису української мови, орієнтування на засади фонетичного та етимологічного написання — проблеми, що мають свою особливу історію в українському мовознавстві.

Упродовж 20—30-х рр. ХХ ст. М. К. Грунський працює у складі різних комісій та активно долучається до формування основних правописних засад української мови. Тоді в науковому середовищі тривали обговорення щодо необхідності створення єдиного правопису з урахуванням правописної історії і традиції української мови. Ось як відгукується про роботу мовознавців (комісії) О. Н. Синявський: «Щодо свого одного з найголовніших завдань — спрощення правопису, то Комісія далека була від тенденції спрощувати за всяку ціну, бо завсіди виходила з принципу — правопис для мови, а не навпаки, як і мова для людини, а не навпаки... й завдання дати такий матеріал і так, щоб із нього могла покористати кожна більш-менш письменна людина» (Синявський, 1931, с. 97).

Орфографічні питання, пов'язані з проблемами усталеності правописних норм української мови, викладено у працях *Український правопис* (1929) та *Основи нового українського правопису* (1929).

Закцентовано увагу, насамперед, на основних засадах проєкту українського правопису 1928 р. Дослідження містять цінні коментарі стосовно основних правописних принципів, проблем фонетичного та етимологічного написання, історичного розвитку певних мовних явищ. М. К. Грунський схилився до думки, що правопис має ґрунтуватися на фонетичних принципах. Однак повною мірою це зробити неможливо, оскільки «консервативність правопису не дозволяє йому відтворювати всі відтінки мови» (Грунський, 1929б, с. 11—12), тому у правописі мають чергуватися «елементи фонетичні з елементами етимологічними» (там само, с. 12).

У коментарях знаходимо певні міркування та зауваження мовознавця щодо питань, які й на сьогодні викликають бурхливі дискусії серед науковців. Так, уживання букви *г* він пояснює історією лексичних запозичень: «спочатку при передаванні чужомовного слова вживався *г*, а потім поступово цю букву замінює *з*», оскільки «...слово давно запозичене — воно зукраїнізувалося, і має властивий українській мові звук *з*» (Грунський, 1929а, с. 33). Зауважує, що *г* не лише засвоювався разом з іншомовними словами, а й розвивався на власному фонетичному ґрунті з *к*: «...у старих українських пам'яток ми бачимо спроби передавати польський, німецький, а також латинський *г* через *кг* ... та *к*» (там само, с. 34). М. К. Грунський відзначає, що послідовно писати букву *г* маємо в усіх нещодавно запозичених словах, що мають у написанні *g* (*арунт*, *гвардія*, *гірлянда*, *інтелігент*), у словах, що вже українізувалися маємо вживати *з* (там само, с. 34—35).

За таким принципом М. К. Грунський рекомендує писати літеру *л* у словах іншомовного походження. Зазначає, що написання м'якого або твердого *л* залежить від мови-джерела, з якого лексема була запозичена, й акцентує, що в українській мові зберігатиметься відповідно й вимова запозиченого слова: «...старші запозичення особливо до середини 19 віку віддаються через склади з твердим *л*, пізніші — з м'яким *л*. Тут треба все ж зазначити, що не тільки принцип часу запозичення відіграє роллю, але і те, відкіля береться слово» (Грунський, 1929а, с. 36).

Учений пропонує ввести й відповідні знаки на позначення африкат *дж* і *дз*, властивих українській мові, які відрізняються від сполучення звуків *д-ж*, *д-з*, оскільки «старовина визначила особливу букву *дзе*... цей знак ми маємо в старих слов'янських пам'ятках» (Грунський, 1929б, с. 9).

Складною проблемою, на думку М. К. Грунського, залишається написання *і* або *и* після літер, що позначали приголосні. В *Українській граматиці* зазначено, що важко встановити правило, коли чужомовне *і* передається через *і*, а коли через *и* (Грунський, 1918, с. 17). Отже, у запозиченнях, де немає різниці між *і* та *и*, мовознавець пропонує послідовно писати *и*, оскільки «ця різниця утворюється вже в українській графіці, послідовніше буде такої різниці не робити... щоб у словах чужомовного походження, у словах, які мусять бути якомога скоріше зукраїнізовані, писати тільки *и*» (Грунський, 1929б, с. 12—13).

М. К. Грунський вважає, що додаткового врегулювання потребують і деякі морфологічні питання. Зокрема щодо запропонованої у проекті Правопису норми уніфікувати написання закінчення *и* в усіх іменниках жіночого роду на приголосний у родовому відмінку однини — *ночи*, *молоди*, *тіни*, *радости*. Така вимова характерна лише для живого діалектного мовлення. Природною формою для української літературної мови є закінчення *и* в іменниках жіночого роду на *-сть*, оскільки «твердість закінчення почується лише в таких формах» (Грунський, 1929б, с. 26).

Поряд із правописними питаннями дослідник вивчає і питання пунктуаційні. Формування та становлення системи розділових знаків української мови відбувалося упродовж тривалого історичного часу. У першій третині ХХ ст. українські мовознавці посилили увагу як до теоретичного осмислення, так і до напрацювань практичного вживання розділових знаків. Спроби теоретичного обґрунтування пунктуації в українському мовознавстві цього періоду знаходимо у працях, присвячених граматичній будові мови, що, безперечно, сприяли розробленню та розвитку теоретичних засад української пунктуації, засвоєнню практичних умінь у вживанні розділових знаків (Сегін, 2018, с. 87—88).

Уперше окремий розділ про правила вживання розділових знаків додано до Правопису 1928 р. Його недоліком М. К. Грунський вважав, що він побудований за інтонаційним принципом, проте «інтонація... має тут велике значіння, але на ній не можна будувати правил... інтонація відбиває те, що ми мусимо відділяти розділовими знаками, але

бувши занадто суб'єктивною, вона не дає нам певних основ, не кажучи про те вже, що можна часто помилятися» (Грунський, 1929b, с. 41).

Спробою ґрунтовнішого опрацювання, вироблення теоретичних за-сад та практичного використання пунктуаційних знаків є опублікований 1930 р. посібник *Розділові знаки* (у співавторстві з М. Мироненком).

В основу цієї роботи покладено граматичний принцип, проте наголошено й на важливості інтонації, оскільки «кожен розділовий знак позначає на письмі якусь інтонацію і цього закону порушувати не можна... тому систему розділових знаків побудовано на двох основних принципах: граматики й інтонації» (Грунський & Мироненко, 1930, с. 5). Зазначено, що розділові знаки повинні допомагати зрозуміти думки й почуття автора, полегшувати розуміння написаного та сприяти чіткості викладу, правильному передаванню думки на письмі, зокрема зауважено, що «вага розділових знаків у нашій мові дуже велика» і від того, «як розділові знаки розставлені, міняється характер, значіння, а часом і зміст цілої фрази» (там само, 1930, с. 7).

В українській мові традиційно виділено 12 розділових знаків — *крапка, кома, середник (крапка з комою), двокрапка, знак запитання, знак оклику, риска, кома й риска, дужки, крапки, розділка (дефіс), лапки* й зосереджено увагу на коментуванні окремих випадків їх уживання. Правила доповнено вправами й завданнями для практичного засвоєння знань.

5. ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У колі наукових зацікавлень М. К. Грунського були й питання історичної граматики української мови.

У співавторстві з П. К. Ковалевим він опублікував *Історію форм української мови* (1931), де простежено історію утворення іменникових та дієслівних форм. Як зазначав В. К. Чапленко, «у цій праці привертає увагу струнка система викладу, якої досі не було в жодному підручнику з історичної граматики, а підсумкова схема поплутання слів (основ) чи типів відмінювання іменників дає майже наочне уявлення про цей процес» (Чапленко, 1969, с. 12—13).

Для уникнення розбіжностей у вживанні термінів «праслов'янська», «спільнослов'янська», «старослов'янська» мови в монографії запропоновано низку назв на позначення періодів розвитку мови: «...розуміючи під одним і тим терміном найдавніший період слов'янської групи, вживаємо терміну праслов'ян. ...терміном староруський позначатимемо давні часи історичного життя старо-російської мови... терміном «староукраїнський» позначатиметься період від найдавнішого життя україн. мови до ХІХ ст.» (Грунський & Ковалів, 1931, с. 12).

У 1941 р. побачила світ праця *Нариси з історії української мови* (1941), яка, за визначенням авторів, «більше претендує на історичну граматику, побудовану на матеріалі давніх пам'яток і українських діалектів» (Грун-

ський & Ковалів, 1941, с. 5). Особливо цінною є хрестоматія давніх текстів Х—XVIII ст., що вміщує уривки з Ізборників Святослава 1073 і 1076 рр., Успенського збірника, Галицького Євангелія 1144 р., Христинопільського апостола та Іпатієвського літопису, уривки з українських грамот тощо.

Активно долучається М. К. Грунський і до лексикографічної праці в Інституті мовознавства, бере участь у роботі над російсько-українським словником, випрацюванням основних засад укладання історичного словника української мови.

6. ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Присвятивши все життя науці, Микола Кузьмич прагнув передати свої знання наступним поколінням. Він був талановитим педагогом і натхненно займався підготовкою молодих фахівців. Серед його учнів відомі вчені-мовознавці, як П. К. Ковалів, М. Мироненко, Г. О. Собалдир, Г. П. Їжакевич, Т. К. Черторизька, науковий доробок яких відомий в Україні та за її межами. Виховавши плеяду знаних лінгвістів, мовознавців багато зусиль докладав і для формування системи знань, випрацювання теоретико-концептуальних основ лінгвістики. Він є автором низки підручників та посібників зі старослов'янської, російської та української мов, лексикографії, педагогіки та методики викладання мови, зокрема: *Об основах педагогической деятельности* (1905а), *Жизнь, деятельность и взгляды К. Д. Ушинского* (1906), *Лекции по древнецерковнославянскому языку* (1914а), *Лекции по педагогике* (1914b), *О преподавании русского и древне-церковнославянского языков в высшей школе* (1917), *Вступ до слов'янського мовознавства* (1946) та ін.

Варто згадати й праці навчального (переважно шкільного) призначення: *Украинскую грамматику* (1918) та підручник *Українська мова* (1926; у співавторстві з Г. О. Сабалдирем), у яких зосереджено увагу на описі фонетичної та граматичної будови української мови.

7. ВИСНОВКИ

Микола Кузьмич Грунський увійшов в історію мовознавства як учений широкого спектру лінгвістичної проблематики — від питань походження мови, аналізу текстів історичних пам'яток до питань нормування мови і правопису. Значний доробок мовознавця за 55 років його наукової діяльності допомагає сучасним дослідникам мови розв'язувати актуальні й через 100 років проблеми, над якими працював М. К. Грунський, але вже в нових суспільних умовах, з новим рівнем розвитку теоретичного мовознавства й усвідомленням важливості практичного знання мови.

ЛІТЕРАТУРА

- Багрянний, М. (1942). Ювілей великого українського вченого. *Українські новини*, 96, 3.
- Булаховський, Л. А. (1952). Микола Кузьмич Грунський. *Мовознавство: Наукові записки*, 10, 53—57.
- Грунський, Н. К. (1901). К истории ударений в памятниках древне-церковно-славянского языка. *Русский филологический вестник* (с. 32—34). Варшава.
- Грунський, Н. К. (1904). Киевские глаголические листки. *Ученые записки Императорского Юрьевского университета*, 5, 1—60.
- Грунський, Н. К. (1905а). *Об основах педагогической деятельности*. Юрьев: Тип. К. Маттисена.
- Грунський, Н. К. (1905b). *Пражские глаголические отрывки*. СПб: Изд. Имп. АН.
- Грунський, Н. К. (1906). *Жизнь, деятельность и взгляды К. Д. Ушинского*. Юрьев: Тип. К. Маттисена.
- Грунський, Н. К. (1910—1912). *Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков*. СПб.
- Грунський, Н. К. (1914а). *Лекции по древне-церковно-славянскому языку*. Юрьев: Тип. К. Маттисена.
- Грунський, Н. К. (1914b). *Лекции по педагогике*. Юрьев: Тип. К. Маттисена.
- Грунський, Н. К. (1917). *О преподавании русского и древне-церковно-славянского в высшей школе. Вступительная лекция*. Киев: Типографія Университета Св. Володимира.
- Грунський, Н. К. (1918). *Украинская грамматика*. Київ: Издание Товарищества «Голос».
- Грунський, М. К. (1927). Питання «Слова о полку Ігоревім». *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності* (с. 439—446). Київ: Друкарня Української Академії Наук.
- Грунський, М. К. (1928а). Київські листки та Фрейзінгенські уривки. *Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук* (кн. 16, с. 7—25). Київ: Друкарня Української Академії Наук.
- Грунський, М. К. (1928b). Нова теорія про походження глаголиці. *Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук* (кн. 19, с. 266—277). Київ: Друкарня Української Академії Наук.
- Грунський, М. К. (1928с). Форма та композиція «Слова о полку Ігоревім». *Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук* (кн. 18, с. 1—24). Київ: Друкарня Української Академії Наук.
- Грунський, М. К. (1929а). *Основи нового українського правопису*. Київ: Державний трест «Київ-Друк».
- Грунський, М. К. (1929b). *Український правопис*. Харків — Київ: Державне видавництво України.
- Грунський, М. К. (1931). *Слово о полку Ігоревім*. Харків.
- Грунський, М. К. (1938). До вивчення старослов'янських пам'яток. Київські глаголичні листки. *Мовознавство*, 13/14, 23—31.
- Грунський, М. К. (1946). *Вступ до слов'янського мовознавства*. Київ: Радянська школа.
- Грунський, М. К., & Ковалів, П. К. (1931). *Історія форм української мови*. Харків: Радянська школа.
- Грунський, М. К., & Ковалів, П. К. (1941). *Нариси з історії української мови*. Львів: Українське видавництво.
- Грунський, М. К., & Мироненко, М. (1930). *Розділові знаки*. Харків: Державне видавництво України.
- Леута, О. І. (2001). *Старослов'янська мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів*. Київ: Вища школа.
- Німчук, В. В. (1983). *Київські глаголичні листки*. Київ: Наукова думка.
- Огієнко, І. (1937). Глаголиця не повстала з грецького мінускульного письма. *Історично-палеографічний нарис. Наша культура* (кн. 2, с. 73—80). Львів.
- Сегін, Л. В. (2018). Українська пунктуація: здобутки, проблеми, перспективи опису та кодифікації. *Українська мова*, 4, 80—91. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2018.04.80>

- Синявський, О. Н. (1931). Коротка історія «Українського правопису». *Культура українського слова* (с. 93—112). Харків — Київ.
- Чапленко, В. К. (1969). *Наукова діяльність професора П. Ковалева*. Нью-Йорк: Наукове видавництво ім. Т. Г. Шевченка.
- Шерех, Ю. (1951). Микола Грунський. *Україна. Українознавство і французьке культурне життя* (с. 467). Париж.

Статтю отримано 01.08.2022

Статтю схвалено 24.10.2022

REFERENCES

- Bahrianyi, M. (1942). Iuvilei velykoho ukrains'koho vchenoho. *Ukrains'ki Novyny*, 96, 3 (in Ukrainian).
- Bulakhovs'kyi, L. A. (1951). Mykola Kuz'mych Hruns'kyi. *Movoznavstvo: Naukovi Zapysky*, 10, 53—57 (in Ukrainian).
- Chaplenko, V. (1969). *Naukova diial'nist' profesora P. Kovaleva*. New York: Naukove vydavnytstvo im. T. H. Shevchenka (in Ukrainian).
- Hrunskii, N. K. (1901). K istorii udarenii v pamiatnikakh drevne-tserkovno-slavianskogo iazyka. *Russkii Filologicheskii Vestnik* (pp. 32—34). Warsaw (in Russian).
- Hrunskii, N. K. (1904). Kievskie glagolicheskie listky. *Uchenye Zapiski Imperatorskogo Iur'evskogo Universiteta*, 5, 1—60 (in Russian).
- Hrunskii, N. K. (1905a). Ob osnovakh pedahohicheskoi deiatel'nosti. Iur'ev: Tip. K. Mattisena (in Russian).
- Hrunskii, N. K. (1905b). *Prazhskie glagolicheskie otryvki*. SPb: Izd. Imp. AN (in Russian).
- Hrunskii, N. K. (1906). Zhyzn', deiatel'nost' i vzgliady K. D. Ushinskogo. Iur'ev: Tip. K. Mattisena (in Russian).
- Hrunskii, N. K. (1910—1912). *Ocherki po istorii razrabotki sintaksisa slavianskikh iazykov*. SPb (in Russian).
- Hrunskii, N. K. (1914a). *Lektsii po drevne-tserkovno-slavianskomu iazyku*. Iur'ev: Tip. K. Mattisena (in Russian).
- Hrunskii, N. K. (1914b). *Lektsii po pedagogike*. Iur'ev: Tip. K. Mattisena (in Russian).
- Hrunskii, N. K. (1917). *O prepodavanii russkaho i drevne-tserkovno-slavianskago v vyssei shkole. Vstupitelnaia lektsiia*. Kyiv: Tipohrafiia Universiteta Sv. Vladimira (in Russian).
- Hrunskii, N. K. (1918). *Ukrainskaia grammatika*. Kyiv: Izdanie Tovaryshchestva “Holos” (in Ukrainian).
- Hruns'kyi, M. K. (1927). Pytannia “Slova o polku Ihorevim”. *Iuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika Dmytra Ivanovycha Bahaliia z nahody simdesiatoi richnytsi zhyttia ta piatdesiatykh rokovyn naukovoï diial'nosti* (pp. 439—446). Kyiv: Drukarnia Ukraïns'koï Akademii Nauk (in Ukrainian).
- Hruns'kyi, M. K. (1928a). Kyïvs'ki lystky ta Freizinhens'ki uryvky. *Zapysky Istoryko-Filolohichnoho Viddilu* (Vol. 16, pp. 7—25). Kyiv: Drukarnia Ukraïns'koï Akademii Nauk (in Ukrainian).
- Hruns'kyi, M. K. (1928b). Nova teoriia pro pokhodzhennia hlaholytsi. *Zapysky Istorychno-Filolohichnoho Viddilu Ukraïns'koï Akademii Nauk* (Vol. 19, pp. 266—277). Kyiv: Drukarnia Ukraïns'koï Akademii Nauk (in Ukrainian).
- Hruns'kyi, M. K. (1928c). Forma ta kompozytsiia “Slova o polku Ihorevim”. *Zapysky Istoryko-Filolohichnoho Viddilu* (Vol. 18, pp. 1—24). Kyiv: Drukarnia Ukraïns'koï Akademii Nauk (in Ukrainian).
- Hruns'kyi, M. K. (1929a). *Osnovy novoho ukrains'koho pravopysu*. Kyiv: Derzhavnyi trest “Kyiv-Druk” (in Ukrainian).
- Hruns'kyi, M. K. (1929b). *Ukraïns'kyi pravopys*. Kharkiv — Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukraïny (in Ukrainian).
- Hruns'kyi, M. K. (1931). *Slovo o polku Ihorevim*. Kharkiv (in Ukrainian).
- Hruns'kyi, M. K. (1938). Do vyvchennia staroslov'ians'kykh pam'iatok. Kyïvs'ki hlaholychni lystky. *Movoznavstvo*, 13/14, 23—31 (in Ukrainian).
- Hruns'kyi, M. K. (1946). *Vstup do slov'ians'koho movoznavstva*. Kyiv: Radians'ka shkola (in Ukrainian).
- Hruns'kyi, M. K., & Kovaliv, P. K. (1931). *Istoriia form ukrains'koï movy*. Kharkiv: Radians'ka shkola (in Ukrainian).

- Hruns'kyi, M. K., & Kovaliv, P. K. (1941). *Narysy z istorii ukrains'koï movy*. Lviv: Ukraïns'ke vydavnytstvo (in Ukrainian).
- Hruns'kyi, M. K., & Myronenko, M. (1930). *Rozdilovi znaky*. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukraïny (in Ukrainian).
- Leuta, O. I. (2001). *Staroslov"ians'ka mova: Pidruchnyk dlia studentiv filolohichnykh spetsial'nostei vyshchyykh navchal'nykh zakladiv*. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).
- Nimchuk, V. V. (1983). *Kyïvs'ki hlaholychni lystky*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Ohienko, I. (1937). Hlaholytsia ne povstala z hrets'koho minuskul'noho pys'ma. Istorychno-Paleohrafichnyi narys. *Nasha kul'tura* (Vol. 2, pp. 73—80). Lviv (in Ukrainian).
- Sehin, L. V. (2018). Ukraïns'ka punktuatsiia: Zdobutky, problemy, perspektyvy opysu ta kodyfikatsii. *Ukraïns'ka Mova*, 4, 80—91. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2018.04.80> (in Ukrainian).
- Sherekh, Iu. (1951). Mykola Hruns'kyi. Ukraïna. *Ukraïnoznavstvo i frantsuz'ke kul'turne zhyttia* (p. 467). Paris (in Ukrainian).
- Syniavs'kyi, O. N. (1931). Korotka istoriia "Ukraïns'koho pravopysu". *Kul'tura ukrains'koho slova* (pp. 93—112). Kharkiv — Kyiv (in Ukrainian).

Received 01.08.2022

Accepted 24.10.2022

Maryna Dem"ianiuk, Candidate of Philology, Researcher,
Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics,
Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: demjaniuk@bigmir.net
<https://orcid.org/0000-0002-6398-9974>

HISTORICAL-LINGUISTIC PROBLEMS IN THE SCIENTIFIC WORK OF MYKOLA HRUNS'KYI

The article is devoted to the analysis of the scientific legacy of the famous Ukrainian linguist Mykola Kuz'mych Hruns'kyi (10.10.1872—13.08.1951), which covers a wide range of linguistic problems. The focus is on the scientist's studies in the field of the history of Slavic languages and literatures, the study of ancient texts, the history of orthography, and problems of the functioning of the Ukrainian language.

Understanding that written records are the main source of studying the history of the formation and development of the language, the scientist paid special attention in his scientific research to the study of ancient works. His studies on texts that belong to the earliest period of the formation of the written language are valuable — the Prague Glagolitic fragments, the Zograf and Ohrid Gospels, the Freising manuscripts, and the Kyiv Glagolitic manuscripts.

Mykola Hruns'kyi is actively involved in the development of the basic orthographic principles of the Ukrainian language, working as a member of various commissions.

He is the author of a number of textbooks and manuals on Old Slavic, Russian and Ukrainian languages, lexicography, pedagogy and language teaching methods.

Keywords: language history, orthography, paleography, Slavic languages

Категорія відмінка потребує подальших досліджень, адже у її вивченні принципи функційної граматики впроваджувалися на розсуд учених, а тому проблема відмінків викликала чимало суперечливих суджень, спірних тлумачень.

Марія Плющ

УДК 811.161.2'367.5(049.32)

М. І. СТЕПАНЕНКО, доктор філологічних наук,
професор кафедри журналістики та мовної комунікації,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
вул. Героїв Оборони, 15, Київ, 03041
E-mail: myk_ivan@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6727-1265>

Рецензія на книгу: Плющ, М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення. Видання 2-ге, доповнене.

Київ: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2022. 235 с. ISBN 978-966-931-260-0

Наука — царица особлива. Вона любить тишу, спокій, поміркованість і водночас перманентно еволюціонує. Ідеться не про стихійні, а про природні, передбачувані процеси народження істини. А вона, як відомо, ніколи не буває абсолютною. Навіть геніальні відкриття з часом можуть утрачати свою силу, уточнюватися, конкретизуватися, а нерідко й набувати зовсім нової якості. Зміни ці варто сприймати не із застереженням, а з розумінням, адже людина, осягаючи набуток предтеч, глибше пізнає світ, крок за кроком розтаємничує його. І тим, хто стоїть коло вівтаря вченості, судиться різна доля. Когось оповиває прижиттєвий або вже позаземний ореол слави, а чиїсь неординарні, свіжі розмисли губляться в лабіринтах думок та відкриттів і лише з часом знаходять належне поцінування, а ще хтось затято й ревно обстоює власні не такі вже й оригінальні погляди, не реагуючи належно — критично або вдячно — на те, що відбувається довкруги його, а ще комусь за радість творчо переймати мудре та перспективне в колег і щедро ділитися власним набутком без очікування винагороди й похвали.

Із когорти тих дослідників, яких тішить доробок ближнього, які готові будь-якої миті вийти на конструктивну розмову з однодумцями, опонентами, критиками, аби пересвідчитися у своїй правоті чи прийняти чужі аргументи та далі розвивати їх, — знана й шанована в лінг-

Ц и т у в а н н я: Степаненко, М. І. (2022). [Рецензія на книгу: *Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення*, М. Я. Плющ]. *Українська мова*, 3(83), 115–123.

вістичному товаристві Марія Яківна Плющ. Ось уже понад сім десятиків літ вона впевнено торує науковий шлях, заглиблюючись у різні сфери лінгвістики й домагаючись ваговитих результатів. Незрадливою є любов Марії Яківни до граматики, до її старого як світ і вічно юного феномену — відмінка. Наприкінці 70-х рр. ХХ ст. прийшов до читача її навчальний посібник (як на наш погляд, то невелика за обсягом фундаментальна монографія) *Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення* (Київ: Київський державний педагогічний інститут імені О. М. Горького, 1978. 108 с.), у якому системно проаналізовано специфіку функціонування орудного відмінка в сучасній українській мові. Об'єктом дослідження стали словоформи інструменталія в придієслівній позиції обставини. З'ясовано, зокрема, варіантні та інваріантні значення орудного адвербіального і його конститутивну роль у семантико-синтаксичній структурі речення.

Якби укласти покажчик покликань на цю працю, вийшла б солідна книжечка. Високий рейтинг цитованості мав би заспокоїти відомого професора. Та це не про Марію Плющ. У неї інші науково-життєві кредо-видноколи, про які влучно сказав Максим Рильський, — «Нове життя нового прагне слова». Багаторічні граматичні студії вилилися в друге — доповнене — видання з такою самою назвою (Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2022. 235 с.). Упродовж чотирьох із половиною десятиліть, наголошено в *Передмові*, «у публікаціях, присвячених вивченню категорій відмінка, доопрацьовувався й орудний відмінок. Тому підготовлене друге видання можна вважати монографічним описом функцій орудного відмінка. Із неопублікованих у другому виданні подано орудний предикативний, а з опублікованих у різних часописах і монографіях надано перевагу тим, у яких з'ясовуються вторинні функції, зокрема у простому реченні, ускладненому другорядною предикацією» (с. 4). Отже, перед нами якісно нова розвідка, у якій пріоритетними засадами поряд із функціоналізмом, глибинним формально-граматичним аналізом цілком умотивовано обрано характеристику синтаксичної семантики загалом, а також семантико-синтаксичної специфікації інструменталія в реченні як багаторівневої мовної одиниці. Ця студія — ще один успішний крок на шляху осягнення реченнєвого механізму через зону адвербіальності симетрично / асиметричних зв'язків між формально-граматичною організацією, з одного боку, та семантико-синтаксичною, власне семантичною, а ще ширше — логічною структурою, з іншого боку.

Марія Яківна свідомо уникає ґрунтовних теоретичних коментарів щодо різноаспектної природи відмінка. Вони, зрозуміло, розгорнулися б в окремі наукові сюжети з притаманними їм концептуальними візіями, дефініційними параметрами. Обрано іншу дослідницьку методику: граматичний дискурс оперто на утрадиційнене в слов'янській лінгвістиці витлумачення відмінка й лише окремими інформативно насиченими штрихами вирізнено його найважливіші ознаки. «Термін *відмі-*

нок, — зауважено у *Вступі*, — у сучасному мовознавстві трактують як граматичну категорію іменника й інших частин мови, яка виражає його синтаксичні відношення до інших слів у висловленні або до самого висловлення в цілому, а також як окрему граему цієї категорії (окремий відмінок)» (с. 7). Основну увагу зосереджено на дискусійних, ще недостатньо випрацьованих проблемах. Мовиться насамперед про функції відмінкових форм «як найвищий вияв граматичної абстракції (семантики речення), у якій взаємодіють граматичні категорії дієслова» (с. 6), а також про їхню конститутивність, тобто про взаємозв'язки 1) з іншими елементами, або носіями того чи того елементарного змісту, синтаксичної конструкції речення і 2) стосовно самої конструкції речення. Такий підхід вимагав ретельного розгляду ще одного винятково актуального питання — семантичної моделі (схеми) речення, тобто установаження його мінімальної (непоширеної, елементарної) / максимальної (поширеної, неелементарної) структури, центральності / периферійності, облігаторності / факультативності, валентної зумовленості / валентної незумовленості залежних від предиката конститuentів, репрезентованих семантично поліфункційними детермінувальними словоформами, з-поміж яких особливе місце відведено адвербіальним.

На думку Марії Плющ, «традиційне розуміння обставин як форм слів, залежних від дієслова, пов'язаних із ним слабким керуванням або приляганням, є по суті неспростовним. Уточнення потребує лише характеристика цього зв'язку, адже він відображає відношення до дієслова, а через нього — до предикативної основи речення в цілому» (с. 6). Уточнення, на якому наголошено, постало в рецензованій монографії переконливою концепцією з аргументовано викладеними теоретичними міркуваннями, проілюстрованими багатим фактичним матеріалом. Інструментальні словоформи як елементи речення проінтерпретовано в їхньому взаємозв'язку із системою парадигм форм і в синтагматичному аспекті. Задекларована в першому розділі стратегічна теза про те, що в сучасній українській мові найвиразнішими відмінками, які «обслуговують зону поза предикативним центром, є орудний та місцевий» (с. 6), знайшла своє авторитетне потвердження на рівні реченневих інструментальних словоформ з адвербіальним, об'єктним, суб'єктним, предикативним, другоряднопредикативним типом детермінації. Запропонована в монографії граматична версія перегукується з добре відомими поглядами Є. Тимченка, І. Вихованця і водночас є абсолютно окремим науковим твором.

На високу позитивну оцінку заслуговує технологія опису адвербіального значення орудного відмінка — орудного знаряддя і засобу дії, орудного способу дії, орудного порівняння, орудного сукупності, орудного місця, орудного часу. Доречним вважаємо поєднання діахронного аналізу, запроєктованого на історичне тло української мови, слов'янських мов або й індоевропейських мов, із синхронним. Це, по-перше, уможливує виокремлення іманентних граматичних ознак української мови, по-друге, — спільних морфологічних та синтаксич-

них характеристик, які проливають світло на процес симетричної / асиметричної кодифікації конкретних словоформ у конкретних мовах, на явище міжмовної аналогії і под. Цінною для системного осмислення розглядуваної проблеми є добута з різних лінгвістичних джерел інформація про те, що «в староруських, старобілоруських, староукраїнських пам'ятках ор. знаряддя і засобу дії характеризувалися більшими можливостями у порівнянні із сучасним станом виражати інструментальність іменниками-назвами осіб та обмеженим уживанням <...> в приіменному зв'язку» (с. 19), що «давні пам'ятки слов'янських мов майже зовсім не відбивають орудного порівняння, хоча дають матеріал для простеження зв'язків його з орудним предикативним (перетворення)» (с. 43), що «в історичному розвитку слов'янських мов орудний місія поступово звужував обсяг своїх значень, передаючи окремі з них прийменниковими конструкціями та прислівниковим словом» (с. 61).

Варто з особливим акцентом вияскравити мініфрагмент монографії, присвячений словоформам орудного відмінка іменника «зі значенням «шлях руху, переміщення», логічно визначуваного питальним відзайменниковим прислівником кудю?» (с. 70). Пояснено причину «згортання» цього явища в українській лінгвотрадиції — орієнтування на російську граматику, про зміни в якій стосовно вирішеного типу локативності свого часу зауважував О. О. Потебня. Покликаючись на цього дослідника, а також на *Русскую грамматику* (1980), М. Плющ твердить, що «серед обставинних поширювачів речення виділено іменникові словоформи *где?* в *каком месте?* на *каком пространстве?*» та ін. «Питання *кудой?* відсутнє, оскільки в російській мові давно втрачене вживання словоформи орудного зі значенням шляху руху, переміщення. Воно замінене прийменниково-відмінковими словоформами <...>. Під впливом російської граматики слова *кудою*, *сюдою*, *тудю*, *кудоюсь* і в сучасній українській граматиці не визнані як нормативні, літературні», їх потрактовано як «розмовні» (с. 70—71). Дослідниця несміливо «реабілітує» незаконно призабуті лексеми, прирівнюючи їх до інших нормативних, літературних відзайменникових прислівників (*де*, *куди*, *звідки*). Цілком погоджуємося із цією позицією та уналежнюємо до конкретних придієслівних репрезентантів із семантикою «шлях реалізації процесуальної ознаки: рух здійснюється невідомим шляхом» адвербіальні лексеми *тудю*, *кудою*, *сюдою*: ...*Ми тудю походжали* (А. Чайковський); [*Палажка*.:] *І кудю він поліз* (С. Васильченко); *Сюдою дівчата ходять* (І. Нечуй-Левицький). Специфіка аналізованих прислівників полягає в тому, що вони виконують субститутивну роль, тобто заступають собою локативну інформацію, уміщену в контексті, з яким органічно пов'язані. Прислівник *тудю* може функціювати ще й на правах корелята в складнопідрядному реченні та перебувати у відношенні обов'язкової валентності з підрядною частиною. Схема цих реченневих структур така: *тудю* — *кудою*, *тудю* — *де*, *тудю* — *звідки*.

Скрупульозно витлумачено на основі родо-видової детермінації, інваріантності та її конкретних модифікатів внутрішньосистемні функційно-се-

мантичні значення орудного відмінка. Зокрема, у складі обставинно-об'єктного значення інструменталія вирізняє орудний знаряддя дії і орудний засобу дії, а загальний план змісту «орудний способу дії» диференційовано на орудний власне способу дії, орудний оформлення, орудний порівняння та орудний сукупності. Чітко ранжовано локативну й темпоральну семантику: орудний місця репрезентує просторову характеристику динамічного розгортання дії або шлях переміщення предмета з указівкою на те, що простір перетинається, чи без такої вказівки, позначаючи рух у межах певного простору; орудний часу експлікує визначену та невизначену тривалість — позначення моменту дії, часу її виконання або хронологічного відрізка, у межах якого регулярно повторюється дія.

Наступний не менш важливий етап творчо втілюваної семантико-синтаксичної процедури — установлення лексико-семантичного корпусу дієслів як носіїв валентності й інструментальних словоформ як валентних партнерів. Свідченням удокладненості здійснюваного аналізу є використання принципу лексико-семантичної вибірковості, навіть поллексемної закріпленості. Характеризуючи орудний знаряддя дії, авторка монографії наголошує, що «семантико-синтаксична структура дієслівного предиката накладає свої семантичні заборони у вживанні тих чи тих іменників зі значенням знаряддя дії. Так, наприклад, дієслово *поставити* (щось на щось) допускає: *рукою, зубами, пальцем* тощо, але не допускає (у прямому значенні слів): *оком, вухом, легенями*; з дієсловами *водити* (по чомусь, за кимось, чимось) поєднуються словоформи *рукою, пальцем, нігтем, долонею, ногою, п'ятою, оком, вухом* та ін., але обмежені вживанням такі сполуки, як: *водити* (по чомусь) *спиною, животом*» (с. 22). Робота рясніє коментарями наведеного взірця, вони надають їй переконливості, вичерпності, логічної завершеності й відкривають простір для майбутніх досліджень.

Не обійдено увагою й такі важливі аспекти, як адвербіалізація словоформ та фразеологізація сполук *дієслово + інструментальний поширювач*. У тексті монографії вони системно зафіксовані, належно пояснені й виразно проілюстровані. Власне, підготовлено добротний матеріал для лексикографічної практики. Є надія, що він потрапить до майбутнього граматичного словника.

Позитив убачаємо і в тому, що придієслівні (а як точніше, то припредикатні) адвербіальні словоформи, репрезентовані орудним відмінком, схарактеризовано ще й з огляду на їхню перспективу чи відсутність її. Виразними маніфестантами цього є ізофункційні відповідники — прийменниково-відмінкові форми та прислівники. Наприклад, наголошено, що «живим функціональним значенням орудного відмінка в сучасній українській мові є орудний невизначеної тривалості часу» (с. 84), що «основними маркерами значення часового моменту» є не словоформи орудного відмінка, а «прійменникові конструкції: «*в(у)* + знахідний відмінок іменника»; «*на* + знахідний відмінок іменника»; «місцевий відмінок іменника з прийменником *у(в)*»; «місцевий відмінок іменника з

числівником», а також родовий безприйменниковий» (с. 90). Цілком логічно сприймається фрагментарне заглиблення в стилістичну сферу. Її доповнено важливими відомостями теоретичного й — особливо — прагматичного характеру, як-от: «Образна характеристика інтенсивності дії засобами орудного порівняння [*шугати ластівкою, сичати гадюкою, тріпотіти метеликом, упасти каменем, лежати білими лебедями, сяйнути блакитними кометами.* — М. С.] властива розмовному та художньому стилям мови. У науковому стилі (почасти й газетно-інформативному, діловому тощо) зміст швидкості руху передається за допомогою інших конструкцій, серед яких найпоширенішою є «дієслово + прийменникова словоформа з швидкістю + іменник у родовому відмінку». Наприклад: *Примусити тіло рухатися з швидкістю світла принципово неможливо* (з журн.). Такі конструкції під впливом наукового стилю з'являються і в художній літературі. Наприклад: *А тут шугають у небі реактивні літаки з швидкістю блискавок, і ефір переповнений голосами та піснями людськими* (О. Гончар). На відміну від наукового стилю, де швидкість руху визначають у конкретних вимірах (одиницях), у художньому стилі подібні конструкції передають інтенсивність руху в порівняльному плані (*шугають так, як блискавки*)» (с. 46—47). Такі дискурсивні вкраплення непоодинокі, вони послідовно відрефлексовують стилістичний потенціал адвербіальних словоформ інструменталія, їхній міжстильовий характер або жорстку закріпленість за тим чи тим функційним різновидом мови — науковим, художнім, розмовним, публіцистичним.

Зміст другого розділу монографії — *Відмінкова словоформа у вторинних функціях* — глибинний семантико-синтаксичний аналіз речень, предикативним центром яких є дієслова, що програмують орудний об'єкта, та словоформи інструменталія, які «задають» реченню достатню або недостатню інформативність. Відомо, що семантика об'єкта часто перехрещується з іншими значеннями, унаслідок чого виникає синкретизм. Незаперечним є й те, що об'єктна функція може бути продуктом процесу синтаксизації. «У сучасній українській мові, — наголошено в рецензованій роботі, — об'єктна функція є виявом його граматичної семантики. Орудний об'єкта, позначаючи субстанцію, яка повністю охоплюється дією, виступає засобом детермінації дієслова, і як і будь-який інший об'єктний відмінок, є сильнокерованою формою іменника (займенника), формально зумовленою дієсловом» (с. 98). Проаналізовано «класичний» об'єкт як компонент структурної моделі $N_1 - V_f - N_5$, тобто той, який, по-перше, позбавлений адвербіальних значеннєвих відтінків, по-друге, зумовлений планом змісту опорного вербатива, що на формально-граматичному рівні віддзеркалює сильне керування, по-третє, наділений статусом облігаторності й не може бути опущеним. Його елімінування спричиняє інформативну недостатність речення-висловлення. У роботі вирізняється із педантичною точністю лексико-семантичний спектр основних носіїв валентности. Його формують дієслова зі значенням володіння, керівництва (*верховодити ватагою,*

управляти розвитком), психічної реакції, позитивного або негативного стосунку до об'єкта, вихваляння, прославлення (*балувати ласкою, хибувати експериментом, хвалитися успіхами*), обміну об'єктами, зміни чимось (*відкупитися золотом, чергуватися зміною*), надання руху об'єктові (*вертіти колесом, тріпнути ковдрою*), наповнення чимось (*повечеряти кашею, об'їстися шоколадом*), забезпечення або наділення чимось, заповнення великою кількістю, великою мірою (*запастися продуктами, наділяти [кого] вродою*), вияву психічних станів, фізіологічних процесів людини (*дихати спокоем, трепетати радістю*), раптової або бурхливої фізичної реакції людини як вияву психічного або фізичного стану чи процесу (*вибухнути реготом, розсипатися похвалами*). Узятий за основу на цьому етапі дослідження принцип абстрагування не застеріг від суттєвих частковостей, зокрема, від аналізу конструкцій із метафоричним об'єктом, від інтерпретування полексемної закріпленості та лексико-семантичної селекційності, від спорадичного вдавання до семасіологічної процедури, що сприяє розкриттю переносного значення дієслова та сполучуваної з ним інструментальної словоформи. Такі, на перший погляд, другорядні, а як насправді, то вельми сутнісні деталі сприяли різновекторному тлумаченню семантико-синтаксичної поведінки орудного об'єкта у структурі двоскладного та односкладного речення.

На нашу думку, по-особливому начасним і новаторським є підрозділ 2.2. *Орудний предикативний*. У ньому, як у фокусі, відображено найновітнішу українську граматичну концепцію семантизації синтаксису крізь призму речення як багатоярусної (формально-граматичної, семантико-синтаксичної, комунікативної) мовної одиниці. Марія Яківна, покликаючись на численні різножанрові праці досвідчених і молодих колег, створює оригінальну власну сюжетну канву, у якій мирно співіснують полярні думки й авторський погляд, бо для дослідниці важлива не критика, не нарочите, показне демонстрування своєї концепції, а шукання істини, наближення до неї.

Характеристика вторинних функції будь-якої мовної одиниці — річ складна. Не є винятком у зв'язку із цим й орудний відмінок, що може побутувати «як компонент ядерної конструкції (орудний суб'єкта), виступати у функції об'єкта, входити до складу семантичного предиката, виконувати роль другорядного предиката та ін.» (с. 109—110). Не буде перебільшенням твердити, що Марія Яківна з'ясувала в новітньому ракурсі предикатний статус інструменталія, у новому — перспективному — світлі представила проблему «одієслівлення» зв'язки, що є компонентом складеного присудка. Слушно зацентровано на тому, що «поняття зв'язки, перенесене з логіки, в мовленні означає «пов'язати предикативну ознаку з предметом повідомлення і «приписати» ознаку, ідентифікувати, схарактеризувати процес, стан відповідно описуваної ситуації буття, наявності, існування, уявлення, перебування»» (с. 116). Не голосливо, а на підставі конкретних промовистих аргументів відкинуто погляд про повну втрату або мінімізування лексичного значення компонентом

бути й заявлено про те, що «на формально-граматичному рівні речення семантичний предикат експлікується дієсловом із семантикою буття, наявності, існування та приєднаними відмінковими формами іменника, прикметника, числівника, займенника, зумовленими семантикою дієслова, тобто становить дієслівне словосполучення» (с. 125). Важливим є передусім те, що «зв'язка» не формалізується, а послідовно корелює із функційним статусом дієслова, тобто із вираженням предикації: «на семантико-синтаксичному рівні речення структурну схему визначає семантика предиката. На формально-граматичному рівні вона представлена дієсловом та залежними від нього відмінковими та прийменниково-відмінковими формами» (с. 123). Із пропонованим твердженням варто погодитися ще й тому, що семантика дієслова-предиката «перебування, розташування в просторі» є або експліцитною, або прихованою за значеннєвим обсягом основного носія валентности. Це можна пояснити на прикладі речення *Студент читав газету в парку*, яке, справедливо констатує Т. П. Ломтєв, виражає два відношення: *Студент читав газету в парку* = *Студент читав газету* + *Студент перебував у парку* (Структура предложения в современном русском языке. Москва: Издательство МГУ, 1979. С. 79–106). Маємо всі підстави розглядати наведені реченнєві структури як «амальгаму двох речень, з яких одне [*Студент читав газету.* — М. С.] <...> є основним, а друге [*Студент перебував у парку.* — М. С.] <...> парантетичним, привнесеним, інкорпорованим у перше» (там само, с. 102). У візії М. Плющ, іменна частина іменного складеного присудка «становить цілісний зміст предиката в поєднанні дієслова з семою *буття* і форми називного або орудного відмінків, меншою мірою — знахідного з прийменником *за*» (с. 133), отже, дослідниця говорить не про «зв'язку», а тільки про «дієслово-зв'язку», навіть якщо вона має в теперішньому часі нульове вираження.

У монографії ґрунтовно проаналізовано такі важливі для досліджуваної проблеми аспекти, як синтаксична транспозиція відмінкових форм прикметника, прийменниково-відмінкових форм іменника в предикативній функції: 1) розкрито відмінності на денотативному й граматичному рівнях між дієсловом-предикатом та предикатом, репрезентованим ад'єктивною словоформою і прийменниково-відмінковою субстантивною формою (процесуальна / непроцесуальна, темпоральна / атемпоральна ознака предмета та ін.), 2) установлено за чіткими критеріями ізофункційні відношення у вигляді конкретних вербалізованих одиниць ($N_x, Prep + N_x$); 3) ідентифіковано структурні схеми ад'єктивних речень із представленням їхньої семантичної структури, а почасти й лексико-семантичного складу заповнювачів основних конститутивних позицій; 4) вирізнено чинні в українській мові моделі з прийменниково-відмінковою формою іменника, які реалізують різні типи предикативної ознаки; 5) запропоновано цінні теоретичні відомості стосовно складного синтезу граматичних і лексико-граматичних засобів вербалізації, власливих квалітативному та екзистенційному предикатам.

Опис функцій інструменталія був би неповним, якби поза дослідницькою увагою опинився орудний суб'єкта в односкладному реченні з предикативами на *но-*, *то-* та функційно безособовими дієсловами. Вияскрвлено іманентні характеристики цих конструкцій, що дало підстави чітко окреслити семантико-синтаксичну природу розглядуваних синтаксичних одиниць у проєкції на їхні функційні еквіваленти, передусім двоскладні речення. Новизною позначений підхід до класифікації безособових речень з орудним суб'єкта при функційно безособовому дієслові. Як позитивне виділимо те, що авторка монографічної праці аналізує суб'єктну функцію орудного відмінка, як і об'єктну, адвербіальну та предикативну, за відносно уніфікованою дослідницькою технологією, що засвідчує аргументованість висновків і репрезентативність одержаних результатів.

Висловлено свіжі думки про вторинні функції словоформ орудного відмінка в конструкціях із другоряднопредикативними відношеннями. У цьому мінідискурсі найповніше розкрито проблему багаторівневої структури речення. «<...> Прості речення, ускладнені напівпредикативними відношеннями, — переконливо доводить Марія Яківна, — зумовлені комунікативною настановою, функцією орієнтації на адресата (співрозмовника), в актуальному членуванні виявляють своєрідність семантичної і формально-граматичної структури, що знаходять додаткове вираження у лексичних, морфологічних, синтаксичних та просодичних засобах» (с. 165). Усі вони, крім просодичних, ретельно проінтерпретовані. Думки, якими поділилася авторка, — макет для майбутньої солідної студії, яка достойно поповнить уже оприявлені праці (див., напр.: Кульбабська О. Вторинна предикація в простому реченні. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2021. 672 с.).

Марія Яківна адресує своє чергове дослідження науковим працівникам, викладачам-філологам, аспірантам, магістрантам. Немає анінайменшого сумніву, що воно стане цікавим і корисним для них, а для залюбленців у граматику — настільним. Багатющий досвід, огром знань, лінгвістична ерудиція, добра, наповнена щирою любов'ю душа — ось живильні джерела монографії *Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення*, перед якою розпросториться широка та довга дорога вчености.

Рецензію отримано 09.06.2022

Mykola Stepanenko, Doctor of Philology, Professor,
Professor of the Department of Journalism and Language Communication,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
15 Heroiv Oborony St., Kyiv 03041, Ukraine
E-mail: myk_ivan@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6727-1265>

Review of the book: Pliushch, M. Ia. *Vidminok u semantyko-syntaktychnii strukturi rechennia. Vydannia 2-he, dopovnene.*

Kyiv: Vydavnytstvo Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova, 2022. 235 pp. ISBN 978-966-931-260-0 (in Ukrainian)

УДК 81'272

Л. Т. МАСЕНКО, доктор філологічних наук,
професор Інституту української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: masenko14@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2831-8059>

Рецензія на книгу: Марусик, Т. 30 років Незалежності: мовні акти, які змінюють Україну. Друге видання.

Київ: Видавництво «Кліо», 2022. 464 с. ISBN 978-617-7755-50-9

Рецензована книжка є збіркою численних публікацій Тараса Марусика, відомого журналіста, перекладача, громадського активіста, голови Координаційної ради з питань захисту української мови при Київській організації «Меморіал» ім. В. Стуса.

Зібрані у книжці розвідки були опубліковані в різних виданнях, але найбільша їх кількість оприлюднена на сайті «Радіо Свобода». Деякі статті охоплюють весь період незалежності України — від проголошення української мови державною ще в період розпаду СРСР у законі *Про мови в Українській РСР* до ухвалення Верховною Радою України 25 квітня 2019 р. закону *Про забезпечення функціонування української мови як державної*. Водночас найвагоміше місце у виданні посідають публікації останнього десятиріччя (2010—2021 рр.), яке відзначалось особливо напруженим протистоянням проукраїнської парламентської опозиції та громадянського суспільства із зовнішніми та внутрішніми ворогами Української держави.

Перший розділ книжки *Боротьба Партії регіонів і п'ятої колони проти конституційного статусу української мови* містить статті, опубліковані у 2011—2013 рр. У них Т. Марусик викривав антиукраїнську позицію тогочасного президента В. Януковича, прем'єр-міністра М. Азарова та членів його уряду, з-поміж яких найактивнішим провідником «русского міра» був міністр освіти, науки і спорту Д. Табачник. Публікації цього періоду висвітлюють напружену боротьбу автора й очолюваної ним громадської організації, а також проукраїнських груп Верховної ради та Конституційного Суду України з постійними спробами Табачника розширити використання російської мови в системі освіти, намірами столичної влади перевести частину київських шкіл на російську мову

Ц и т у в а н н я: Масенко, Л. Т. (2022). [Рецензія на книгу: *30 років Незалежності: мовні акти, які змінюють Україну*, Т. Марусик]. *Українська мова*, 3(83), 124–130.

викладання, намаганням Табачника маргіналізувати Міжнародний курс з української мови імені Петра Яцика, спекуляціями М. Азарова щодо прав національних меншин з його скандальною заявою про начетбо наявність в Україні 20 мільйонів росіян тощо.

Статті збірника свідчать, що Т. Марусик активно реагував на порушення державного статусу української мови не лише в освітній галузі, а і в інших сферах суспільного життя. Так, в одній із статей журналіст звернув увагу на те, що за два роки перебування у владі Януковича і Партії регіонів у Києві значно збільшилась кількість російськомовної реклами. У публікації, присвяченій цій темі, автор, спираючись на свій досвід перекладача з французької мови, наводить цікавий, мало відомий у нас факт мовної політики Квебеку, франкомовної провінції Канади. Попри офіційну двомовність країни, у провінції Квебек діє *Хартія французької мови (Закон 101)*, згідно з якою «всі вивіски, рекламні щити, світлові стенди, а також назви вулиць, дорожні знаки виконуються французькою мовою. Англійську можна використовувати за бажанням, але за умови, що розмір англійських літер не перевищуватиме $\frac{3}{4}$ від розміру французьких» (с. 47—48).

Подібний закон, як зазначає Т. Марусик, діє і в монолінгвальній Словаччині щодо іншомовних назв. Відповідно до закону про державну мову Словаччини, в усіх інструкціях або вивісках, що мають поряд із словацькою мовою написи іноземною мовою, літери іноземних слів не можуть бути більшими, ніж літери словацьких слів (с. 48).

Одна із розвідок журналіста, опублікованих у грудні 2013 р., була відгуком на скандальну подію — знищення в Харкові пам'ятної дошки, встановленої місцевими активістами на будинку, де мешкав Юрій Шевельов. У зв'язку з цим Т. Марусик зауважив, що в Українській державі на офіційному рівні не було відзначено ані 100-річний ювілей великого вченого у 2008 р., ані 105 років від дня його народження у 2013 р. Проте, констатуючи факти ігнорування владними структурами зазначених ювілейних дат, варто було б згадати приватні ініціативи вшанування Ю. Шевельова, зокрема видання до його 100-річного ювілею в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» двотомовика вибраних праць вченого¹.

Слід зауважити також помилку у прізвищі шевченкознавця Олександра Бороня: у тексті розділу (с. 52) — «Олександра Броня».

Публікації, зібрані у другому розділі книжки, що має назву «*Закон про засади державної мовної політики*» (*Закон Ківалова — Колесніченка*) і процес його скасування відображають яскраву сторінку мовної війни, що точилась у нашій державі в перші десятиліття ХХІ ст., а саме історію протиборства конструктивних і деструктивних сил суспільства навколо так званого Закону Ківалова — Колесніченка.

¹ Шевельов Юрій. (2008). *Вибрані праці*: У 2 кн. Кн. 1: *Мовознавство* (Л. Масенко, упор.); Кн. 2: *Літературознавство* (І. Дзюба, упор.). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Численні виступи Т. Марусика та інших авторів у пресі та на інтернет-сайтах розкривали маніпулятивний характер використання в скандальному законі ратифікованої в Україні *Європейської хартії регіональних мов і мов меншин*. Цей документ, призначений для захисту мов, що їм загрожує зникнення через малу кількість носіїв, автори Закону *Про засади державної мовної політики* неправомірно використали з метою надання російській мові статусу регіональної, що урівняло її в правах з державною українською.

Тогочасні публікації Т. Марусика детально висвітлюють тривалу боротьбу демократичного крила парламенту та громадськості із впровадженням цього антиукраїнського закону. Важливим етапом боротьби за його скасування було подання у 2015 р. 57 народних депутатів до Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України Закону *Про засади державної мовної політики*. Статті Т. Марусика містять відомості і про антигероїв цього тривалого протистояння. Так, ще на стадії законопроекту русифікаційний документ підтримав ректор Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова В. П. Андрущенко та деякі професори університету. У розділі наведено лист Координаційної ради з питань захисту української мови, який вона надіслала Андрущенкові, нагадавши ректору, що він підтримує законопроект, призначений для легітимізації русифікації України, який тодішня влада здійснювала на вимогу Кремля.

Як зазначав журналіст, у підсумку історії змагань громадськості за скасування Закону Ківалова — Колесніченка в суді, «два з половиною роки вмістили в себе не лише пікети Конституційного Суду України, звернення громадських організацій до нього, але й методичні дії судді-доповідача Ігоря Сліденка, який 33 рази, починаючи з 2 листопада 2015 року, надсилав письмові подання до Голови КСУ з проханням якнайшвидше призначити справу до розгляду» (с. 152).

Третій розділ рецензованої праці *Інші мовні акти й ухвалення нового закону* висвітлює зміни в державній мовній політиці після Революції гідності. Їх ознаменувало скасування Закону *Про засади державної мовної політики* на засіданні Верховної Ради 7 лютого 2014 р. Щоправда, тоді відповідне рішення не підписав в. о. Президента України Олександр Турчинов. Остаточо антиукраїнський закон втратив чинність згідно з рішенням Конституційного Суду України від 22 лютого 2018 р.

Публікації Т. Марусика, вміщені у третьому розділі, зберігають важливу інформацію про перебіг подій, пов'язаних із підготовкою та ухваленням закону про державну мову. На першій стадії цього процесу до Верховної Ради було подано чотири відповідні законопроекти, три з яких зареєстрували в кінці 2016 — на початку 2017 рр. Автор подає детальну характеристику законопроектів, оприлюднює їхні авторські колективи та дискусії між ними під час обговорення.

Особливий інтерес становить історія підготовки й проходження в парламенті законопроекту № 5670 *Про державну мову*, який нарешті й

був ухвалений Верховною Радою 25 квітня 2019 р. під назвою *Про забезпечення функціонування української мови як державної*.

Важлива роль у підготовці цього документа належала групі громадських активістів, до якої входив і Т. Марусик. За їхньою ініціативою при Міністерстві культури було створено Координаційну раду з питань застосування української мови в усіх сферах суспільного життя. До робочої групи, що працювала над законопроектом про державну мову в межах цієї ради, входили, крім громадських активістів, науковці — фахівці з соціолінгвістичних проблем мовної політики. Група чотири місяці працювала над текстом документа на волонтерських засадах під керівництвом доктора юридичних наук Володимира Василенка, що забезпечило належний фаховий рівень підготовленого тексту.

У розділі висвітлено і складний шлях проходження зазначеного законопроекту в парламенті, де його супротивниками були не тільки члени проросійського «Опозиційного блоку», а й частина депутатів «Блоку Петра Порошенка». Про опір, який супроводжував розгляд законопроекту в парламенті, свідчив той факт, що після першого читання до нього було подано 2038 поправок. У результаті обговорення з його тексту були вилучені пропозиції про створення таких інституцій, як «Центр української мови», «Термінологічний центр української мови» і «Служба мовних інспекторів».

В одній із тогочасних публікацій автора відображено його розчарування, спричинене сумними враженнями від перебігу обговорення документа. «Таким чином, як би це мені було не прикро констатувати, — писав Т. Марусик, — у небажанні ухвалити, вперше в новітній історії України, закон про державну мову зійшлися представники «Опоблоку», «Блоку Петра Порошенка» і ВО «Свобода». Тож подальший перебіг подій довкола мовного закону спрогнозувати важко. Залишається тільки крихта сподівань» (с. 169).

На щастя, песимістичний прогноз журналіста, який доклав багато зусиль для підготовки доленосного документа, не справдився. Попри всі перепони, більшість депутатів Верховної Ради проголосували 25 квітня 2019 р. за ухвалення Закону *Про забезпечення функціонування української мови як державної*.

Четвертий розділ книжки *Мовна політика за Ющенка, Януковича, Порошенка* об'єднує розвідки різних років, присвячені аналізу діяльності в мовно-культурній сфері трьох очільників держави.

Автор піддає критиці позицію всіх трьох президентів у справі розв'язання мовних проблем та ліквідації деформацій мовної ситуації країни, спричинених постколоніальним спадком. Навіть ставлення до цих питань Віктора Ющенка, якого привела до влади Помаранчева революція, відзначалось, за оцінкою Т. Марусика, «непослідовністю, суперечливістю і значною мірою декларативністю» (с. 190).

Попри намагання третього президента втілити в життя 10-ту статтю Конституції України, деякі його кроки, зауважує публіцист, спрямовані

на інституційне забезпечення державної мовної політики, видавались мало зрозумілими. Так, згідно з указом В. Ющенка *Про вдосконалення державного управління в інформаційній сфері* (вересень 2005 р.) функції мовного планування було передано до Міністерства культури і туризму, відповідний сектор якого мав лише три вакансії, тоді як перед тим ці функції виконував Державний комітет телебачення і радіомовлення, де мовною політикою займалось близько півтора десятка осіб.

Водночас для виправдання нерішучості В. Ющенка у сфері мовної політики слід врахувати, на думку автора, той величезний опір, на який наражались його спроби визначити нові підходи до питань мовно-культурного планування.

Низка тогочасних публікацій журналіста відображає напружену боротьбу між проукраїнськими і проросійськими парламентськими групами, яка набрала особливої гостроти після парламентських виборів 2006 р., на яких Партія регіонів отримала найбільше місць у Верховній Раді. Будь-які зусилля тих депутатів, які обстоювали державницьку позицію в мовній політиці, постійно нашоувхувались на протидію з боку Партії регіонів і у Верховній Раді, і в місцевих радах.

У низці статей Т. Марусик критикував і посадовців доби президентства В. Ющенка за ігнорування необхідності державної підтримки української мови. Це стосувалось, зокрема, заяв П. Порошенка, що тоді обіймав посаду секретаря Ради національної безпеки і оборони України, про потребу забезпечити права російськомовних громадян в освітній та інформаційно-культурній сферах. Вігноруванні справи підготовки та втілення Державної програми всебічного розвитку й функціонування української мови журналіст звинувачував і тодішнього прем'єр-міністра Арсенія Яценюка.

Як наголошував автор у численних статтях, відсутність дієвої національної політики в мовно-культурній царині фактично мала наслідком продовження радянської русифікації. Найвиразнішим підтвердженням цього була наведена в одній із публікацій 2007 р. інформація про те, що в Харкові, де знаходиться багато вищих навчальних закладів, у більшості з них викладання відбувалося переважно російською мовою.

Представлена у книжці хронологія мовних подій дає можливість простежити кардинальний перелом у ставленні суспільства і влади до державної мови після окупації Російською Федерацією Криму у 2014 р. та збройної агресії на Сході. Після цих подій в Україні з'явилися численні громадські рухи й організації, що почали вимагати від влади ефективної підтримки мовних прав титульної нації. Одна зі статей Т. Марусика ілюструє тогочасний історичний злам, що відбувся в ідентифікації донеччан. Його ілюстрували наведені результати соціологічного опитування на Донбасі, проведеного Іриною Бекешкіною. Соціологія зазначала, що, на відміну від опитувань попередніх років, більшість мешканців Донбасу на контрольованих Україною територіях, уже вважали неприйнятним надання російській мові статусу офіційної, як і не

підтримували надання територіям, на яких діють угруповання «ДНР» та «ЛНР» спеціального статусу.

Московська агресія і тиск громадянського суспільства спонукали владу перейти від толерування двомовного розвитку країни до усвідомлення потреби протидії зросійщенню та необхідності українізації інформаційно-культурного й комунікативного простору.

У зв'язку з цим викликає певні зауваги загальна негативна оцінка в публікаціях Т. Марусика мовної політики президента П. Порошенка.

У багатьох статтях, представлених у книжці, автор переважно справедливо піддає різкій критиці позицію П. Порошенка за обстоювання прав російськомовних громадян і двомовного розвитку країни. Зміну у ставленні Петра Олексійовича до питань мовної політики Т. Марусик пояснює втратою президентської посади на виборах 21 квітня 2019 р., після чого, за словами журналіста, він «змушений був діяти інакше, ніж доти». Ця ж обставина, на його думку, спонукала П. Порошенка підписати ухвалений парламентом Закон *Про забезпечення функціонування української мови як державної*.

Проте діяльність Порошенка як президента свідчить, що його позиція у справі державного мовно-культурного врегулювання змінилась на користь української мови значно раніше. Останні роки його перебування у владі позначені не лише впровадженням закону про державну мову, а й такими безсумнівними досягненнями в мовно-культурній та духовній сферах, як надання Томосу про автокефалію православної церкві України, декомунізація топонімічного ландшафту країни, потужне зростання національного кіновиробництва, державна підтримка книговидання, запровадження квот для української мови на радіо й телебаченні.

Зазначимо, що не менш критично Т. Марусик оцінює і мовну політику президента В. Зеленського та його партії «Слуга народу» у п'ятому розділі книжки. Це відображають уже назви публікацій цього періоду, як-то: *Мова об'єднує, а команда Зеленського роз'єднує; Прихід до влади команди Зеленського послабив позиції державної мови України; Парламентська монобільшість зробила черговий антиукраїнський крок; Зеленський і партія «Слуга народу» взяли курс на мовний реванш* тощо.

Слід врахувати, однак, що рецензоване видання завершують публікації 2021 р., тоді як у наступному 2022 р. повномасштабна війна, розв'язана Росією проти України, внесла суттєві корективи в діяльність В. Зеленського та його політсили. Гідна позиція шостого президента як Головнокомандувача Збройних сил України, об'єднання всього суспільства, зокрема й депутатів парламентської більшості з проукраїнською опозицією у справі захисту держави, кардинально змінили національну політику. Неоімперські плани Путіна не залякали українську спільноту, а викликали зворотний ефект потужного опору агресії. Війна зміцнила українську ідентичність, усвідомлення цінності української мови як основи державності й потребу її захисту від новітнього русифікаційного наступу імперії.

Відтак об'єктивну ревізію політики В. Зеленського та його команди, зокрема в галузі мовно-культурного планування, можна буде зробити лише після завершення російсько-української війни.

Шостий розділ, що має назву *Громадяни в боротьбі проти держави за державну мову*, містить статті, у яких наведено приклади активного захисту української мови, включно з позовами в судах, з боку громадських організацій і окремих громадян. Більшість зібраних тут публікацій оприлюднено в період президентства Януковича, коли випадки дискримінації за вимогу дотримання державного статусу української мови набули значного поширення.

Автор розглянув чимало фактів конфліктних ситуацій на мовному ґрунті, коли громадяни обстоювали вживання державної мови в різних сферах суспільного життя. Так, у кількох публікаціях згадано луганчанина Сергія Мельничука, який не один рік доводив у судах своє право на навчання державною мовою в Східноукраїнському університеті ім. В. Даля. Подібні конфлікти, на які реагували небайдужі громадяни, відбувались і в сфері послуг. В одній із публікацій оприлюднено приклад волонтерів громадського руху «Не будь байдужим!», які провели у 2010—2011 рр. у великих містах України два піврічних моніторинги з перевірки дотримання прав громадян на обслуговування українською мовою в закладах громадського харчування.

Не оминав увагою журналіст і вкрай незадовільний стан українськомовного книговидання і преси, про що йшлося в кількох статтях, а також у зверненні Координаційної ради з питань захисту української мови до Януковича, у якому йому нагадали про тиражі українськомовних видань. Відповідно до досліджень, проведених у 2010—2011 рр., накладі газет українською мовою становили 30 %, а журналів — ще менше, усього 10 %. У великих містах Сходу й Півдня, зазначалось у зверненні, знайти часописи українською мовою практично було неможливо.

Таким чином, публікації зазначеного розділу показують, як дії активних громадян і громадських організацій компенсували пасивність влади у справі захисту державного статусу української мови.

Підсумовуючи зазначимо, що книжка публікацій Тараса Марусика *30 років Незалежності: мовні акти, які змінюють Україну* — це цінне джерело хронології мовних подій і мовної політики в пострадянській Україні, історія тридцятилітньої боротьби української спільноти за удержавлення своєї мови.

Рецензію отримано 02.09.2022

Larysa Masenko, Doctor of Philological Sciences, Professor of the Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001 Ukraine
E-mail: masenko14@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2831-8059>

Review of the book: Marusyk, T. 30 rokiv Nezalezhnosti: Movni akty, iaki zminiuiut' Ukraïnu. Druhe vydannia.

Kyiv: Vydavnytstvo "Klio", 2022. 464 pp. ISBN 978-617-7755-50-9 (in Ukrainian)

УДК 811.161.2'811.6

Є. А. КАРПІЛОВСЬКА, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ 01001
E-mail: karpilovska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1921-9021>

СВЯТО ПОЛЬСЬКОЇ ЛІНГВІСТИКИ

6—7 червня 2022 року в Collegium Novum Ягеллонського університету в Кракові в мішаному форматі відбулася ювілейна конференція *70 років Комітету мовознавства ПАН. Досягнення, напрями розвитку, перспективи польської лінгвістики*. Її організаторами виступили Польська академія наук (ПАН) і Ягеллонський університет у Кракові.

Комітет мовознавства ПАН — виборна наукова структура, каденція діяльності якої триває п'ять років. Вона здійснює координацію мовознавчих досліджень працівників ПАН та університетів Польщі, виконує дорадчу та експертну функції, зокрема оцінює діяльність польських мовознавчих журналів та висуває кандидатури польських мовознавців до виборів у члени ПАН та для відзначення преміями ПАН і нагородами Ради Міністрів Польщі. Це один із найстаріших комітетів ПАН, створений 24 травня 1952 року. Нині при ньому працюють комісії з різних галузей мовознавства: діалектології, етнолінгвістики, історії мови, фразеології, теорії мови та методології мовознавства, ономастики, комп'ютерної лінгвістики. Комісії і Комітет регулярно збираються на засідання, на яких слухають і обговорюють наукові доповіді, розв'язують поточні організаційні питання. Комітет мовознавства підтримує здійснення масштабних дослідницьких проєктів, серед них — розбудову Національного корпусу польської мови (NKJP — Narodowy Korpus Języka Polskiego).

До програми ювілейної урочистості було включено доповіді вчених Польщі, які представляли різні напрями сучасного польського мовознавства та діяльності комісій Комітету. Засідання кожного дня відкривали дві лекції тих польських мовознавців, дослідження яких визначають на сьогодні рівень та авторитет польської лінгвістики. Конференцію відкрив ректор Ягеллонського університету проф. Я. Попел, який при-

вітав членів Комітету мовознавства ПАН і всіх присутніх зі славним ювілеєм та підкреслив, що його відзначення в стінах Ягеллонського університету в Кракові засвідчує давні, міцні контакти академічної та університетської мовознавчої науки в Польщі, а також плідну багаторічну співпрацю Польської академії наук у Варшаві й Польської академії знань у Кракові. До учасників конференції звернувся з вітальним словом і голова Комітету мовознавства ПАН проф. М. Едер, який коротко схарактеризував основні віхи історії та напрямки нинішньої діяльності цього наукового співтовариства.

Наукову частину першого дня конференції відкрили лекції проф. Сілезького університету (Катовіце) К. Клещової *Зміни в мові vs. зміни мови* і проф. Університету ім. Миколая Коперника (Торунь) М. Гроховського *Свідчення кардинальних методологічних змін у польському мовознавстві другої половини ХХ століття та їхні наслідки*. Обидва доповідачі зосередили свою увагу на внутрішніх і зовнішніх чинниках розвитку мови й мовознавства як системи способів і засобів її наукового вивчення. На великому й різноаспектному матеріалі польської мови вони продемонстрували важливість вибору позиції дослідника, апарату методів аналізу та інтерпретації мовних фактів для одержання об'єктивної та вірогідної інформації про стан мови та її розвиток.

На двох секційних засіданнях цього дня прозвучали доповіді: П. Сobotка *Етимологія і граматики: Від реконструкції форми та функції до реконструкції значення*, Д. Скшипек *Місце кількісних досліджень в історичному мовознавстві на прикладі розвитку показників означеності в північногерманських мовах*, Д. Маслей *Середньовічні польсько-латинські пам'ятки як предмет досліджень з історії мови*, А. Пайдзинська *Фразеологізм — неочевидна мовна одиниця*, М. Рак *Соціолінгвістична діалектологія — новий підхід у нових мовних обставинах Польщі* та С. Васюта *Когнітивна етнолінгвістика — у напрямку інтегрального опису мови*. У центрі роздумів, спостережень і висновків усіх доповідачів незмінно перебували проблеми взаємодії мови і суспільства, мови і культури, теорії і практики мовознавчих досліджень, пошуки ефективних процедур аналізу мовного матеріалу та інтерпретації, осмислення його результатів. Особливий акцент усі доповідачі робили на необхідності інтегрування гуманітарних досліджень, залучення до них новітніх інформаційних технологій здобування знань про мову.

Програму другого дня конференції відкрили лекції проф. П. Стальмашика (Університет у Лодзі) *Сучасне мовознавство в пошуках парадигм* і проф. Ягеллонського університету (Краків) Е. Табаковської *Польське чи полоністичне: питомі поривання та англо-саксонські пози*. Обидві лекції порушили проблеми пошуку адекватних парадигм наукового знання про мову та відповідного методологічно-процедурного апарату його застосування і випрацювання, обґрунтованості та ефективності залучення інтердисциплінарних підходів до вивчення мовних явищ. Проф. Е. Табаковська, відома в Польщі і далеко поза нею дослідниця в галу-

зях когнітивної лінгвістики та англїстики, авторка сучасного перекладу *Аліси в Дивокраї* та *Аліси в Задзеркаллі* Льюїса Керрола, на противагу інтердисциплінарності запропонувала поняття трансдисциплінарності. На думку доповідачки, як Аліса, побачивши в Задзеркаллі інший світ, паралельний, а подекуди й перпендикулярний звичному, збагатилася новим знанням про довкілля і себе саму, так і мовознавець, взаємодіючи з фахівцями в інших галузях знання, збагачується новими відомостями про цікавий для нього об'єкт дослідження, бачить його об'ємніше і структурованіше, а відтак і випрацьовує знання про мову, що знаходять своє застосування в інших царинах науки і в інших наукових школах. Це своє твердження дослідниця обґрунтувала прикладами творчого засвоєння ідей американської і британської когнітивістики на польському мовознавчому ґрунті.

На секційних засіданнях цього дня прозвучали доповіді: М. Рутковський *Відкрита ономастика. Сучасні напрямки розвитку досліджень власних назв*, М. Войтек *Генологія в лінгвістиці – лінгвістика в генології*, А. Пшепюрковський *Предикативні прислівники*, П. Пензек *Корпуси мрії та їх накреслення*, М. Котін *Онтогенетичний і філогенетичний виміри мовних змін у сфері граматики*.

На окрему увагу заслуговує доповідь Х. Красовської, нашої колишньої землячки з Чернівців, *Сучасна диференціація польських говорів на Карпатській Буковині*. Доповідь була дуже тепло зустрінута присутніми, чому сприяло її спорядження зворушливими знімками носіїв польських говорів з різних куточків Чернівеччини, а також документами з історії життя польської громади Буковини.

Лекції і доповіді викликали жваву й зацікавлену дискусію, перебіг якої відзначала сердечна товариська атмосфера. Сподіваємося, що матеріали конференції будуть опубліковані й удоступнені широкому колу мовознавців Славії і світу загалом, оскільки вони стосуються проблем як загальнослов'янського й загальнославистичного значення, так і загалом проблем розвитку природних і штучних мов у сучасних обставинах.

Хроніку отримано 08.06.2022

Ievheniia Karpilovska, Doctor of Philology, Professor,
Chief of the Department of Lexicology, Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics, Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi Str., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: karpilovska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1921-9021>

THE HOLIDAY OF POLISH LINGUISTICS

The chronicle is represented the events of the conference at the Jagelonian University in Krakow on the occasion of the 70th anniversary of the Linguistics Committee of the Polish Academy of Sciences. This committee is one of the oldest in the Polish Academy of Sciences. It coordinates studies of linguists of the PAN and universities in Poland. Leading representatives of various trends of modern Polish linguistics presented their lectures and reports at the conference.

Keywords: Polish linguistics, Committee of Linguistic of the Polish Academy of Sciences, jubilee scientific conference

УДК 811.161.2'272

Н. С. КІСС, кандидат філологічних наук, науковий співробітник (постдок) Гіссенського центру з досліджень Східної Європи, Гіссенський університет імені Юстуса Лібіха, Німеччина, науковий координатор проєкту «Дебати щодо мовного розмаїття — менеджмент мов національних меншин у пострадянській Україні» (керівник проєкту проф. Моніка Вінгендер) вул. Отто-Бехагельштрассе, 10-Е, м. Гіссен, 35394, Німеччина
E-mail: Nadiya.Kiss@slavistik.uni-giessen.de, kراسiya@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-2077-7605>

ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНИХ ПРОБЛЕМ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Мовне спілкування в Україні потребує докладного та ґрунтовного дослідження. У науковому фокусі були переважно питання українсько-російського білінгвізму, змішаного українсько-російського мовлення (суржик), тоді як проблемам використання державної мови та мов національних меншин і корінних народів досі надавали мало уваги. Особливо актуальним є сьогодні вивчення мовного спілкування під час війни, коли відбуваються тектонічні зсуви в мовній ідентичності та мовній поведінці населення України.

21 жовтня 2022 року відбулася Міжнародна онлайн-конференція *Дебати щодо мовного розмаїття в сучасній Україні: мови національних меншин, білінгвізм та мовні ідеології у воєнні часи*, яку zorganizував та провів Інститут славістики Гіссенського університету імені Юстуса Лібіха у співпраці з Інститутом української мови НАН України, Ужгородським національним університетом та Ізмаїльським державним гуманітарним університетом. Науковий захід презентував насамперед результати плідної трирічної співпраці зазначених науково-освітніх інституцій у межах міжнародного наукового проєкту *Дебати щодо мовного розмаїття — менеджмент мов національних меншин у пострадянській Україні* за фінансової підтримки наукового фонду досліджень «Фольксваген» (2020—2023).

Конференцію відкрила зі вступним вітальним словом керівник проєкту Моніка Вінгендер. Вона зазначила, що працювати довелося у непростий час: спочатку пандемія, а згодом повномасштабна війна внаслідок чого проведення наукових заходів у живому форматі, але попри зазначені обставини вдалося дослідити мовну ситуацію в Україні, зокрема проаналі-

зувати мовне законодавство, медійні публікації з мовного питання та мовні біографії, які підготували українські учасники проєкту — три дослідницькі групи, що їх очолюють С. О. Соколова (Інститут української мови НАН України), Г. В. Шумицька (факультет журналістики, Ужгородський національний університет) та А. О. Колесников (кафедра української мови та літератури, Ізмаїльський гуманітарний державний університет).

Почесний гість конференції, Уповноважений із захисту державної мови, Т. Д. Кремінь відкрив першу тематичну секцію **Вплив війни на мовну ситуацію в Україні**. У своїй доповіді *Мовний закон в Україні під час війни — обов'язки громадян та держави* він повідомив про факти лінгвоциду російських злочинців на окупованих територіях України, про викривлене подання українського мовного питання в російській пропаганді та роботу інституції мовного омбудсмена як асоційованого члена Європейської федерації національних мовних інституцій (EFNIL), загальнонаціональну кампанію з розширення мережі безкоштовних курсів та клубів з опанування української мови, позитивні зміни з переходу громадян України на спілкування державною. Т. Д. Кремінь зробив висновок: «Останні соціологічні дослідження доводять: незалежно від свого віку, статусу чи походження переважна більшість громадян України принципово перейшла на спілкування українською навіть удома. Це ще раз доводить: ми — сильна і єдина нація, яка, гартуючись війною, обрала мову на оберіг своєї ідентичності, гідності та звитяги»¹.

Важливим напрямком досліджень на сьогодні є кореляція масової міграції українців (як внутрішнього переселення із зони бойових дій у відносно спокійніші райони, так і біженців за кордон, зокрема в європейські країни) та мовної поведінки. С. О. Соколова у виступі *Зміна мовних уподобань українців на тлі повномасштабної війни: за результатами опитування внутрішніх переселенців і місцевих жителів* представила результати опитування внутрішньо переміщених осіб і мешканців населених пунктів, що їх приймають, проведеного у травні — червні 2022 р. Підступність нападу, спрямування агресії проти мирного населення (зокрема й російськомовного) і масштабність руйнувань інфраструктури України вплинули на мовну свідомість російськомовних громадян і гармонійних білінгвів, багато з яких змінили своє ставлення до російської мови та почали її сприймати як мову агресора. Українська мова стала маркером «свого», символом спротиву, унаслідок чого громадян почали більше спілкуватися українською або повністю перейшли на неї (близько 60 %). Проте, як зазначила дослідниця, майже третина опитаних респондентів застерігає від потенційних конфліктів на мовному ґрунті, тому потрібні науково виважені рекомендації щодо коригування ситуації та подальше поглиблене дослідження процесів мовної взаємодії, передусім у місцях, куди евакуюють людей із регіонів активних бойових дій. Попередні

¹ Цит. за: Шумицька, Г. (24.10.2022). Мова — як бронезилет, як прапор, як зброя, як вакцинація. *Espresso TV*. <https://espresso.tv/mova-yak-bronezhilet-yak-prapor-yak-zbroya-yak-vaktsinatiya>

результати засвідчують, що нині складається дуже сприятлива ситуація для зміцнення позицій української мови як державної.

Такий оптимістичний висновок щодо утвердження позицій української мови в різних сферах суспільного життя прозвучав і в наступних доповідях. О. Г. Руда в розвідці *Мова і війна: як змінився навколотовний дискурс в Україні від початку повномасштабного вторгнення* виклала міркування щодо дискусій, які точаться довкола порушуваних питань мовного життя країни, наголосила, що сучасний навколотовний дискурс відображає екзистенційний стан суспільства під час війни — переживання колективної та особистої травми, намагання осмислити причини того, що сталося, зміни життєвих пріоритетів. Він став украї радикальним, почасти пейоративним, у ньому зникла колишня полярність думок. Мова посилила свою символічну значущість, а символічна «війна мов» трансформувалася у «війну за допомогою мови». Державну українську мову тепер сприймають як засіб захисту, прихисток від уже не духовного, а фізичного знищення, запоруку виживання нації загалом і кожного зокрема.

Л. М. Підкуймуха в доповіді *Назад до витоків: українська мова як засіб протистояння «руському міру» в російсько-українській війні* проаналізувала мовну поведінку українців під час російсько-української війни та відзначила, що мова стала інструментом спротиву та визначальним маркером ідентичності. Дослідниця схарактеризувала поведінку бізнесу, який перейшов на українську як через норми Закону *Про забезпечення функціонування української мови як державної*, так і з патріотичних міркувань, дійшла висновку, що українська мова постає тепер як засіб дистанціювання від росії і «руського міра», як зброя, маркер ідентичності, «об'єднавчий символ», «захисна фортифікаційна споруда», детермінанта існування народу та нації.

Значної уваги надано питанню національних меншин та впливу воєнної ситуації на їхні мовно-культурні права. Моніка Вінгендер та Н. С. Кісс у спільній доповіді *Національні меншини в Україні в часи війни: мовне законодавство та дискусії в медіа* представили дослідження сучасного мовного законодавства та медійних текстів, які стосуються національних меншин. Вони зазначили, що прийняті Закон України *Про корінні народи України* (2021) та *Стратегія розвитку кримськотатарської мови на 2022—2032 роки* (2022) не тільки істотно розширюють культурно-мовні права трьох корінних народів України — кримчаків, караїмів та кримських татар, а є також своєрідним політичним кроком, оскільки охоплюють населення тимчасово окупованого Криму. Проте запропонований на громадське обговорення законопроект *Про національні спільноти* зазнав критики як з боку експертів із мовної політики, так і від представників національних меншин та потребує доопрацювання. Закон є передумовою подальшої європейської інтеграції України й конструктивного мовного менеджменту всередині країни.

Голова організації *Нордичний форум Україна* (Швеція) А. Зубкович у розвідці *Національна ідентичність та вжиток мови кримськими та-*

тарами-переселенцями: спостереження до повномасштабного вторгнення на основі проведених інтерв'ю окреслила асиметрію між національною ідентичністю та мовним ужитком у середовищі кримських татар, котрі внаслідок незаконної анексії Криму в 2014 р. переселилися на материкову Україну (м. Київ та м. Львів). З одного боку, російська мова є для них одним з основних засобів комунікації, а з іншого — зростає негативне ставлення до неї, на відміну від позитивного позиціонування української та кримськотатарської мов.

Учасники конференції також обговорили перспективи майбутніх досліджень мовного спілкування та впливу війни на нього².

Важливим аспектом вивчення мовної ситуації є регіональний вимір, якому було присвячено тематичну секцію конференції *Регіональні перспективи мовної ситуації в Україні*. Г. В. Шумицька в доповіді *Формування мовної особистості в полілінгвальному прикордонному регіоні: результати аналізу мовних біографій представників національних меншин на Закарпатті* наголосила, що старше покоління людей знає, крім рідної (угорської, румунської), російську та інші мови, серед яких і українська; люди ж молодшого віку, які вже навчалися в умовах незалежної України, знають рідну (угорську, румунську) та українську, а також інші мови. Зокрема, особи, які народилися в місті, володіють більшою кількістю мов. Люди, які працюють у державному секторі, українську мову знають краще, ніж ті, які працюють у приватному секторі. Для них важливо знати рідну та державну мови. Наголошено на важливості збереження рідної мови, а також на соціально-економічному чиннику, який часто є визначальним в обґрунтуванні потреби вивчення державної мови. Більшість респондентів переходить з однієї мови на іншу, водночас вони можуть уживати слова з однієї мови в іншій під час перемикання мовного коду. Перехід на мову співрозмовника сприймається переважно як ознака ввічливості й данина традиції: на Закарпатті послуговування кількома мовами — радше норма, ніж виняток.

Комплексний підхід до аналізу, що використовує зіставлення різних джерел інформації, уможливило вивчення як діахронного, так і синхронного зрізу мовної ситуації. О. М. Палінська в розвідці *Схід vs. Захід. Геополітичні та мовні орієнтації мешканців Центру та Півдня України* повідомила, що на основі масових соціологічних опитувань, проведених у 2014, 2020—2021 рр., у процесі дослідницьких проєктів, здійснюваних Ольденбурзьким університетом у Центрі (2014—2019) та на Півдні (з 2019) України, виявлено, що геополітичні орієнтації, або ж прихильність до Заходу (у широкому витлумаченні) чи до Сходу (росії), демонструють стійкі кореляції з мовним кодом, який респонденти називають основним у своїй повсякденній комунікативній практиці. Так, українськомовні мешканці досліджуваних регіонів значно частіше, ніж російськомовні, убачають

² Докладніше про результати дискусії див.: Шумицька, Г. (24.10.2022). Мова — як бронезилет, як прапор, як зброя, як вакцинація. *Espresso TV*. <https://espresso.tv/mova-yak-bronezhilet-yak-prapor-yak-zbroya-yak-vaktsinatiya>

загрози для України з боку росії, і значно рідше — з боку Заходу; зокрема ті, хто назвав суржик своїм основним кодом, у Центрі є ближчими до українськомовних, на Півдні — до російськомовних. Схожі тенденції простежено й у ставленні до потенційних союзів України з іншими державами: в обох регіонах українськомовні є суттєво більш «прозахідними» і менш «проросійськими». У відкритих інтерв'ю респонденти називають серед загроз з боку Заходу міграційні виклики та втрату Україною своєї самобутності, тоді як росію однозначно кваліфікують як реального потенційного агресора — саме в період 2014—2021 рр., після анексії Криму й напередодні повномасштабного вторгнення.

А. О. Колесников у виступі *Із спостережень над динамікою мовної ситуації межиріччя Дністра і Дунаю* зіставив три часові зрізи мовної ситуації: пострадянський (1991—2000), довоєнний (2001—2022), воєнний (24 лютого 2022 — сьогодні). Використавши включене та невключене спостереження над мовною поведінкою мешканців ареалу (етнічних українців, болгар, молдован, росіян, гагаузів, албанців та ін.), міжетнічною конфліктогенністю в регіоні, проаналізувавши подання «мовного» та «етнічного» питань у медіа, основні закони щодо мовної та освітньої політики (внутрішньої української та зовнішніх) і заходи щодо їх реалізації в регіоні, а також мовні біографії представників національних меншин, він застосував дискурсивний підхід до оцінки інформації про мовну ситуацію з різних джерел. Доповідач констатував, що українська мова в ареалі поступово утверджувалася як державна, маркером чого є рівень її застосування в ролі засобу міжетнічної комунікації. Агресія росії стала каталізатором у цьому процесі, оскільки російська мова набула негативних оцінних характеристик щодо естетичності та престижу (мова ворога, агресора, некрасива, груба тощо), а українська — позитивних, тому її частіше використовують для міжетнічного спілкування.

Дослідження мовних біографій оприявнюють регіональний вимір мовної ситуації та мовних уподобань представників національних меншин. І. М. Цар у доповіді *Мовна адаптація етнічних росіян на Заході України* схарактеризувала цю проблему на прикладі мовних біографій трьох етнічних росіян, які проживають в одному селі на Львівщині, визначила чинники, що вплинули на мовну адаптацію інформантів, серед яких найвагомішими стали мовне середовище й політичні переконання опитаних. Дослідниця окреслила зміни їхньої мовної та національної ідентичності, мовної поведінки і самої мови під впливом тривалого перебування в українськомовному середовищі.

С. М. Немировська в розвідці *Статус української мови у сприйнятті представників національних меншин міста Чернігова* проаналізувала дев'ять мовних біографій представників шістьох національних меншин міста Чернігова: єврейської, російської, білоруської, польської, азербайджанської та чуваської; зацентрувала на тому, як змінювалося ставлення респондентів до української мови в різні історичні періоди (від

радянських часів до сьогодні). Результати дослідження засвідчують негативні наслідки впливу політики русифікації на мовну ситуацію Чернігова, а саме на витіснення мов національних меншин російською та фактичне сприйняття української як мови меншості.

М. С. Делюсто в доповіді *Відбиття мовної ситуації межиріччя Дністра і Дунаю в мовних біографіях носіїв слабких мов регіону* представила результати інтерв'ю носіїв гагаузької та албанської мов; навела чимало підтверджень з мовних біографій таких характеристик мовної ситуації цього регіону, як полілінгвізм, толерантність мовців до інших мов, сфера застосування державної та рідної мов, використання ідіомів як засобів міжнаціонального спілкування, готовність до вивчення чи поглиблення знання державної мови, застосування її як засобу міжетнічної комунікації.

Тематична секція *Білінгвізм та мовна ситуація в Україні* охопила коло актуальних питань повсякденної двомовності. І. І. Брага у виступі *Етномовна ідентифікація білінгва: маркери і атитюди* на матеріалі корпусу писемного мовлення дітей молодшого шкільного віку, мовна соціалізація яких відбувається у двомовному середовищі, визначила особові імена як маркери етномовної ідентифікації. Значну увагу дослідниця зосередила на практиці використання антропонімних гібридів для назовництва дітей, адже ставлення до імені, зокрема соціально зумовлена мотивація вибору імен для дітей, є виявом етномовної ідентифікації. Батьки, свідомо обираючи для назовництва своїх дітей імена-гібриди, з одного боку, оприявнюють рівень своєї освіти і культури, а з іншого — декларують свою гібридну (розмиту) етномовну ідентичність, яку вони фактично передають у спадок своїм дітям.

Кріна Кукош у доповіді *Феномен рідної мови в мовній свідомості білінгвів (за матеріалами інтерв'ю, записаних у румунських селах Герцаївської територіальної громади Чернівецької обл.)* схарактеризувала феномен рідної мови в мовній свідомості білінгвів та формування їхньої мовної ідентичності. У зв'язку з тим, що людина володіє вільно двома чи більше мовами, вона може ототожнювати себе і з двома етносами, що часто буває на тих територіях, де компактно проживають представники нацменшини. Проблеми українсько-румунського білінгвізму потребують докладного соціолінгвістичного дослідження. Побіжний аналіз розвитку білінгвізму засвідчує, що національні меншини зберігають свою рідну мову, яка передавалася з покоління в покоління, проте з новими явищами, запозиченнями, суржиковими елементами.

М. О. Гонтар у розвідці *Ставлення до мови та мовні ідеології в мовних біографіях мешканців України різного етнічного походження* з'ясувала проблему ставлення до мови та впливу на нього панівних мовних ідеологій за матеріалами біографічних інтерв'ю українців — представників різних етносів. Дослідниця простежила ставлення респондентів до української та російської мов після повномасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 р. Вони свідчать про зміну мовної поведін-

ки на користь ширшого застосування української мови. Такий крок демонструє протест проти російської агресії, прагнення відмежуватися від країни-загарбниці та увиразнення свого українського громадянства. Водночас опитані заявили про можливий внутрішній конфлікт, небажання цілковитої відмови від російської, прагнення зберегти її як засіб зв'язку зі своїм етносом.

Тематичну секцію конференції *Мовна ситуація в Україні в медіа та в освіті* присвячено надзвичайно важливим галузям мовного врегулювання. О. М. Данилевська в доповіді *Мовна біографія вчителя як метод дослідження мовної ситуації у сфері освіти в Україні на початку XXI ст.* схарактеризувала місце мовних біографій в арсеналі соціолінгвістичних методів дослідження мовної ситуації у шкільній освіті України на початку XXI ст. за кількісними, якісними та оцінними параметрами. Наголосила на перевагах використання мовних біографій для вивчення інструментів впливу на мовну ситуацію в Україні за тоталітарного та посттоталітарного періодів. На прикладі мовних біографій, записаних у межах проєкту, обґрунтувала метод мовних біографій як засіб збирання емпіричного матеріалу для аналізу мовної поведінки та комунікативних практик, що визначають якість мовного середовища в залучених до освітнього процесу спільнотах; з'ясувала мотивацію змін мовної поведінки у приватному житті та в професійній діяльності. Вибір респондентів старшої вікової групи зумовлений обставинами життя інтерв'ююваних у різних політичних системах, що вможливорює простежити, як у їхніх мовних біографіях відбиті явища радянської мовної політики та реалії сьогодення.

В. В. Шаркань у розвідці *Питання мови національних меншин Закарпаття в українських медіа 2019—2021 рр.* проаналізував вузлові публікації про мови меншин у засобах масової комунікації. За допомогою пошукових запитів за ключовими словами «мови національних меншин Закарпаття», «мови етнічних спільнот Закарпаття», «угорська мова Закарпаття», «румунська мова Закарпаття», «ромська мова Закарпаття», «німецька мова Закарпаття», «мовний закон Закарпаття» та ін. дослідник сформував корпус зі 110 медійних публікацій у 35 онлайн-ресурсах за 2019—2021 рр. Результати дослідження засвідчують, що після завершення війни й надалі потрібно буде активніше дбати про інформаційну безпеку, зокрема звертати пильнішу увагу на об'єктивний аналіз питань про мови національних меншин.

Ольвія Біган у доповіді *Мовна поведінка представників національних меншин Закарпаття в мережі «Instagram»* на основі дослідження публікацій представників національних меншин у мережі «Instagram» зробила такі висновки: 1) вибір мови спілкування користувачів залежить від їхнього мовного середовища й від мови адресата; 2) корпоративні користувачі, які працюють на регіональному рівні, обирають державну мову спілкування та іноді дублюють повідомлення мовою національної спільноти, яка компактно проживає в певному регіоні; 3) засоби масової ін-

формації, що висвітлюють проблематику національних меншин, зазвичай публікують дописи рідною для представників меншини мовою; для розширення аудиторії деякі видання створюють сторінки українською мовою; 4) гештеги, додані до публікацій, переважно викладено мовою дописів, хоч нерідко — й іншою мовою для розширення аудиторії.

У виступі *Мовне середовище національних меншин на Закарпатті: соціо-комунікативні елементи дизайну* Л. Я. Гичко наголосила, що дизайн інформаційно-комунікативного простору Закарпаття яскраво демонструє основні зміни «до» та «після» впровадження Закону *Про забезпечення функціонування української мови як державної*. На рівні візуального складника норм закону дотримано, ураховано, зокрема, інтереси національної меншини, яка переважає у конкретній локації. Війна дала поштовх до українізації інтерфейсів великих світових компаній, наприклад Лінкедін, що відображено на локальних візуалізаціях мовного середовища.

Отже, конференція охопила широкий спектр міждисциплінарних досліджень, пов'язаних з актуальними питаннями мовного життя в Україні: співвідношення вжитку української мови та мов національних меншин у різних галузях суспільного життя та повсякденного використання, впливу війни на мовну поведінку населення України.

За матеріалами конференції заплановано видати колективну монографію англійською мовою в науковому видавництві *Harrassowitz Verlag* (Візбаден, Німеччина) і тематичний випуск науково-теоретичного журналу *Українська мова*.

Хроніку отримано 05.11.2022

Nadiia Kiss, PhD in Philology, Postdoctoral Researcher of Giessen Centre of the East European Studies, Justus Liebig University of Giessen, Germany, scientific coordinator of the project “Contested language diversity — dealing with minority languages in post-Soviet Ukraine” (head of the project prof. Monika Wingender) Otto-Behaghel-Str. 10-E, Giessen 35394, Germany
E-mail: Nadiya.Kiss@slavistik.uni-giessen.de, kراسiya@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-2077-7605>

RESEARCH ON THE LANGUAGE ISSUES IN THE WARTIME UKRAINE

ЗМІСТ

Дослідження	<i>Н. В. Сніжко</i> Концепції новітніх тлумачних словників української мови та проблеми металексикографії 3
	<i>Т. А. Коць</i> Мовна експресія в сучасному інформаційному просторі України 25
	<i>Г. В. Семеренко</i> Синтетично-аналітичний спосіб вираження демінутивності в українській мові XI–XVIII століть 40
	<i>Л. Ф. Фоміна, Г. В. Сенік</i> Назви нешлюбної дитини в сучасній українській мові 57
Дослідження молодих науковців	<i>С. І. Сташків</i> Валентно зумовлена та валентно незумовлена сполучуваність дієслів <i>виконувати</i> / <i>виконати</i> в музичних текстах 73
	<i>С. О. Вербич</i> Життя віддане ономастиці: штрихи до наукового портрета Ірини Михайлівни Железняк 87
Наукові постаті українських мовознавців	<i>М. П. Дем'янюк</i> Історико-лінгвістична проблематика в науковому доробку Миколи Грунського 104
	<i>М. І. Степаненко</i> Рецензія на книгу: Плющ, М. Я. <i>Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення</i> . Видання 2-ге, доповнене. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2022. 235 с. ISBN 978-966-931-260-0 115
Огляди та рецензії	<i>Л. Т. Масенко</i> Рецензія на книгу: Марусик, Т. <i>30 років Незалежності: мовні акти, які змінюють Україну</i> . Друге видання. Київ: Видавництво «Кліо», 2022. ISBN 978-617-7755-50-9 124
	<i>Є. А. Карпіловська</i> Свято польської лінгвістики 131
Наукова хроніка	<i>Н. С. Кісс</i> Дослідження мовних проблем в Україні під час війни 134

CONTENTS

Articles

Nataliia Snizhko

Concepts of the newest explanatory dictionaries of the Ukrainian language and problems of metalexigraphy **3**

Tetiana Kots'

Linguistic expression in the modern information space of Ukraine **25**

Hanna Semerenko

Synthetic and analytical way of expressing diminutivity in the Ukrainian language of the 11th–18th centuries **40**

Liudmyla Fomina, Hanna Senyk

Names of an illegitimate child in modern Ukrainian language **57**

Young Scholars Articles

Solomiia Stashkiv

Valency-based and non-valency based conjugability of verbs *to perform / have performed* in musical texts **73**

Scientific figures of Ukrainian linguists

Sviatoslav Verbych

Life for onomastics: A scientific portrait of Iryna Mykhailivna Zheliezniak **87**

Maryna Dem"ianiuk

Historical-linguistic problems in the scientific work of Mykola Hruns'kyi **104**

Surveys and Reviews

Mykola Stepanenko

Review of the book: Pliushch, M. Ia. *Vidminok u semantiko-syntaksychnii strukturi rechennia*. Vydannia 2-he, dopovnene. Kyiv: Vydavnytstvo Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova, 2022. 235 pp. ISBN 978-966-931-260-0 (in Ukrainian) **115**

Larysa Masenko

Review of the book: Marusyk, T. *30 rokiv Nezalezhnosti: Movni akty, iaki zminiuiut' Ukraïnu*. Druhe vydannia. Kyiv: Vydavnytstvo "Klio", 2022. 464 pp. ISBN 978-617-7755-50-9 (in Ukrainian) **124**

Scientific Chronicle

Ievheniia Karpilovs'ka

The holiday of Polish linguistics **131**

Nadiia Kiss

Research on the language issues in the wartime Ukraine **134**

Вимоги до рукописів

Редакція фахового журналу «Українська мова» приймає до друку оригінальні, раніше не публіковані науково-теоретичні та дослідницькі статті з проблем української мови, рецензії, огляди, а також матеріали, присвячені видатним мовознавцям, лінгвістичним форумам та іншим подіям наукового життя.

Неприпустимо представляти плагіат як оригінальне дослідження. У разі виявлення у надісланій статті доведеного факту плагіату, її автори позбавляються права публікуватися в усіх наступних номерах журналу.

Рукописи надсилати українською мовою на електронну пошту редакції: movajournal@ukr.net

Разом зі статтею подати підписаний *Ліцензійний договір* на використання рукопису (бланк угоди див. на сайті журналу ukrmova.iul-nasu.org.ua).

Текст набирати в редакторі Word for Windows, шрифт Times New Roman, розмір кегля 14. Міжрядковий інтервал 1,5; ширина усіх берегів — 2,0 см. Нумерація сторінок наскрізна по всьому рукопису.

Стаття повинна мати: УДК, ПІБ автора(ів), назву установи та поштову адресу, де працює автор, посаду, науковий ступінь, учене звання, електронну адресу, ORCID.

Назву статті подати українською та англійською мовами.

До рубрики «Дослідження» подати анотацію українською та англійською мовами (від 150 до 250 слів) із 5–6 *ключовими словами* без загальних слів, методологічних деталей, посилань і абревіатур, містить конкретизацію авторського внеску. Обсяг статті (разом зі списками літератури та анотаціями) — до 25 стор.

До інших рубрик анотацію не подають. Обсяг — до 6–7 стор.

Покликання на наукові джерела брати в круглі дужки, зазначаючи прізвище автора, рік видання і сторінку(и), напр.: (Німчук, 2014, с. 25–27); покликання на джерело багатотомного видання позначати так: (ЕСУМ 6, с. 9).

Список умовних скорочень (за алфавітом) та **Legend** (транслітерувати) подати наприкінці статті.

Список літератури та **References** (транслітерувати) подавати після списку умовних скорочень за алфавітом. Бібліографічний опис оформити відповідно до загальноприйнятих вимог (ДСТУ 8302:2015). Назва журналу у Legend / References — Українська мова (згідно з ISSN 1682-3540 (print); ISSN 2707-5249 (online)).

Ілюстративні матеріали надсилати окремими файлами. Схеми, малюнки, таблиці повинні мати назви (наводити їх окремим текстовим рядком). Чіткість карт та фотографій — не менше ніж 600 dpi.

Спеціальні символи: лапки в українських текстах — « », а в іноземних — “ ”; знак тире ставити комбінацією клавіш — Ctrl мінус. Між ініціалами — пропуск, напр.: (В. А. Петренко).

На окремому аркуші подати: прізвище, ім'я та по батькові автора, домашню адресу, контактний телефон, адресу електронної пошти.

Рецензування статей — анонімне. Відхилені статті редколегія не повертає.

Докладніше з вимогами до рукописів та правилами оформлення списків літератури можна ознайомитися на сайті журналу «Українська мова» — ukrmova.iul-nasu.org.ua

Телефон редакції журналу (044) 278-12-09